

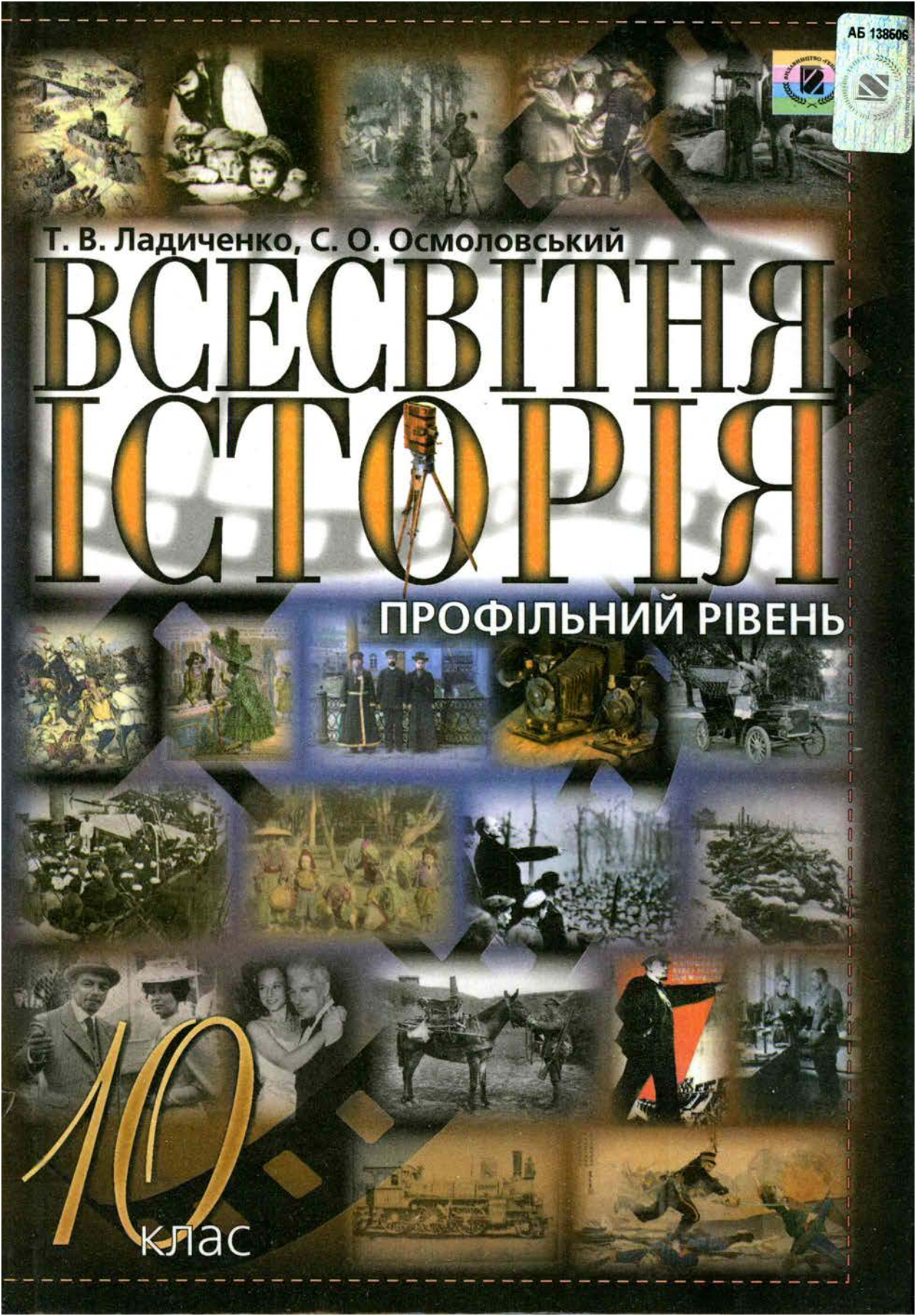


Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський

# ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

10  
клас



ББК 63.3(0)я721  
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
(наказ МОН України № 177 від 03.03.2010 р.)*

Наукову експертизу проводив  
Інститут історії України НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив  
Інститут педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

*Коляструк О.А.*, кандидат історичних наук, викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;  
*Лисик Р.К.*, методист Кременецького районного методичного кабінету;  
*Пасєка А.П.*, методист Теофіпольського районного методичного кабінету;  
*Шульженко Л.Г.*, учитель-методист Ужгородської загальноосвітньої спеціалізованої школи-інтернату з поглибленим вивченням окремих предметів

**Ладиченко, Т.В.**

Л15 Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмолівський. – К. : Генеза, 2010. – 304 с. : іл., карти.  
ISBN 978-966-11-0002-1.

У підручнику висвітлюється важливий етап світової історії – від початку ХХ ст. до 1929 р., пов'язаний із значними територіальними, соціально-економічними та політичними змінами, боротьбою за передел світу.

Старанно підібраний наочно-ілюстративний матеріал та ретельно розроблений методичний апарат сприятимуть глибшому засвоєнню навчальних тем.

**ББК 63.3(0)я721**

© Ладиченко Т.В.,  
Осмолівський С.О., 2010  
© Видавництво «Генеза»,  
оригінал-макет, 2010

ISBN 978-966-11-0002-1

## *Шановні десятикласники!*

Вашій увазі пропонується підручник всесвітньої історії, що охоплює новий період розвитку світової цивілізації – від початку ХХ ст. до 1920-х рр. Упродовж навчального року ви ознайомитеся з основними тенденціями розвитку країн Європи, Америки, Азії і Африки у добу завершення формування індустріального суспільства, з причинами і наслідками жахливої для людства Першої світової війни, останньою революційною кризою в Європі, включаючи Жовтневу революцію 1917 р. в Росії та формуванням нової системи міждержавних відносин у повоєнні часи.

Початок ХХ ст. характеризувався суттєвими територіально-державними змінами, що позначилися на долі великих імперій та їх колоній. Зростання національної самосвідомості, зумовлене соціально-економічними чинниками, суттєво вплинуло на колишні могутні світові держави. Внаслідок світової війни розпалися багатонаціональні імперії і звільнені народи Східної Європи стали на шлях самостійного державного творення.

*Головне завдання підручника – ознайомити вас з найбільш важливими подіями і явищами в історії країн світу на початку ХХ ст.* Проте, будь-який текст може бути цікавим і корисним лише тоді, коли ми аналізуємо отриману інформацію, маємо можливість сформулювати та висловити власну точку зору на перебіг подій, підтвердивши її необхідною аргументацією.

*Допомогти у цьому покликані наведені у підручнику уривки з документів, ілюстрації, питання і завдання в кожному параграфі та розділі.* Більша частина питань має аналітичний характер і вимагатиме від вас не тільки простої оповіді про історичні події та діяльність людей, але й творчої роботи з матеріалами підручника. Автори щиро радять вам не боятися помилок, відповідаючи на запитання і виконуючи навчальні завдання. Роздуми, дискусії з однокласниками, консультації із вчителем заради пошуку відповіді інколи бувають важливішими, ніж сама отримана відповідь на запитання.

Вивчаючи матеріали підручника, зокрема документальні свідчення, статистичні дані, таблиці й діаграми, особливо уважно ставтеся до порівняння основних шляхів історичного розвитку окремих країн та регіонів світу в різноманітних сферах суспільного життя. Доречним буде і співвідношення реальних подій, що відбулись у світовій історії упродовж першої чверті ХХ ст., і розгляд можливих альтернативних варіантів розвитку країн і народів.

Не менш важливим буде і співставлення ситуації у провідних країнах світу із станом справ в Україні.

Для зручності в підручнику подано і низку додаткових матеріалів – хронологічні таблиці й термінологічний словник. В останньому містяться поняття, важливі для розуміння і засвоєння кожної навчальної теми. Причому кожне з наведених понять має розширити ваш словниковий запас, набутий під час вивчення історії у попередніх класах.

## ВСТУП



# С

## ВІТ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Після  
вивчення  
матеріалу  
учень  
зможе:

- *визначати* основні риси індустріального суспільства;
- *характеризувати та порівнювати* становище різних країн світу на початку XX ст.;
- *правильно застосовувати та пояснювати* на прикладах поняття «індустріальна цивілізація», «урбанізація»;
- *формулювати висновки* про здобутки провідних країн світу в добу індустріального суспільства;
- *характеризувати* демографічний портрет людства.



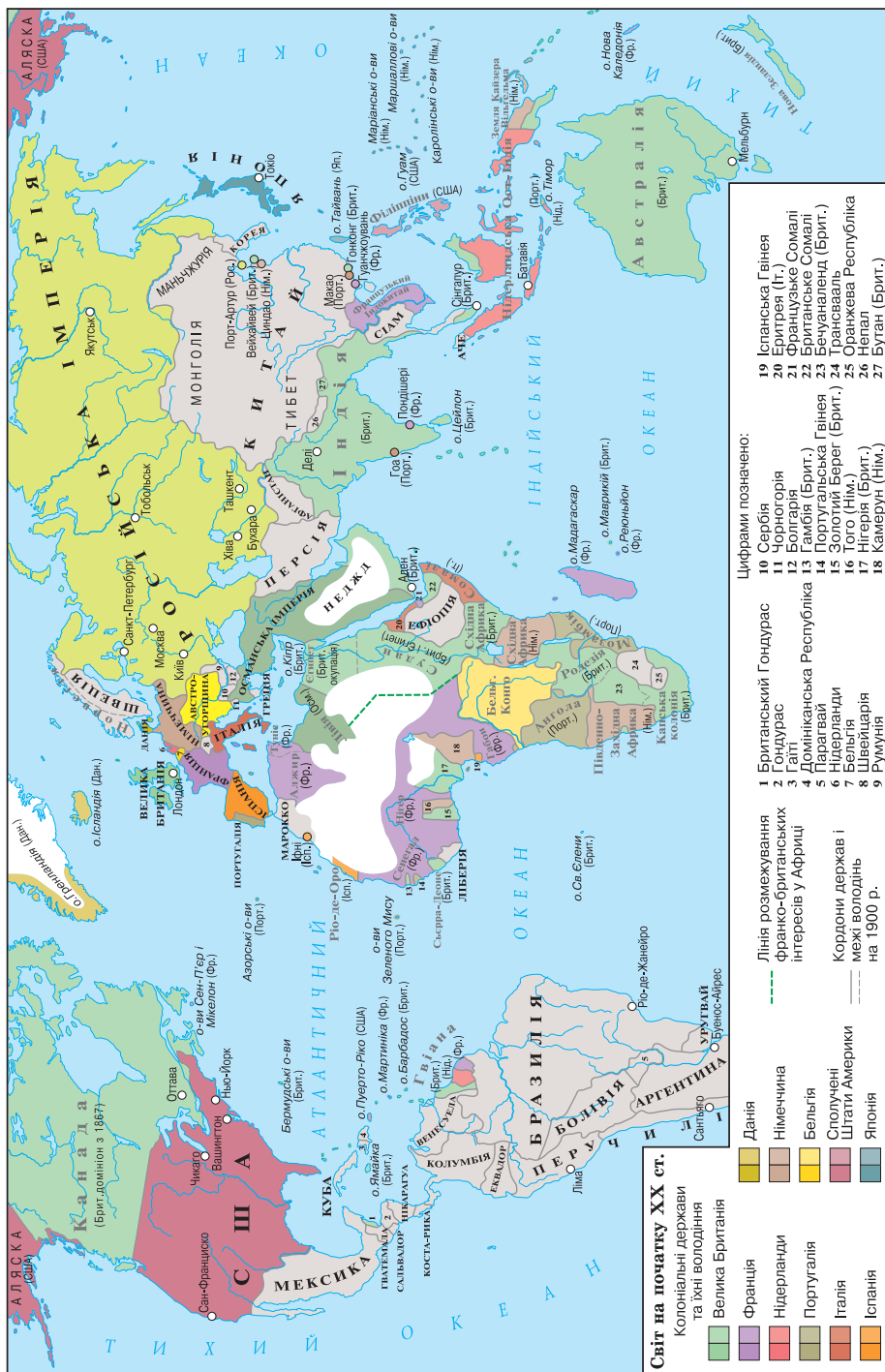
Початок ХХ ст. знаменувався завершенням формування індустріального суспільства у провідних державах світу, остаточним оформленням величезних колоніальних імперій із перетворенням більшості країн Азії і Африки у колонії і напівколонії. У 1900 р. на частку лідерів індустріального розвитку – США, Німеччини, Великої Британії і Франції – припадало понад дві третини світового промислового виробництва, що й забезпечило їм панівні позиції у світовій економіці і політиці.

Натомість у Російській імперії частка промислового виробництва становила лише 40 % загального обсягу вироблюваної продукції. Причому майже в усіх країнах європейського континенту, Північній і Південній Америці, в Японії вже у ці часи з'явилися зародки таких важливих здобутків індустріального суспільства, як громадянське рівноправ'я, демократія у політичному житті, реалізація і юридичний захист основних громадянських прав і свобод.

Після революції 1905–1907 рр. на шлях парламентаризму стала Росія, а повоєнні революційні події у Європі поклали край існуванню Німецької та Австро-Угорської імперій. Внаслідок Листопадової 1918 р. революції в Німеччині виникла демократична Веймарська республіка, на уламках імперії Габсбургів було утворено низку нових національних держав у Центральній і Східній Європі.

Буремна і складна доля чекала народи Російської імперії. Звільнені після падіння імперії Романових у лютому 1917 р., вони пережили нову революцію, тривалу громадянську війну і врешті опинилися у складі спільного федеративного утворення – Радянського Союзу (СРСР), заснованого у 1922 р.





Країни світу на початку XX ст.

## §1

## Індустріальне суспільство. Нові явища у економічному і соціальному житті

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*З курсу всесвітньої історії, що вивчається у 9-му класі, пригадайте, коли і за яких обставин почався процес формування індустріального суспільства. Які зміни у соціально-економічному житті розвинутих країн світу відбулися в останній третині XIX ст.?*

**1** **Формування основних економічних ознак індустріального суспільства.** Процес формування індустріального суспільства (стадії, на якій зараз перебуває більшість країн світу) тривав понад півтора століття. Його ствердження супроводжувалося ліквідацією феодально-абсолютистських установ, знищенням станової нерівності і спадкових привілеїв дворянства, проголошенням громадянського рівноправ'я і поступовим обмеженням соціальної нерівності. Проте, ключову роль у його розвитку відігравали економічні чинники – випереджаюче зростання промисловості, впровадження виробництва нових технічних засобів і джерел енергії. Саме ці процеси зумовили докорінні зрушення у соціальній структурі суспільства і справили вирішальний вплив на еволюцію громадсько-політичного життя.

Формування основних економічних ознак індустріального суспільства у провідних європейських країнах і США завершується в основному на початку XX ст. Підґрунтя структурних зрушень у господарстві і якісних змін у формах виробництва було закладене у ході здійснення промислового перевороту і наступної індустріалізації економіки.

Промисловий переворот та індустріалізація – явища, в принципі, однопланові, але не тотожні. Промисловий переворот становив собою перехід від мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва. Звичайно він зводився до витіснення машинною індустрією попередніх форм виробництва і вважався завершеним, коли фабрично-заводська промисловість ставала домінуючою у більшості галузей промисловості.

У свою чергу індустріалізація становила собою процес подальшого випереджаючого зростання машинної промисловості і створення на цій основі індустріальної структури господарства. Із завершенням індустріалізації досягалася перевага промисловості над сільським господарством, а згодом і важкої індустрії над галузями легкої промисловості.

До початку промислової революції країни світу відрізнялися одна від одної політичним устроєм, соціальною структурою, духовними цінностями тощо. В економіці особливої різниці між ними не було, оскільки основою всіх форм виробництва в аграрному суспільстві були примітивна техніка і технології. З переходом до машинної індустрії справи різко змінилися. Результати промислового перевороту мали непересічні наслідки для долі провідних країн світу, значно прискоривши їх соціально-економічний, а, врешті, і політико-правовий розвиток.

Так, Англія, що першою стала на шлях промислового перевороту, в середині XIX ст. посіла провідне становище у світовому господарстві, виробляючи понад половину всієї промислової продукції світу. Згодом у





У цьому колажі використано чимало предметів побуту, характерних для кінця XIX – початку XX ст.: від друкарської машинки до телеграфного апарата. Спробуйте назвати якомога більшу кількість з них. Які з цих предметів використовуються й до сьогодні? Які зміни відбулися в них?



країні було сформовано індустріальну структуру господарства і Велика Британія першою в Європі перетворилась із аграрної на індустріальну державу.

**2 Особливості розвитку світового господарства наприкінці XIX ст.**  
В останній третині XIX ст. у світовому господарстві відбулися чергові зміни. Завершивши промисловий переворот і захистивши внутрішні ринки протекціоністськими митами, значних успіхів у індустріалізації економіки досягли Німеччина і США. У 1871–1913 рр. обсяг промислового виробництва США зріс у 9 разів, Німеччини – у 6, Франції – у 3 рази, а Англії – лише у 2,2 раза. Внаслідок цього частка США у світовому промисловому виробництві збільшилась з 23 % у 1870 р. до 36 % у 1913 р., а Німеччини, відповідно, з 13 до 16 %. Разом із Францією (6 %), Англією (10 %), Росією (4 %) ці країни напередодні Першої світової війни виробляли майже три чверті промислової продукції світу.

Сполучені Штати й Німеччина стали наступними за Англією країнами, де сформувалась індустріальна структура економіки. Так у США вартість промислової продукції, виробленої у 1900 р., утричі перевищувала вартість продукції сільського господарства. В Німеччині у цей же час частка населення країни, зайнята в промисловості, становила 42,5 % проти 28,5 % зайнятих у сільському господарстві. Значно просунулася вперед на шляху формування індустріальної структури економіки Франція. Проте на початок століття частка населення, зайнята у промисловості, становила лише 36 %, а в аграрному секторі – 40 %.

Завершення промислового перевороту в Росії наприкінці XIX ст. створило сприятливі умови для подальшого індустріального зростання розви-



■ *Емблеми тогочасних страхових товариств*

Отримайте з додаткових джерел відомості про діяльність цих установ та їхню подальшу долю.

нутих регіонів імперії. За темпами розвитку промисловості Росія випереджала Англію, Францію, а у 90-х роках – навіть Німеччину і США. Проте швидкість цього процесу була відносною. Низький стартовий рівень та залишки феодальних відносин не дозволили Росії змінити свої позиції у світовому виробництві й піднятися вище традиційного 5 місця. У 1871–1913 рр. її частка у світовій обробній промисловості збільшилась лише з 3,7 до 5,5 %. У загальному ж обсязі промислового виробництва частка Росії лише трохи перевищувала 4 %.

Отже, на початок ХХ ст. основна економічна ознака індустріального суспільства – індустріальна структура господарства – у закінченому вигляді була властива лише США, Німеччині і Великій Британії. В інших розвинених країнах індустріалізація була ще далекою від завершення.

Зростання обсягів промислового виробництва супроводжувалось концентрацією виробництва і централізацією капіталу на дедалі меншій кількості великих заводів і фабрик. Цей процес вплинув на еволюцію форм капіталістичної власності і зумовив появу нових типів підприємницької діяльності. Одноосібні володіння (що належали одній людині) поступово витіснялися партнерствами (господарськими товариствами) і акціонерними компаніями (корпораціями).

Купуючи акції і вкладаючи таким чином вільні кошти в корпорації, дрібні власники не брали безпосередньої участі у їх роботі, несли обмежену відповідальність по боргах компаній, що стимулювало їх інвестиції у ризиковані, але прибуткові комерційні проекти. Фінансування компаніями промислового виробництва, будівництва залізниць за рахунок продажу населенню своїх акцій створювали практично необмежені можли-

10



■ Пригадайте, що вам відомо про акціонерні товариства З допомогою додаткових джерел проведіть паралель між акціонерними товариствами періоду початку минулого століття і теперішніми. Що в них є спільного, що відмінного?

вості для їх зростання. Так, у Франції на початку ХХ ст. нараховувалось 6,3 тис. акціонерних товариств і їх кількість щорічно збільшувалась на 600–700 компаній.

**3** *Монополізація економіки на початку ХХ ст.* Корпоратизація (акціонування) провідних галузей економіки стала однією з найприметніших рис господарського життя провідних країн світу на початку століття. У США у 1914 р. корпорації становили 28 % всіх підприємств і виробляли понад 80 % промислової продукції.

Гостра конкурентна боротьба, що посилювалась у часи частих економічних криз, призводила до розорення не тільки дрібних підприємців, а й власників середніх і навіть великих фірм. Їх майно, як правило, переходило до рук переможців, і, у підсумку, на ринку залишалось лише декілька найбільших і наймогутніших компаній, яким легко було домовитись між собою. З метою уникнення зайвих витрат на конкуренцію і рекламу своїх товарів вони почали укладати міжкорпоративні угоди, утворювати союзи, що дозволяло встановлювати повний монопольний контроль над ринком.

Найпростішими і найпоширенішими серед цих об'єднань були картелі. Так, у Німеччині в 1900 р. було зареєстровано 300 картельних угод, а в 1914 р. – 600. Картельна угода залишала її учасникам виробничу і фінансово-комерційну самостійність, встановлюючи спільні для них ціни на товари, квоти виробництва і розмежовуючи ринки збуту. Більшість із картелів були нетривкими і часто розпадалися внаслідок криз і протиріч між учасниками.

Більш ефективними і тривкими формами об'єднань підприємців виявилися синдикати. Зберігаючи юридичну і виробничу незалежність, їх учасники позбувались комерційної самостійності, оскільки для зручності продаж їх продукції здійснювався спільною, спеціально утвореною для цього компанією. Знаменитий Рейн-Вестфальський вугільний синдикат, утворений наприкінці ХІХ ст., у 1910 р. контролював 95 % вуглевидобутку в Рурському басейні і монополізував понад половину вугільного ринку Німецької імперії. Відомі російські синдикати «Продамет», «Продаруд», «Продвагон» і «Продпаровоз» контролювали від 60 % до 90 % збуту металу і продукції транспортного машинобудування імперії.

Розвиткові міжкорпоративних зв'язків сприяло поширення «системи участі», за якої певна компанія, крім власних активів, володіла ще й частками майна інших фірм. Наприкінці ХІХ ст. у США виникають холдингові компанії, яким, як «материнським», дозволялося володіти частками капіталу однієї чи декількох «дочірніх» фірм. Останні, у свою чергу, могли засновувати «внучаті» компанії і т. д. Іноді розгалужена система холдингів від «материнської» компанії до її «нащадків» могла складатися з 5–7 ярусів.

Зручність «системи участі» для встановлення фінансового контролю над формально незалежними компаніями зумовила її використання в американських трестах і концернах. Так, нафтовий трест Дж. Рокфеллера, який утворився за рахунок поглинення 14 компаній, контролював додатково ще 26 корпорацій з видобутку і переробки нафти.

Антитрестівський закон Шермана, прийнятий у США у 1890 р., не зупинив зростання корпорацій і поширення монопольних об'єднань. Трести реорганізовувались шляхом виділення юридично самостійних,



але фінансово залежних колишніх власників «дочірніх» компаній, а сам термін «трест» поступився назвам «холдингова компанія» та «велика корпорація». Розгалужена система «дочірніх» компаній, пов'язаних з «материнською» фінансовими зв'язками, дозволяла підприємцям у той час обходити антимонопольне законодавство.

На початку ХХ ст. у розвинутих європейських країнах набули поширення концерни – об'єднання різногалузевих підприємств, підпорядкованих єдиному фінансовому центру. Так, провідну роль у військовій промисловості Великої Британії відігравав концерн «Віккерс і Армстронг», а в німецькій збройній промисловості панівні позиції належали концерну гарматного короля Круппа.

Активну роль в утворенні великих акціонерних компаній і розвитку зв'язків між ними відігравали банки, що самі перетворювалися на могутні корпорації. Вони не лише заохочували пільговими кредитами утворення великих корпорацій, але й виступали центральними конторами концернів і холдингів.

Розвиток міжкорпораційних зв'язків банків, промислових, транспортних, страхових компаній зумовив появу на початку ХХ ст. у США фінансово-промислових груп. До найбільших із них належали банкірський «Дім Дж. Моргана» і група Рокфеллера, які контролювали 56 % акціонерного капіталу країни і зосередили у своїх руках керівні посади у 112 «великих корпораціях». Група Дж. Рокфеллера сформувалася на базі нафтової компанії, прибутки від якої через спеціально створений банк вкладались у десятки гірничодобувних, газових і електротехнічних підприємств. Натомість «Дім Дж. Моргана» склався навколо банків, що фінансували промисловість через систему холдингових компаній. На початку ХХ ст. група Моргана контролювала «Американську сталеву корпорацію», «Дженерал Електрик», «Міжнародну телефонну і телеграфну компанію».

Поглиблення міжкорпораційних зв'язків, монополізація ринку і утворення фінансово-промислових груп стали найприкметнішими ознаками економіки індустріального суспільства на початку ХХ ст. Такою ж характерною його рисою було розширення і урізноманітнення господарських



■ «Капітани бізнесу» – Дж. Морган (посередині) і Дж. Рокфеллер

зв'язків між країнами світу, поступовий розвиток економічної інтеграції і утворення системи світового господарства. Переважного значення набуває не подальший розвиток торгівлі, а зовнішнє інвестування. Вивіз капіталу із розвинутих країн починає здійснюватись у фінансовій і виробничій формах. Об'єктами капіталовкладень ставали не лише колонії і економічно відсталі країни, але й розвинуті держави (такі як США, де існував сприятливий режим для іноземних інвестицій).

В останній третині XIX ст. щорічні зовнішні інвестиції Англії збільшилися у 5 разів. У 1913 р. їх загальна вартість становила 4 млрд ф. ст., а щорічні прибутки від закордонних капіталовкладень (90–100 млн ф. ст.) вп'ятеро перевищували доходи від зовнішньої торгівлі. На відміну від Англії, що розміщувала вільні кошти у своїх колоніях, зовнішні інвестиції Франції спрямовувались переважно в Європу. Причому, як правило, у формі державних позик. У 1900–1909 рр. щорічний вивіз французького капіталу досяг 1,4 млрд франків, збільшившись порівняно з попереднім десятиліттям удвічі.

Вивіз капіталу у виробничій формі, що здійснювався провідними західноєвропейськими компаніями, зумовив їх перетворення на транснаціональні корпорації (ТНК). Типовими ТНК на початку XX ст. були відомі німецькі концерни АЕГ, «Сіменс-Шуккерт», «Сіменс-Гальске» та англійський «Вестінгауз», яким, зокрема, як дочірній філії, належали майже всі електротехнічні підприємства Росії.

Зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій і міжнародна торгівля зміцнювали економічні зв'язки між країнами та цілими регіонами, сприяли формуванню світового господарства. Одночасно найбільші промислові об'єднання виявили прагнення до монополізації світового ринку. Свідченням цього стала знаменита угода, укладена у 1907 р. американською компанією «Дженерал Електрик» і німецькою АЕГ, про поділ світового ринку електротехнічного устаткування.

На початок XX ст. одночасно з економічним завершується і територіальний поділ світу між розвинутими державами Європи і США, остаточно економічно і політично оформлюється колоніальні імперії. Для становлення сучасної промисловості і сільського господарства, однак, це мало важливе значення, оскільки сприяло спеціалізації країн і регіонів у виробництві конкретних товарів і послуг.

Економічний розвиток впливав на еволюцію соціальної структури більшості країн світу. Посилилася міграція населення працездатного віку. Збільшувалась кількість найманих робітників, зайнятих як у промисловому виробництві, так і в сільському господарстві. Відтік із аграрної місцевості у міста великої кількості колишніх селян сприяв зростанню чисельності робітничого класу. Внаслідок впровадження соціального законодавства у провідних державах світу, усвідомленого піклування підприємців про збереження кадрових працівників поступово підвищується рівень життя кваліфікованих робітників, зростає ступінь їх соціальної забезпеченості. Проте у молодих капіталістичних країнах, зокрема Росії, де ринок праці лише був відчутний і формувався надлишок робочих рук, більшість найманих робітників були абсолютно соціально незахищеними і зберігали всі ознаки класичного пролетаріату.

Посилюється значущість середніх верств, до яких входили службовці, інтелігенція, професійні військові. Одночасно скорочується частка спад-



кової аристократії, хоча вона і продовжувала зберігати важливі позиції в системі врядування і державної бюрократії (чиновники і службовці державного апарату). Посилення диференціації (різниці) економічного і соціального становища людей впливало на політичні умови життя та ідеологічні настрої у суспільстві.

## ? Перевірте себе

1. Назвіть нові явища в економічному житті розвинутих держав Європи і США. Поміркуйте, які чинники зумовили їх виникнення.
2. Подумайте, які обставини сприяли розвитку міжкорпораційних зв'язків між великими промисловими і фінансовими компаніями, встановленню ними монопольного контролю над цілими галузями виробництва товарів і послуг.
3. Поясніть значення термінів: «картель», «синдикат», «трест», «холдингова компанія», «концерн», «фінансово-промислова група».
4. Спробуйте відповісти на питання, чому вивезення вільних коштів за межі країни в провідних державах світу стало переважати обсяги зовнішньої торгівлі.
5. Яким чином нові явища в економіці вплинули на зміни в соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи втрачали свій вплив у нових економічних умовах, а які здобували?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Російська вчений-методист Л. Алексашкіна про розвиток компанії Г. Форда

[1896 р.] Г. Форд випробував свій перший автомобіль, виготовлений у майстерні, який, за його визнанням, «нагадував селянський візок». 1903 р. вже було засноване «Товариство автомобілів Форда», а 1906 р. побудоване перше триповерхове заводське приміщення.

До початку Першої світової війни підприємства Форда перетворилися на своєрідну імперію з філіями в Англії, Австралії та інших країнах, де вироблялося 248 тис. автомобілів на рік.

#### З розповіді робітника автомобільного заводу Г. Форда

Це найнудніша робота у світі... У ній немає ніяких змін, вона нас виснажує. Вона викликає в нас сильну стомленість. Вона уповільнює наші думки. Тут не потрібно думати... Ви просто робите це й робите. Ви це витримуєте заради грошей. Ось за що нам платять – за те, щоб ми терпіли нудність цього... Форд бачить вас скоріше як механізм, ніж людину.

*Прочитайте обидва документи. Які позитивні, і які негативні наслідки мало впровадження поточного виробництва і конвейерного збирання?*

## §2

### Еволюція політичної системи та ідеології суспільства

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Поміркуйте, чому характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм. До яких наслідків привело б збереження застарілих принципів внутрішньої політики?*

**1** *Демократизація форм правління.* На початок ХХ ст. більшість розвинутих країн світу, за винятком Російської імперії, вже були конституційними монархіями. Республіканська форма правління серед великих держав ствердилася лише у Франції і США. Старі, напівфеодальні інститути політичної влади поступово втрачали авторитет, оскільки не відповідали новим умовам економічного і соціального розвитку капіталістичних (вільноринкових) країн і народів. У країнах з монархічною формою правління велася боротьба за обмеження прав монарха, органів представництва вищого дворянства (палати лордів, перів тощо), скасування цензових обмежень на виборах і більш широку участь нижчих і середніх верств у представницьких органах влади – парламентах.

У державах з республіканським ладом основна боротьба велася за пропорційне представництво нових соціальних верств у парламентах та розширення місцевого самоврядування. І у першому, і у другому випадках мова йшла про розширення ролі виборних органів влади у політичному житті. Ці обставини сприяли активізації процесу становлення політичних партій – організаційно оформлених об'єднань громадян, що виступали за здійснення певних політичних програм. У провідних державах світу поступово формувалась партійно-політична система державної влади.

Характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм – орієнтація на проведення соціально-політичних і економічних реформ, здатних вирішити найбільш важливі проблеми внутрішнього життя суспільства. Особливе значення надавалось розширенню прав і повноважень виборних органів влади (парламентів, муніципалітетів), більш широкій участі у політичному житті тих соціальних верств, які раніше позбавлялись можливості обиратися до представницьких структур (різночинна інтелігенція і наймані робітники). Реформи, що проводились у розвинутих державах Європи і США, торкнулися системи соціального забезпечення, трудових відносин, освіти і охорони здоров'я й навіть навколишнього середовища.



■ Тогочасна карикатура: ірландець і німець крадуть ящик для голосування. Що, на вашу думку, має означати ця карикатура? Свою точку зору обґрунтуйте.

Поступово відбувається професіоналізація політичної діяльності, перетворення роботи депутата парламенту, члена муніципалітету у постійну оплачувану професію.

Завершується формування основних ідеологічних напрямків суспільного розвитку, підґрунтя яких закладалося у ХІХ ст. Головними серед них (не дивлячись на специфічні умови у тих чи інших країнах) стали ідеї лібералізму, консерватизму і різноманітних форм соціал-демократизму. Представники лібералізму виступали за обмеження регулюючої ролі держави в економіці та ролі дворянських установ, розширення демократичних прав і свобод людини і більш широку участь населення у вирішенні важливих соціально-політичних і економічних питань життя країн.

Консерватори були прибічниками сильних позицій держави у політиці та економіці, виступали за збереження тією чи іншою мірою станових інститутів, обмеження участі нижчих верств населення в діяльності представницьких установ.

Соціально-демократична течія відрізнялася неоднорідністю. Програми радикально налаштованих соціалістичних і соціал-демократичних партій, як і раніше, базувалися переважно на марксистських ідеях. Проте одночасно широкого поширення на початку ХХ ст. набувають й реформістські погляди, дедалі популярнішою стає ідея ревізії (перегляду) теорії К. Маркса. Реформісти заперечували доцільність революційної боротьби робітничого класу, обґрунтовували необхідність участі соціалістів у роботі буржуазних парламентів і урядів з метою захисту своїх виборців, перетворення соціал-демократичних партій на легальні, реформістські організації. Ідеї революційного соціалізму залишалися популярними лише у порівняно відсталій Росії. В розвинутих країнах Європи соціал-демократичними партіями на початок століття керували реформісти.

### ? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте основні зміни у політичному житті країн. Якими чинниками вони були викликані?
2. Поміркуйте, чому старі форми правління не влаштували суспільство європейських країн.
3. Чому, на вашу думку, характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм?
4. Подумайте, до яких наслідків привела б штучна консервація застарілих політичних режимів, основи яких склалися ще у добу Середньовіччя.
5. Згадайте з історії попереднього періоду, коли і хто з німецьких соціал-демократів першим підняв питання про застарілість революційної теорії Маркса і доцільність її заміни реформізмом.
6. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрямки суспільного розвитку на початку ХХ ст. Заповніть таблицю:

Напрямки в ідеології	Мета	Очікувані результати






**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**
**Із виступу сенатора Р. Лафоллета  
на виборчому мітингу в Філадельфії, США**

У кожній більш чи менш важливій галузі виробництва панують концерни, вони контролюють ринок сировини та готівки, вони в широких масштабах диктують ціни на все, що продається й купується: на яловичину, цукор, вовну, вугілля, нафту, мідь, цинк, сталь та залізо, на сільсько-господарський інвентар, на гас, електрику, продукти харчування. Всюди панують монополії. І ось природний результат: продукція стала гірша, а ціни вищі... збереження панування монополій означає кінець демократії.

*Як політик-реформіст, один із засновників прогресистського руху в США, охарактеризував наслідки панування монополій в економічному житті країни?*

**Зарплата, робочий час і вартість життя у країнах Європи  
та США на початку ХХ ст.**

Країни	Оплата праці		Стаття бюджету
	Робочий час (тиждень)	Щотижнева плата	Квартплата і вартість продовольства
Англія	100	100	100
Німеччина	111	83	119
Франція	117	75	114
США	96	230	152
Росія	129	41	184

*Порівняйте рівень життя трудящих у провідних країнах світу на початку ХХ ст.*

**Памфлет англійських ліберал-юніоністів на політичні погляди  
соціалістів (1908 р.)**

Соціалізм означає кінець свободі – соціалісти зроблять з кожної людини ма-ріонетку і раба соціалістичного божества – держави. Всі люди стануть інструментами для використання в державних цілях, час, умови і місце роботи визначатимуться державою, а її результати віднімуть у них для задоволення потреб держави.

Соціалізм відніме у кожної людини його будинок і його речі. При соціалізмі жодна людина не повинна володіти нічим, все повинно належати державі. Всі заощадження, нагромаджені за роки наполегливої праці, будуть відібрані і додані до загальних фондів.

Соціалізм зруйнує сімейне життя, і всі ці милі дрібниці, які надають будинку англійця неповторну чарівність і роблять його зразком для всього світу, будуть відібрані.

*Які недоліки у політичних прагненнях соціалістів визначало консервативне угруповання англійських лібералів? Чи мала їх критика рацію?*



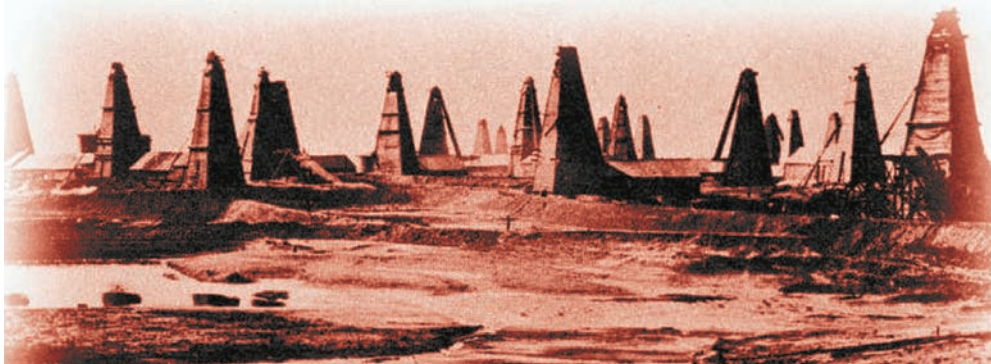


# П

## ромислово розвинуті країни світу на початку ХХ століття

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- називати зміни в повсякденному житті населення провідних країн світу, показувати на карті території, на яких відбувався економічний, технічний та інтелектуальний прогрес;
- характеризувати і порівнювати спільні і відмінні риси державного устрою та політичного життя розвинутих країн, панівні політичні та суспільні рухи, діяльність основних політичних партій провідних країн світу;
- правильно застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «технічний та інтелектуальний прогрес», «державне регулювання соціально-економічних процесів»;
- визначати та обґрунтовувати основні тенденції політичного, соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії, Австро-Угорщини, Італії) на початку ХХ ст.;
- формулювати висновки про передумови та причини змін у політичному житті провідних країн світу, розгортання, активізацію суспільно-політичних рухів.



## §3

## Сполучені Штати Америци

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, які наслідки для економічного і соціально-політичного розвитку США мала перемога Півночі у громадянській війні 1861–1865 рр. У чому полягала суть «доктрини Монро»?*

**1 Піднесення економіки США. Технічний прогрес у промисловості й сільському господарстві. Досягнення світової першості.** Кінець XIX – початок XX ст. характеризувалися небувалим зростанням американської економіки. У 1871–1913 рр. національний дохід США збільшився в 5 разів, а національне багатство країни – у 7. Особливо швидкими темпами зростало промислове виробництво: за цей період воно збільшилося в 9 разів. У 1913 р. США виробляли понад третину світової промислової продукції, залишивши далеко позаду інші індустріальні країни.

Перемога промислової Півночі у громадянській війні, ліквідація рабовласницьких латифундій і прийнятий 1862 р. гомстед-акт відкрили шлях для ринкового освоєння південних штатів і земель Заходу. У США було створено такі сприятливі умови для підприємництва, яких не знала жодна західноєвропейська країна.

Важливу роль в індустріалізації відіграв потік іммігрантів. За останні 30 років XIX ст. до США прибуло 14 млн переселенців, в основному з Італії, Ірландії та східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні, заповзятливі люди, серед яких було чимало кваліфікованих фахівців. Нестачу робочої сили підприємці прагнули компенсувати раціоналізацією виробництва і не шкодували коштів на наукові дослідження. За кількістю винаходів, розробкою нових видів техніки і технологій США посідали перше місце у світі. Заводи і фабрики країни оснащувалися найсучаснішим устаткуванням.

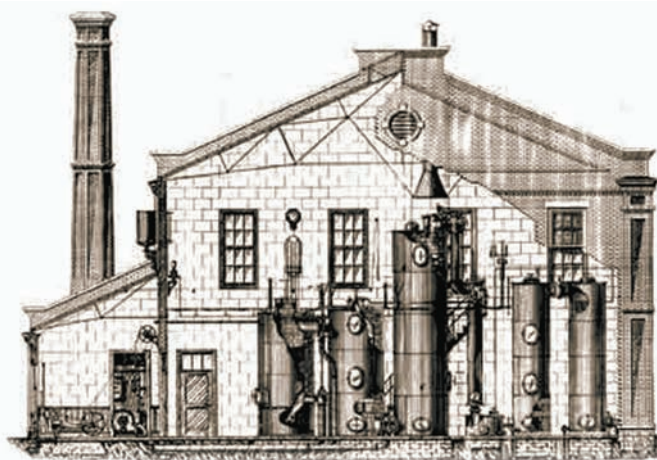
Економічне зростання забезпечувалося також сприятливою економічною політикою держави. Промисловість США була добре захищена від конкуренції імпортних товарів високими митами. Протекціонізм поєднався із залученням іноземних інвестицій, і на початку XX ст. вони склали в США 3,4 млрд доларів. Для американської економіки була

вигідна і та обставина, що країна знаходилася на значній віддалі від своїх європейських конкурентів, по сусідству зі слаборозвиненими латиноамериканськими країнами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. США перетворилися на потужну індустріально-аграрну державу. В економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, з'явилися нові галузі промисловості: нафтовидобувна і нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електроенергетика. У 1882 р. знаменитий винахідник Т. Едісон побудував першу теплову електростанцію, а до початку XX ст. у США було вже близько 3 тис. електростанцій. У країні почалася електрифікація промисловості, транспорту і побуту.

Індустріалізація Сполучених Штатів поєднувалася не тільки з технічним прогресом у промисловості, але і з удосконалюванням організації виробництва і праці. Галузі легкої промисловості вперше у світі переходять до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На великих заводах упроваджувалися потокові методи виробництва з конвейсним складанням вузлів, агрегатів і готової продукції; удосконалювалася організація праці. Завдяки цим нововведенням компанія Г. Форда, що стала символом масового виробництва в Америці, зуміла знизити вартість автомобіля з 950 до 290 доларів і зробити його доступним масовому покупцеві. Форд був одним з перших підприємців, які усвідомили, що робітник може приносити прибуток і в якості споживача товарів. У 1913 р. його компанія випустила 250 тис. автомобілів, що становило половину продукції всього автомобілебудування США. Зростання автотранспорту викликало посилене будівництво шосе, розвивалися також інші шляхи сполучення.

Особливо швидко здійснювалось залізничне будівництво, що заохочувалося федеральними кредитами і наданням землі у користування залізничних компаній. На 1900 р. залізниці з'єднали всі штати, а чотири магістралі – тихоокеанське й атлантичне узбережжя. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис. миль, що становило половину світової залізничної мережі. Швидко розвивалися засоби зв'язку – телефон і телеграф. У Нью-Йорку і Бостоні відкрилися перші лінії метро.



■ Перша теплова електростанція та Г. Форд на своєму першому автомобілі

Період бурхливого розвитку переживало й сільське господарство. Праця вільних фермерів на вільній землі приносила свої результати. США перетворилися на провідного виробника та експортера харчових продуктів. Цьому багато в чому сприяло застосування нових сільськогосподарських машин і штучних добрив. До 1914 р. у сільському господарстві країни нараховувалося 17 тис. парових тракторів і 15 тис. вантажівок.

Розвиток ринкової економіки США відбувався в умовах нещадної конкурентної боротьби, що загострювалася в роки криз. Великі корпорації (акціонерні товариства) поглинали розорених конкурентів, створювали міжкорпоративні об'єднання – трести, встановлюючи монопольний контроль над цілими галузями промисловості й транспорту.

Серед могутніх монополістів особливо виділялися нафтовий трест Дж. Рокфеллера, сталева компанія Карнегі, мідна Гугенгейма, електротехнічна фірма «Дженерал Електрик», залізничні «імперії» Вандербільта і Гантінгтона. Якщо в 1861–1890 рр. у США було створено 24 трести, то тільки у 1899–1902 рр. з'явилося 82 нові великі компанії із загальним капіталом 3,2 млрд доларів.

Концентрація охопила й банківську справу. Банки Рокфеллера, Моргана, Меллона та інші фінансували найбільші комерційні проекти в країні. Так, у 1901 р. один з найвпливовіших фінансистів США Дж. Морган, придбавши в Е. Карнегі за 490 млн доларів належні тому акції металургійних підприємств, створив могутню «Сталеву корпорацію», яка контролювала 44 % національної виплавки чавуну і 66 % сталі. У 1904 р. у США нараховувалося 445 великих промислових і банківських корпорацій (які склалися з десятків компаній) із загальним капіталом 20,4 млрд доларів.

Розвиток зв'язків банків і промислових компаній обумовив появу на початку ХХ ст. у США перших фінансово-промислових груп. Найбільші з них – банкірський «Дім Дж. Моргана», групи Рокфеллера, Пенсільванська, Доджа, Вандербільта і Гарімана – контролювали більшу частину видобувної і оброблювальної промисловості країни. Домінуючи в американському бізнесі, вони, так чи інакше, впливали на добробут мільйонів людей.

## **2 Політична система країни. Еволюція двопартійної системи.**

Сполучені Штати Америки було утворено у 1776 р. при об'єднанні тринадцяти британських колоній, що проголосили свою незалежність. Війна за незалежність тривала до 1783 р. і завершилася перемогою колоністів. У 1787 р. була прийнята конституція США, а у 1791 р. – перший цикл поправок до неї (Білль про права), який гарантував американцям основні громадянські права і свободи та істотно обмежив повноваження федерального уряду щодо штатів.

Згідно конституції США становлять собою президентсько-парламентську республіку. Законодавчі повноваження належать двопалатному конгресу, що складається з палати представників та сенату, який формується на ґрунті рівного представництва штатів як суб'єктів американської федерації. Президент країни, що обирається на чотири роки, є головою держави і, водночас, керівником федеральної адміністрації (уряду). Великі повноваження належать Верховному суду країни, який одночасно виконує функції конституційного суду.



США є союзною державою (федерацією), що складається із штатів (з 1959 р. – 50). Особливу адміністративну одиницю становить Федеральний округ Колумбія, де знаходиться столиця країни Вашингтон.

Політичне життя країни визначало суперництво двох партій – республіканської і демократичної. Демократична партія, що склалася на ґрунті спільних інтересів аграріїв у 1828 р., згодом стала орієнтуватися на інтереси рабовласників-плантаторів південних штатів. У свою чергу утворена у 1854 р. республіканська партія відстоювала інтереси промисловців і фермерів Півночі.

У 1860-х роках суперечності між рабовласницькими південними і північними штатами привели до початку чотирилітньої громадянської війни. Перемога Півночі врятувала країну від розколу і привела до повсюдної заборони рабства у США.



■ Уважно розгляньте колаж. Опишіть побачене. Що вам відомо про рабську працю? Як ви ставитеся до неї? А до рабовласників? Обґрунтуйте.

Глибокі зміни, що відбувалися в економіці країни, справляли помітний вплив на розвиток політичного життя США, на внутрішню політику держави. Після громадянської війни непримирима ворожнеча республіканців і демократів відійшла в минуле. Наприкінці XIX ст. обидві партії відрізнялися рідкісною одноставністю у підтримці інтересів великих корпорацій, стримуванні соціальних рухів у країні та фактичному схваленні расизму й сегрегації на Півдні.

Характерною рисою політичного життя США в останній чверті XIX ст. стало посилення партійних босів – регіональних лідерів республіканців і демократів. Саме боси, спираючись на згуртовані і дисципліновані партійні організації, відігравали основну роль у політичному житті країни. Президенти були їхніми ставлениками і, як правило, слухняно виконували продиктовану волю. Партійні боси були тісно пов'язані з фінансово-промисловими колами країни, через них великі корпорації впливали на внутрішню і зовнішню політику держави.

Вплив соціалістичних ідей у США, на відміну від Європи, був слабким. Невеликі партії соціалістів склалися в основному з емігрантів, що погано знали англійську мову. Міцних зв'язків з корінними американцями вони не мали. Основною формою організованого робітничого руху залишалися профспілки. У 1914 р. у лавах Американської федерації праці нарахувалося майже 2 млн чоловік.

3 **«Справедливий курс» Т. Рузвельта.** Наприкінці XIX – на початку XX ст. значного впливу в США набув рух за реформи і соціальний прогрес, що об'єднав інтелігенцію, службовців, дрібних підприємців і частину робітників. Прибічники реформ – «прогресисти» вимагали демократизації виборчої системи, контролю за діяльністю великих корпорацій, проведення реформи оподаткування і запровадження соціального страхування. Їхні гасла стали програмою дій ліберальної опозиції в лавах республіканської і демократичної партій. Необхідність змін стали усвідомлювати й



■ *Передвиборча карикатура: Т. Рузвельт, В. Вільсон і У. Тафт. «Як вони себе подають і як вони себе почувають».*

Як ви розумієте цю карикатуру? Свою точку зору обґрунтуйте.

Отримайте з додаткових джерел якомога більше цікавих відомостей про життя і політичну кар'єру В. Вільсона та У. Тафта. Чим їхня політика відрізнялася від політики Т. Рузвельта?



правлячі кола США, про що свідчила реформаторська діяльність президентів Т. Рузвельта і В. Вільсона.

## ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Теодор Рузвельт (1858–1919)** став президентом США в 1901 р. після убивства свого попередника Мак-Кінлі (доти він виконував обов'язки віце-президента). Уперше за довгі роки президентську посаду обійняв освічений, здібний, далекоглядний і розумний політик. Саме він поклав початок реформаторській діяльності американської адміністрації, завдяки чому початок ХХ ст. увійшов до історії країни під назвою «Прогресивна ера».

Рузвельт походив з багатой американської родини, предки якої прибули до Америки ще в 1644 р. Свою політичну діяльність він почав з боротьби проти корупції в державному апараті і цим зажив популярності й репутації чесного політика. Наприкінці ХІХ ст., займаючи високий пост у морському міністерстві, Рузвельт став одним з ініціаторів зміцнення американського флоту. Він не тільки готував іспансько-американську війну, але і узяв у ній безпосередню участь, повернувшись з війни в ореолі слави. Цим не забарилися скористатися республіканці. Рузвельта було обрано губернатором штату Нью-Йорк, а згодом й віце-президентом країни.

Перетворення Рузвельта на господаря Білого дому консервативна верхівка республіканської партії зустріла з тривогою: 42-річний президент відрізнявся незалежністю і вважався прихильником реформ. Наступні події підтвердили побоювання босів. У 1901–1908 рр. уряд організував понад 20 судових процесів проти великих корпорацій, висунувши їм обвинувачення у порушенні закону Шермана. Частину компаній за рішенням суду було розпущено або розділено на дві-три корпорації, а Рузвельт зажив слави «руйнівника трестів».

Однак президент аж ніяк не прагнув знищити корпорації, прекрасно розуміючи їхнє значення в економіці країни. Його ідея полягала в державному регулюванні великих компаній, обмеженні їхніх спроб монополізувати ринок. Проводячи цей курс, Рузвельт усіляко намагався розширити повноваження федерального уряду, підвести під регулятивну діяльність держави законодавчу базу. Він неодноразово заявляв, що «коли уряд здобуде повну владу, тоді цю владу можна буде використати для контролю над шкідливими впливами точно так, як у поточний момент уряд використовує владу, надану йому антитрестівським законом Шермана».

Переконуючи Моргана та інших «капітанів американської індустрії» у доцільності державного нагляду і контролю за діяльністю великих корпорацій, президент неодноразово попереджав їх про небезпеку народного невдоволення, про необхідність уникати «різких і раптових змін у суспільстві», які можуть бути викликані «відмовою здійснити необхідні зміни обережними і поміркованими заходами». У ділових колах повторювали його слова: «Ми повинні розвиватися шляхом еволюції, а не революції».

Справжнім лихом для американських фермерів було свавілля монополістів – залізничних компаній. Під час збирання врожаю вони значно підвищували тарифи на перевезення, змушуючи фермерів платити втридорога за доставку зерна на ринки. У 1903 р. за ініціативою Т. Рузвельта конгрес США заборонив залізничним компаніям змінювати оголошені



раніше тарифи за перевезення вантажів, а в 1906 р. було прийнято акт Хепберна, що дозволяв урядові встановлювати граничну межу підвищення тарифних ставок на залізницях.

Популярність президенту принесли також закони про контроль над виготовленням харчових продуктів і ліків, над умовами праці робітників на м'ясобойнях. Особливо ефективною виявилася діяльність Рузвельта з охорони природних багатств країни. Своїм президентським указом він у чотири рази збільшив невідчужуваний фонд громадських земель, ужив заходів для охорони й раціонального використання водних, лісових і сировинних ресурсів.

Рузвельт неодноразово заявляв про необхідність справедливого ставлення не тільки до підприємців, але і до робітників, готовності проводити в робітничому питанні «чесний курс». За час його перебування при владі уряд неодноразово втручався в трудові конфлікти, виступаючи арбітром на переговорах між профспілками і підприємцями. Іноді адміністрація навіть приймала бік страйкуючих робітників.

У. Тафт, який змінив Рузвельта на посту президента в 1909 р., не мав ані здібностей, ані гнучкості свого попередника. Хоча його уряд продовжив політику державного регулювання корпорацій, зближення Тафта з консервативною верхівкою республіканців викликало невдоволення і кризу в партії. З неї виділилася група реформістів на чолі з сенатором Р. Лафоллетом, до яких незабаром приєднався і Т. Рузвельт. У 1912 р. реформісти утворили Національну прогресивну партію, що висунула програму демократичних реформ у галузі виборчого права, митної політики, робітничого питання тощо.

4 **«Нова демократія» В. Вільсона.** Розкол у лавах республіканців дозволив здобути перемогу на президентських виборах 1912 р. кандидатові від демократичної партії Вудро Вільсону, за якого проголосувало 42 % американців. У минулому професор історії й права Принстонського університету, Вільсон завоював довіру виборців, перебуваючи на посту губернатора штату Нью-Джерсі. Свою передвиборну програму він назвав «ною свободою» або «ною демократією». Схематично вона укладала-



ся у три пункти: індивідуалізм, свобода особи і свобода конкуренції, які, на думку нової адміністрації, і мала захищати держава. Уряд В. Вільсона не прагнув жорстко контролювати діяльність великих корпорацій, а лише намагався боротися проти «нечесної конкуренції» і її наслідку – монополізації ринку.

Програма демократів містила всі вимоги прогресистів, і новий президент продовжив курс реформ, розпочатий Рузвельтом. В інтересах споживачів уряд зменшив до 27 % мита на ввезені до країни товари, причому ряд продуктів харчування звільнявся від них цілком. У 1913 р. згідно прийнятої 16-ї поправки до конституції в країні було запроваджено систему прогресивного оподаткування та створено Федеральну резервну систему, покликану забезпечити контроль над грошовим обігом та кредитно-фінансовими установами країни. Закон Клейтона, прийнятий у 1914 р., вніс необхідну для підприємців ясність у антимонопольне законодавство і заборонив його використання проти профспілок і страйкуючих робітників.

Адміністрація Вільсона провела також ряд помірних соціальних реформ. У 1916 р. у США було законодавчо обмежено застосування дитячої праці і запроваджено страхування робітників від нещасних випадків на виробництві тощо.

**5** *Зовнішня політика. Іспано-американська війна та її наслідки. Розширення сфер впливу на Далекому Сході.* У перші десятиліття після громадянської війни країну захопило освоєння західних земель і бурхливе господарське будівництво. Але вже наприкінці XIX ст. у США зростає прагнення до територіальних загарбань. Великі компанії дедалі наполегливіше вимагали нових ринків збуту і джерел сировини. Активізація зовнішньої політики ставала неминучою.

Однак відносна військова слабкість країни не дозволяла їй провадити експансію на всіх континентах, як це робили європейські держави. Головну увагу в цей період Сполучені Штати приділяли Південній Америці і басейну Тихого океану.

За ідеологічне обґрунтування домагань США на економічну й політичну гегемонію над всім Американським континентом правила «доктрина Монро» (президент Дж. Монро 1823 р. висунув гасло «Америка для американців», що, по суті, означало «Америка для США»). Наприкінці XIX ст. на допомогу цій доктрині прийшли численні теорії, що доводили спільність економічних і політичних інтересів американських держав. У 1889–1890 рр. США провели першу міжамериканську конференцію, яка ухвалила заснування Міжнародного союзу американських республік з метою взаємного обміну економічною інформацією і створення при ньому комерційного бюро, яке у 1910 р. було перейменовано на Панамериканський союз.

Зміцнюючи позиції в Латинській Америці, США водночас активізували експансію на Карибах і на Тихому океані. У 1898 р., скориставшись із слабкості іспанської колоніальної імперії і початку визвольного повстання на Кубі, США спровокували іспано-американську війну. У двох морських битвах, біля берегів Філіппінських островів і Куби, іспанський флот був знищений, і уряд Іспанії був змушений просити миру. Мирний договір було підписано у Парижі в грудні 1898 р. За його умовами Іспанія відмовлялася від усіх прав на Кубу, Філіппіни, Пуерто-Ріко та





### ■ Політика американського «великого кийка» у ділі

На підставі зображеного схарактеризуйте суть політики «великого кийка». Хто автор цієї політики? Чи можна знайти їй виправдання? До яких історичних наслідків вона призвела? З додаткових джерел знайдіть приклади застосування цієї політики в Латинській Америці.

інші острови в Карибському морі. Майже всі іспанські володіння перейшли до США. Куба формально залишалася незалежною, але фактично над нею було встановлено американський контроль. США було передано й Філіппіни, за які Іспанія одержала 20 млн доларів умовної плати.

Американському урядові належить сумнівна заслуга запровадження в міжнародні відносини таких методів, як «політика великого кийка» і «дипломатія долара». У 1904 р. Т. Рузвельт заявив, що застосування «доктрини Монро» у західній півкулі змушує США взяти на себе обов'язки міжнародної поліцейської сили. «Потрібно висловлюватися м'яко, – стверджував президент, – але тримати в руках великий кийок». Цим США намагалися виправдати своє відкрите втручання у внутрішні справи латиноамериканських держав, кількаразову окупацію Домініканської республіки (1904, 1914), Куби (1906–1909, 1912), Гондурасу й Нікарагуа.

У 1903 р. розпочався конфлікт між США й Колумбією, через територію якої мав пройти канал, що з'єднує Тихий і Атлантичний океани. Після відмови колумбійського сенату поступитися за 100 млн доларів правом контролю над зоною будівництва Сполучені Штати організували заколот у провінції Панама і сприяли проголошенню її незалежною республікою. Через два тижні після визнання незалежності Панами новий уряд країни поступився США на вічні часи зоною каналу шириною в 10 миль. У 1914 р. канал було відкрито для експлуатації.

Порушення міжнародних норм викликало протести не тільки в латиноамериканських країнах, але й у США. Тому вже Тафт і Вільсон при проведенні експансіоністської політики прагнули в першу чергу використовувати економічну силу держави, застосовувати «дипломатію долара». Ця «дипломатія» виявилася в наданні латиноамериканським країнам кабальних позик, фінансово-економічної «допомоги», приватних інвестицій, що ставило їх у повну економічну залежність від північного сусіди.



### ■ Панамський канал: сьогодні і у минулому

Використовуючи свою економічну перевагу, США також сподівалися потіснити конкурентів на Далекому Сході. З цією метою в 1899 р. вони висунули доктрину «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у торгівлі з Китаєм. Під час російсько-японської війни США надавали підтримку Японії, намагаючись послабити позиції Росії на Далекому Сході. Але згодом японо-американські відносини знову загострилися.

### ? Перевірте себе

1. Визначіть особливості економічного розвитку США наприкінці XIX – на початку XX ст.
2. Яку роль у житті країни стали відігравати великі корпорації і фінансово-промислові групи?
3. Чому початок XX ст. увійшов до історії США як «прогресивна ера»? Дайте оцінку реформаторської діяльності президентів Т. Рузвельта і В. Вільсона.
4. Чим, на вашу думку, відрізнявся антимонопольний курс адміністрацій Т. Рузвельта і В. Вільсона?
5. Визначте основні цілі зовнішньої політики США на зламі XIX–XX ст.
6. Яку доктрину використовували американські політики для виправдання експансії США в Латинській Америці?
7. Дайте визначення поняттям «політика великого кийка» і «дипломатія долара».

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Платформа республіканської партії на виборах 1904 р.

Пройшло 50 років із дня заснування республіканської партії, що висунула разом поряд з іншими цілями припинення існування рабства людей. У 1860 р. вона домоглася обрання свого першого президента. Із 44 років, що пройшли після обрання Лінкольна, протягом 24 років республіканська партія здійснювала управління країною... Таке тривале правління республіканської партії є не випадковим. Це – вияв того, що республіканська партія завоювала довіру американського народу протягом життя двох його поколінь у такому ступені, з яким ніщо не може порівнятися за всю нашу історію, і виявила великі здібності в правлінні і формуванні урядів, які ще наочніше виявлялися у світлі нездатності і нестабільності, виявлених її супротивниками...Завдяки тарифу Дінглі робітники отримали повну зайнятість, заробітна

плата виросла і всі галузі промисловості переживають пожвавлення і процвітання.

Ми виграли швидко і звитязну війну з Іспанією. Ми зробили Кубу вільною...

Ми придушили повстання на Філіппінах, встановивши порядок, і забезпечили безпеку життя і власності, якої там не мали раніше. Ми заснували громадянський уряд, зробили його управління сильним і ефективним і надали його народу цих островів.

*Якими досягненнями перед країною хизувалися політичні боси республіканців? Чи з усіма цими «заслугами» ви згодні?*

### **3 послання президента Т. Рузвельта американському конгресу 3 грудня 1901 р.**

Приголомшливий і надзвичайно складний промисловий розвиток, який із все зростаючою швидкістю відбувався у другій половині XIX ст., поставив нас на початок XX ст. перед обличчям дуже серйозних соціальних проблем...

...Капітани індустрії проклали через наш континент мережу залізниць, поставили на ноги нашу торгівлю, розвинули промислове виробництво і в цілому зробили і роблять для нашого народу багато доброго. Без них ніколи б не було того економічного розвитку, яким ми справедливо пишаємося...

Все це вірно, але вірно і те, що існує реальне і велике зло, одним з головних проявів якого є надмірна концентрація з багатьма її згубними наслідками. Мають бути здійснені практичні зусилля для усунення цього зла...

Перше, що необхідне для вироблення політики відносно корпорацій, це знання фактів, тобто гласність. Для користі суспільства уряд повинен мати в своєму розпорядженні право інспекції і перевірки діяльності корпорацій, що функціонують у федеральному масштабі... Всі подальші законодавчі або адміністративні заходи, до яких треба буде вдатися у плані державного регулювання або оподаткування, можуть бути визначені тільки тоді, коли буде досягнута гласність.

Великі корпорації, зазвичай звані трестами, навіть якщо вони створюються в якому-небудь одному штаті, завжди діють в багатьох штатах... Тому на користь всього народу федеральний уряд, не зазіхаючи на права штатів у їх внутрішніх справах, повинен узяти на себе нагляд і регулювання діяльності всіх корпорацій, що оперують у федеральному масштабі. Це особливо важливо в умовах, коли корпорація значну частину своїх доходів отримує завдяки закладеним у ній елементам монополії або тенденції до такої...

Я вважаю, що необхідно видати закон, що дозволяє федеральному уряду здійснювати контроль в окреслених вище рамках, спираючись на досвід дії закону про федеральну торгівлю.

*Уважно ознайомтеся з документом. Подумайте, чому Т. Рузвельт, високо оцінюючи роль великих корпорацій у розвитку національної економіки, водночас прагнув встановити державний нагляд і контроль за їх діяльністю. І що йому для цього було потрібне?*

### **Американський історик про розкол республіканської партії у 1912 р. і утворення партії прогресистів**

Вихід з партії, якою він (Т. Рузвельт. – Авт.) керував сім років, і організація власної партії були не тільки вчинком, що має дуже важливе значення, але і заходом, що вимагає величезної суми грошей. Перкінс і Менсі (відомі підприємці. – Авт.) надали свої чекові книжки, щоб зробити Рузвельта наступним республіканським президентом. Але чи захочуть вони битися за те, щоб зробити його президентом-прогресистом? Погляди всіх були звернені на цих двох



бізнесменів, що радилися про щось приглушеними голосами. Раптом вони рішуче підійшли до Рузвельта і, поклавши йому руки на плечі, урочисто сказали: «Полковник, ми вам допоможемо».

*Що остаточно підштовхнуло Т. Рузвельта до висунення своєї кандидатури на виборах від нової у США політичної партії?*

### **Закон про посилення антитрестового законодавства і заборону переслідування організацій робітників і фермерів від 1 серпня 1914 р.**

Для посилення антитрестівського законодавства уряду асигнується... 300 тис. доларів; проте ці кошти не повинні використовуватися для переслідування організацій і індивідів, що створюють союзи і що укладають угоди з метою підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці та інших дій, які в подальшому будуть визнані законними; ці асигнування, далі, не повинні використовуватися для переслідування виробників сільськогосподарської продукції або для переслідування асоціацій фермерів, що створюють союзи або що укладають угоди з метою домагатися справедливих цін на свою продукцію і підтримувати ці ціни.

*Що, на вашу думку, змусило конгрес США заборонити використання антитрестівського законодавства проти об'єднань трудящих?*

### **3 послання Т. Рузвельта американському конгресу 6 грудня 1904 р.**

...Будь-яка країна, народ якої поводить себе добре, може розраховувати на нашу щирозсердну дружбу. Якщо будь-яка нація дотримується порядку і виконує свої зобов'язання, їй не слід побоюватися втручання з боку Сполучених Штатів.

*Які країни, згідно точки зору адміністрації США, були гарантовані від небезпеки американської агресії і за яких умов?*

### **Американський історик У. Фостер про будівництво Панамського каналу**

Укладений незабаром договір про канал було складено так, як того хотіли Сполучені Штати. Його умови влаштували Сполучені Штати навіть більше, ніж ті, які вони незадовго до цього нав'язували Колумбії...

Президент Теодор Рузвельт, якому американський імперіалізм був зобов'язаний цим спритним ходом, згодом нахабно хвалився своїми самочинними діями: «Я забрав зону каналу і надав конгресу можливість займатися дебатами; доки йдуть дебати, будівництво каналу теж іде вперед».

*Як коментував встановлення контролю США над зоною Панамського каналу Т. Рузвельт?*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1901–1909 рр.** – адміністрація Т. Рузвельта. Політика «Справедливого курсу».

**1912 р.** – розкол республіканської партії і перемога на президентських виборах демократів.

**1913–1921 рр.** – адміністрація В. Вільсона. Політика «Нових свобод».

## §4

## Британська імперія на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Чому в останній третині ХІХ ст. Англія поступово втрачає провідне місце у світовій економіці? Згадайте, що стало причиною занепаду і кризи ідеології і політики англійських лібералів у цей час.*

**1 Економічний розвиток.** Втрата промислової і торговельної першості. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – період швидкого економічного піднесення США і Німеччини – для Англії обернувся втратою монопольних позицій у світовій промисловості й торгівлі. У 1871–1913 рр. виробництво промислової продукції в країні збільшилося лише в 2,2 раза, тоді як у США воно зросло в 9, Німеччині – у 6, а у Франції – у 3 рази. Наприкінці ХІХ ст. англійська індустрія посідала вже не перше, а третє місце у світі. Частка Великої Британії у світовій торгівлі скоротилася з 22 % у 1870 р. до 15 % у 1913 р.

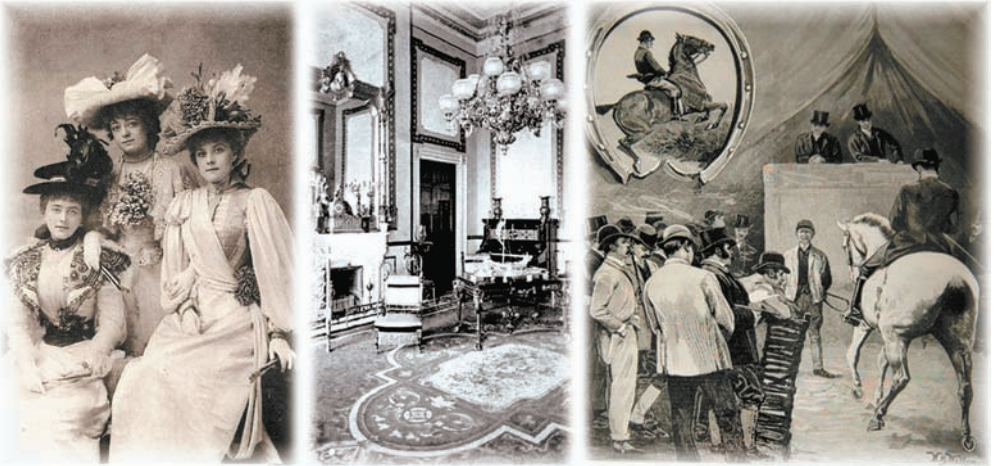
Головна причина відставання країни полягала у застарілій технічній базі промисловості. Англійська індустрія, сформована переважно у першій половині ХІХ ст., була не в змозі конкурувати з передовими підприємствами США й Німеччини. Для заміни устаткування були потрібні чималі кошти, але далеко не кожний підприємець був готовий здійснити дорогі технічні нововведення. У цьому і не вбачалось особливої необхідності. Наявність в Англії колоніальних володінь з неосязними ринками збуту товарів, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла одержувати високі прибутки і на застарілій техніці, але технічне відставання вже невдовзі відбилося на обсягах виробництва. США стали випереджати Англію за виправкою чавуну і сталі. Німеччина виявилася серйозним конкурентом у торгівлі і вже в 90-х рр. почала тіснити Британію на її власних ринках. Англійський текстиль ще утримував першість у світі, але становище металургії і металообробки сильно потерпало від іноземної конкуренції.

Становище ускладнювалося тим, що британський уряд продовжував дотримуватися фрітредерської політики. Адаже у свідомості багатьох англійців з принципом свободи торгівлі пов'язувалися колишні економічні успіхи країни, її перетворення на «майстерню світу». Але часи індустріальної переваги Англії минали, і безмитне надходження до країни закордонної продукції ставило британських підприємців у невигідні умови.

З кінця ХІХ ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозиться до колоній, вкладається в експлуатацію їх сировинних і аграрних ресурсів, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі. Прибутки від закордонних інвестицій Англії досягли на початок ХХ ст. 90–100 млн фунтів стерлінгів на рік, що в п'ять разів перевищувало прибутки країни від зовнішньої торгівлі. Зв'язок із колоніальними країнами імперії здійснювався за допомогою фінансових установ. У 1904 р. 50 англійських банків мали 2279 колоніальних відділень, тоді як банки Франції – лише 136, а Німеччини – 70.

Деякі галузі англійської індустрії були лише почасти зачеплені іноземною конкуренцією. Так, кораблі, побудовані на верфях країни, не мали собі рівних за морехідними якостями. Британські верстати охоче купували за кордоном, і навіть США відставали від Англії за обсягом





■ *Англійська буржуазія*

експорту машин. Велика Британія зберігала провідну роль у світовій посередницькій торгівлі, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним фінансовим центром. Англійська буржуазія аж ніяк не почувала себе бідною родичкою поруч із своїми молодими конкурентами. Вона і надалі керувала найбагатшою країною світу.

Наприкінці XIX ст. в Англії з'являються перші великі об'єднання підприємців, що досить швидко встановили монопольний контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівною і військовою промисловістю. Однак у традиційних галузях британської індустрії (вугільній і текстильній) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут продовжували відігравати незалежні, часто сімейні фірми.

**2** *Політична система Сполученого Королівства.* Королівство Англія, включаючи князівство Уельс, було окремою державою до 1707 р., доки не об'єдналося із Шотландією у Королівство Велика Британія. Після формальної унії з Ірландією у 1801 р. було утворено Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії, що стало відтоді офіційною назвою держави. Після надання парламентом королеві Вікторії у 1876 р. титулу імператриці Індії в офіційних англійських документах почала вживатися назва «Британська імперія».

На початок XX ст. за своїм державним устроєм Велика Британія була парламентською монархією. Вищий державний орган – парламент, що складався із палати лордів і палати громад, обговорював і приймав закони країни, які вступали у силу після їх затвердження монархом. Вся виконавча влада належала кабінету міністрів, право на формування якого здобувала партія, що перемагала на виборах, а її лідер, як правило, ставав прем'єр-міністром. Проте монархія зберігала певні важелі впливу на політичне життя країни. Королева призначала прем'єр-міністрів. Уряд зобов'язаний був інформувати її про будь-які більш-менш серйозні зміни у внутрішній і зовнішній політиці.

З 1837 до 1901 р. трон Великої Британії посідала королева Вікторія, яка стала символом історії Англії у добу вищого піднесення її могутності.



Королева високо ставила королівські права і нікому не дозволяла зазіхати на них, оскільки вважала себе гарантом конституційності і традиційних британських свобод. Вона не конфліктувала з парламентом і не зазіхала на його повноваження. Але всі прем'єр-міністри Англії починали листи до неї словами: «Смиренно виконуючи свій обов'язок» і робили свої доповіді стоячи.

Політичне життя Англії визначалося суперництвом двох партій – ліберальної і консервативної, що виникли на основі колишніх парламентських угруповань вігів і торі. До середини 80-х років XIX ст. безумовну перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології і політики партії та її розколом, вони надовго поступаються своїми позиціями консерваторам. З 1886 до 1905 р. останні перебували при владі 17 років, спираючись на підтримку всієї земельної аристократії, промислової і фінансової буржуазії, державних чиновників і навіть частини кваліфікованих робітників. Упродовж 1895 – 1905 рр. торі беззмінно формували уряди, які очолювали лорд Солсбері і його небіж лорд Бальфур.

До кінця XIX ст. члени тред-юніонів, що обиралися до парламенту, проходили за підтримкою або за списками лібералів. Назріла необхідність законодавчого захисту своїх прав змусила англійські профспілки переглянути свою парламентську тактику. У 1900 р. Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив Комітет робітничого представництва з метою обрання робітничих депутатів до парламенту. Обрані депутати повинні були створити в палаті громад окрему фракцію, але в інтересах робітників їм дозволялося співпрацювати з лібералами.

Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже в 1904 р. об'єднував понад 1 млн чоловік. У 1906 р. Комітет було перейменовано на лейбористську (робітничу) партію, яка на перших же виборах завоювала 29 парламентських місць. Таким чином, в Англії з'явилася нова впливова політична організація, якій згодом судилося посісти місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення лейбористська партія стояла на реформістських позиціях.

Перед Першою світовою війною відбулося організаційне оформлення також лівих соціалістів. Проте, створена на марксистській основі Британська соціалістична партія не змогла очолити робітничий рух і залишалася нечисленною організацією.

**3** *Ліберальні реформи в Англії на початку XX ст. Д. Ллойд Джордж.* У 1901 р. померла королева Вікторія. Три покоління британців народилися, а багато хто з них і помер за її царювання. Королева стала символом цілої доби, її образ асоціювався з величчю і могутністю імперії. Вона уособлювала для англійців міцність і сталість Великої Британії, вірність її традиціям.

Англія вступила в XX ст. у стані війни з бурами, і на гребені шовіністичного піднесення перемогу на парламентських виборах знову здобули консерватори. Проте війна і світова економічна криза, що саме почалася, поставили торі перед серйозними проблемами у внутрішній і зовнішній політиці. Знову підняте питання про протекціонізм – необхідність захисту англійського ринку від іноземної конкуренції – викликало серйозні розбіжності у партії і ледь не спричинило її розкол. У 1905 р. уряд лорда Бальфура подав у відставку, а на виборах 1906 р. консерватори зазнали



повної поразки – до влади знову повернулися ліберали на чолі з Г. Кемпбелл-Баннерманом.

Проте з часів У. Гладстона ліберальна партія зазнала серйозних змін. Від колишньої доктрини державного невтручання в економіку і трудові відносини ліберали зберегли лише відданість фрітреду. До того ж у ході виборчої кампанії на перший план у партії висунулося радикальне крило прихильників реформ і соціального прогресу, яке незабаром очолив один з найталановитіших політиків тогочасної Англії Девід Ллойд Джордж. Саме він, очоливши міністерство торгівлі і промисловості, став ідеологом і провідником ліберальних реформ, проведених у країні на початку ХХ ст.



■ Д. Ллойд Джордж

#### ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Девід Джордж (1863–1945)**, пізніше відомий під прізвищем Ллойд Джордж, народився в родині вчителя. Рано втративши батьків, він виховувався у дядька Ллойда, власника невеликої шевської майстерні у закутковому валлійському селі. Девід самоюкою опанував початки юриспруденції, вступив до адвокатської контори і став співпрацювати з місцевою пресою. У 27 років він стає депутатом парламенту, і незабаром молодий валлієць звернув на себе увагу неабияким ораторським талантом, активністю і незмінною кмітливостю.

Ллойд Джордж зажив слави бунтаря. Однак, пропонуючи йому місце в уряді, керівництво лібералів знало, що робить: партія потребувала ораторської майстерності Ллойда Джорджа, його незрівнянної здатності до соціального маневрування.

Обійнявши посаду міністра торгівлі й промисловості, Ллойд Джордж зумів запобігти кільком великим страйкам, виступивши посередником на переговорах між підприємцями і робітниками. За його ініціативою в 1906 р. парламент заборонив промисловцям висувати тред-юніонам позови щодо збитків від страйків, а згодом створено королівську (державну) комісію для посередництва у трудових конфліктах на виробництві.

Головного значення Ллойд Джордж надавав проведенню соціальних реформ, узявшись за цю справу з властивою йому рішучістю й енергією. Адже від голосів робітників-виборців тепер залежало майбутнє його партії.

У 1907 р. ліберали провели через парламент новий закон про компенсацію при нещасливих випадках на виробництві. У 1908 р. було запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і встановлено пенсії для робітників з 70-літнього віку. У 1909 р. в Англії було законодавчо встановлено мінімум заробітної плати, а в 1911 р. запроваджено державне соціальне страхування за хворобою, інвалідністю і безробіттям. Кошти для страхування надходили з державного бюджету, вносилися підприємцями і самими робітниками.

Пост міністра фінансів, зайнятий у 1908 р. в уряді Г. Асквіта, дозволив Ллойд Джорджеві активніше впливати на політику уряду. Але перший

же проект бюджету, поданий ним до парламенту, зіткнувся з лютим опором консерваторів. Проект передбачав значне збільшення податків із заможних верств населення для фінансування зростаючих військових видатків та нових соціальних програм і зачіпав насамперед інтереси великих землевласників.

Боротьба навколо бюджету втягнула уряд лібералів у затяжний конфлікт з палатою лордів, який закінчився 1911 р. прийняттям нового закону про парламент. Повноваження верхньої палати було значно обмежено, вона взагалі позбавилася права втручатися в бюджетні питання. Інші законопроекти вона могла затримувати лише двічі; якщо ж палата громад приймала їх утретє, вони ставали законами і без санкції лордів.

Піднесення визвольного руху в Ірландії і залежність від голосів ірландських депутатів змусили уряд лібералів внести в 1912 р. на розгляд парламенту новий білль про гомруль. Однак і цього разу консерватори зустріли законопроект у багнети. Вони зажадали розчленування Ірландії і виведення з-під юрисдикції майбутнього ірландського парламенту її північно-східної частини – Ольстера, де проживали протестанти – нащадки англійських переселенців. Хоча закон про гомруль було прийнято 1914 р., Ольстер виключався зі сфери його дії, а війна, що саме розпочалася, дала урядові привід відкласти його здійснення.

**4 Колоніальні загарбання Англії.** Утрата промислової монополії і загострення конкуренції на світовому ринку наклали відбиток на зовнішню політику Великої Британії. Одним з головних її завдань стає зміцнення і розширення колоніальної імперії. Невтримні загарбання втягнули Англію в гострі конфлікти з усіма великими державами і погіршили її міжнародне становище. У 1898 р. англо-французьке колоніальне суперництво в Африці ледь не призвело до війни між двома країнами.

У 1899 р. британський уряд спровокував англо-бурську війну, яка тривала два з половиною роки. Військова потужність Англії незмірно перевищувала сили бурських республік, але розрахунки агресорів на «воєнну прогулянку» не виправдалися. Наприкінці 1899 р. бури завдали їм двох важких поразок, що змусило британське командування перекинути на південь Африки 450-тисячну армію. Бури продовжували опір, вдало застосовуючи тактику партизанської війни. Але сили були нерівні, і 1902 р. війна закінчилася приєднанням Трансваалю й Оранжевої до англійських володінь у Південній Африці.

Війна коштувала Англії 6 тис. убитих, 23 тис. поранених і 16 тис. померлих від ран. Гнітюче враження справило в країні повідомлення про жахи винайдених британською воячиною концентраційних таборів. За роки війни від голоду і хвороб у них померло 20 тис. бурів, в основному старих, жінок і дітей.

Намагаючись зміцнити єдність Британської імперії, англійський уряд надавав «білим колоніям» (населеним європейськими переселенцями) статус домініону, тобто самоврядної території. Слідом за Канадою, що мала статус домініону з 1867 р., права самоврядування дістали Австралія, Нова Зеландія (1907) і Південна Африка (1910). Починаючи з 1907 р., британський уряд став регулярно збирати імперські конференції для консультацій з домініонами у найважливіших питаннях зовнішньої і внутрішньої політики.



5 **Перехід від політики «блискучої ізоляції» до політики союзів. Підготовка до війни.** До початку ХХ ст. Велика Британія традиційно утримувалася від участі в європейських коаліціях, керуючись у зовнішній політиці лише власними інтересами. Прем'єр-міністр країни лорд Солсбері на кинутий йому якимось докір щодо відсутності союзників відповів, що Англія їх не потребує, і назвав її ізоляцію «блискучою»: над землями імперії ніколи не заходить сонце, її піддані нараховують півмільярда, королівський флот за тоннажем і вогневою міццю перевершує об'єднані сили всіх інших морських держав.

Упевнені в невразливості острівного положення Англії та у перевазі її військового флоту, британські дипломати вважали за кращу зовнішню політику не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними і мати з цих конфліктів користь для Англії. Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія звичайно протидіяла найсильнішій континентальній державі, не дозволяючи їй посісти домінуюче становище в Європі.

Однак, погіршення міжнародного становища країни на початку ХХ ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс. Різке посилення військової і морської могутності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали реальну загрозу існуванню Британської імперії. Політика ізоляції ставала небезпечною, і британська дипломатія почала шукати союзників у майбутній сутичці з Німецькою імперією. У 1904 р., після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, Англія уклала військово-політичну угоду з Францією, що дістала назву Антанти («Сердечної згоди»). У 1907 р. Антанта стала потрійною: підписавши з Англією конвенцію про поділ сфер впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті, до неї приєдналася і Росія. Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. зусиллями англійських дипломатів остаточно оформився військово-політичний блок трьох держав, який протистояв країнам Троїстого союзу. Політичну підготовку до війни було завершено.

Задовго до початку війни британський уряд почав посилено озброювати країну: за десять передвоєнних років воєнні витрати Англії збільшилися



■ Так виглядали у ті часи кораблі британського військового флоту

втричі. Створений 1910 р. Комітет імперської оборони розробив стратегічний план у масштабі імперії. Поряд з посиленням флоту в Англії було створено армію, готову, в разі потреби, до боїв на європейському континенті.

### ? Перевірте себе

1. Визначте особливості економічного розвитку Великої Британії на початку ХХ ст. Куди і чому переважно спрямовувались вільні кошти, нагромаджені англійським капіталом?
2. Схарактеризуйте особливості політичної системи Сполученого Королівства. Які повноваження на початок ХХ ст. зберігала британська монархія?
3. Розкажіть про виникнення лейбористської партії. Чому, на вашу думку, вона згодом зайняла місце лібералів у двопартійній системі?
4. Охарактеризуйте суть і спрямованість соціальних реформ, здійснених англійськими лібералами з ініціативи Д. Ллойд Джорджа. Чому, на вашу думку, вони викликали опір консерваторів та членів палати лордів?
5. Визначте причини зміни традиційного зовнішньополітичного курсу Великої Британії на початку ХХ ст. Чому вона змушена була відмовитись від політики «блискучої ізоляції»?
6. Які причини змусили англійський уряд укласти союз із своїми давніми політичними і колоніальними суперниками – Францією та Росією?
7. Що означає поняття «домініон»? Які колонії Англії і чому здобули права домініонів?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Зі статті у британській газеті «Таймс», 1901 р.

Настало ХХ століття... Ми вступаємо в нове століття спадкоємцями досягнень і слави минулого; ми стали більш зрілими... Наш державний лад з особистої монархії, обмеженої спадкоємною аристократією, перетворився в демократичну систему найліберальнішого типу... І це перетворення відбулося без усяких болючих порушень традицій минулого... Володіючи такою формою правління, володіючи великим нагромадженням багатством, яке суттєво проникло в усе суспільство, володіючи – і це найголовніше – народом процвітаючим, задоволеним, мужнім, розумним, котрий вірить у свої сили, ми можемо з надією дивитися вперед, не боячись буревіїв та конфліктів, через які, можливо, нам треба буде пройти.

*Яким чином популярна англійська газета коментувала зміни в політичному житті Великої Британії?*

#### Статут Комітету робітничого представництва (січень 1905 р.)

*(КРП об'єднавав 158 тред-юніонів, 73 ради тред-юніонів і деякі інші організації)*

I. Комітет робітничого представництва є федерацією профспілок, виробничих рад, Незалежної робітничої партії, Фабіанського товариства. Кооперативні суспільства також можуть входити до його складу.

II. Мета. Забезпечити шляхом об'єднаних дій вибори до парламенту кандидатів, що висуваються перш за все товариствами, що приєдналися до Комітету або входять до його складу, які планують утворити в парламенті особливу фракцію з власними парламентськими лідерами і власною політикою з робітничого питання, суворо утримуючись від злиття з якою-небудь групою консервативної або ліберальної партій і від підтримки її політики...



## VIII. Парламентський фонд

а) *Мета.* Надавати допомогу у витратах на виборчу кампанію і підтримку робітничих кандидатів, висунутих Виконавчим комітетом КРП.

б) *Розміри внесків.* Усі товариства, що пристають до КРП, за винятком виробничих рад, повинні вносити до його фонду щорічно по 1 пенсу з кожного члена не пізніше за останній день кожного фінансового року.

г) *Витрати.* Утримання депутатів. Усі депутати, обрані за сприяння КРП, отримують винагороду в однаковому розмірі з парламентського фонду, в сумі не більше 220 ф. ст. у рік.

*З якою метою і на яких принципах створювався Комітет робітничого представництва, реорганізований згодом у лейбористську партію?*

*Чому, на вашу думку, обраним за його сприяння депутатам заборонялось об'єднуватись з представниками інших партій?*

### Передвиборне звернення лейбористів (1906 р.)

Майбутні вибори повинні вирішити питання: бути або не бути робітникам дійсно представленими в парламенті?

Кажуть, що палата громад – палата народу, але саме народу там до цих пір немає.

Лендлорди, підприємці, адвокати, пивовари і фінансисти – ось хто має в ній силу... Чому ж не робітники?

Профспілки вимагають такої ж свободи, яку мають підприємці. Їм у цьому відмовляють.

*Чиї інтереси у парламенті мала представляти лейбористська партія?*

### Промова Д. Ллойд Джорджа на захист бюджету (Лондон, літо 1909 р.)

Проект бюджету... складено не просто з метою введення податків, а податків, які повинні принести користь. Пора зрозуміти, що прийшов час, коли забезпечення старих і бідняків диктується необхідністю для нашої країни – мабуть, найбагатшої країни в світі... У країні багато людей, кого провидіння наділило великим багатством, і якщо серед них знаходяться такі, які відмовляються дати досить стерпні пожертвування на користь менш вдалих їх співвітчизників, то вони скупі багатчі. Ми пропонуємо домогтися більшого за допомогою бюджетного білля. Ми збільшуємо податки з тим, щоб забезпечити захист від зла і страждань, які несе з собою безробіття.

*Які соціальні верстви, на думку Д. Ллойд Джорджа, мали нести на собі основний податковий тягар для фінансування соціальних програм?*

### Виступ одного з лідерів консервативної партії А. Бальфура у Ноттінгемі з приводу проекту гомруля 1913 р.

Тим, хто вважає, що ірландський патріотизм у його винятковій і більш чи менш ворожій Англії формі збережеться вічно, я б шанобливо порадив серйозно поміркувати про наслідки надання Ірландії за межами Ольстера повної автономії, яка може спричинити і потенційне відокремлення. Така політика, згубна для Ірландії і небезпечна для Великої Британії, задовольнить лише найбільш крайні вимоги ірландських націоналістів, але нічого більше не дасть.

*Чому британські консерватори побоювались надання Ірландії автономії?*

### Сесієл Родс про плани встановлення світового панування Великої Британії

Гроші і енергія мають бути спрямовані на заснування і розвиток секретного товариства, справжнім наміром і метою якого має бути поширення британ-



ського володарювання у світі, удосконалення системи еміграції із Сполученого Королівства і колонізації британськими підданими всіх країн, де засоби існування сприятливі для їх енергії, праці і заповзятливості, а особливо для заняття британськими поселенцями внутрішнього континенту Африки, Святої Землі, долини Євфрату, островів Кіпру і Кандії, всієї Південної Америки, островів Тихого океану, не зайнятих ще Великою Британією, всього Малайського архіпелагу, берегової смуги Китаю і Японії, возз'єднання кінець кінцем Сполучених Штатів Америки як складової частини Британської імперії, встановлення системи колоніального представництва в імперському парламенті, який може прагнути до злиття роз'єднаних частин імперії.

*Які експансіоністські плани виношувались правлячою верхівкою Великої Британії на початку ХХ ст.?*



## ДАТИ І ПОДІЇ

**1899–1902 рр.** – англо-бурська війна.

**1906 р.** – утворення Лейбористської партії.

**1906 – 1911 рр.** – соціальні реформи Д. Ллойд Джорджа.

**1911 р.** – Акт про парламент. Обмеження повноважень палати лордів.

## §5

## Німеччина

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*З курсу всесвітньої історії, що вивчався у 9-му класі, пригадайте, як і коли відбулось об'єднання Німеччини в єдину державу. Хто стояв біля витоків її економічної і військової могутності?*

**1 Економічне піднесення країни.** В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. німецька економіка набула потужного розвитку, поступаючись за темпами зростання лише США. З 1870 до 1913 р. обсяг промислового виробництва в країні збільшився у 6 разів, у тому числі видобуток вугілля – у 7, виплавка чавуну – у 14 і сталі – у 92 рази. Вже в 70-ті роки ХІХ ст. за рівнем промислового розвитку Німеччина обігнала Францію, а на початок ХХ ст., залишивши позаду Англію, вона висунулася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу.

Випереджаючого розвитку в Німеччині набули новітні галузі промисловості, що визначали на той час технічний прогрес, – машинобудування та електроенергетика, хімічна й електротехнічна. У країні було зосереджено 2/3 світового виробництва фарб, а потужність німецьких електростанцій лише за перше десятиліття ХХ ст. збільшилася у 100 разів. Швидкими темпами провадилося також залізничне будівництво. У 1871–1913 рр. довжина залізниць у Німеччині збільшилася в 33 рази.

Індустріальне піднесення в країні супроводжувалося концентрацією виробництва на великих заводах і створенням потужних промислових об'єднань, багато з яких монополізували випуск окремих видів продукції. У 1887 р. в імперії було зареєстровано 70 картельних угод, у 1900 – 300, а в 1914 р. тут уже нараховувалося до 600 картелів, які об'єднували цілі галузі виробництва. Так, монопольне становище у вугільній промисловості країни посів Рейн-Вестфальський вугільний синдикат (95 % вуглевидобутку Рурського басейну). В електротехнічній промисловості панували



фірми АЕГ, «Сіменс-Шуккерт» і «Сіменс-Гальске». Безумовне лідерство на ринку озброєнь Німеччини на початку ХХ ст. захопив концерн відомого «гарматного короля» Ф. Круппа.

Активну роль в утворенні господарських об'єднань (картелів, синдикатів і концернів) відігравали банки. У 1914 р. 9 берлінських банків, що зосередили половину всіх внесків у країні, мали своїх представників у правліннях 751 промислової компанії. Внаслідок всього цього економічну потужність Німеччини було зосереджено в руках її некоронованих володарів – фінансово-промислових магнатів, таких, як Крупп, Тиссен, Кірдорф, Стіссен, Генземаан та ін. Захопивши командні позиції в економіці, ця фінансова олігархія справляла помітний вплив і на політичне життя країни.

Швидке індустріальне зростання Німеччини помітно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі. У 1901–1913 рр. німецький експорт потроївся, причому лівову частку в його структурі посідали машини й готові вироби.

**2** *Політична система імперії.* Єдина німецька держава була утворена у січні 1871 р. після переможної для Пруссії та її союзників війни проти Франції. Ще до підписання мирного договору у Дзеркальній залі Версальського палацу прусський король Вільгельм I був урочисто проголошений німецьким імператором. До складу імперії увійшли всі німецькі держави, за винятком Австрії.

Політичну систему єдиної Німеччини було визначено імперською конституцією, прийнятою у квітні 1871 р. Історичні традиції наклали відбиток на нове державне утворення. Імперія створювалася як союзна держава і складалась із 22 монархій та 3 вільних міст – Гамбурга, Любека і Бремена. Провідне місце в імперії посіла Пруссія – ініціатор і головний рушій об'єднання німецьких земель.

Вищим законодавчим органом країни став рейхстаг (імперський з'їзд), що обирався на підставі загального виборчого права. Проте його законодавчі права були обмежені, тому що будь-який законопроект набирав сили лише за схвалення бундесратом імперії і кайзером. Бундесрат (Союзна рада), по суті, виконував роль верхньої палати парламенту. На відміну від рейхстагу, він не обирався, а складався з представників



■ Рейхстаг у гравюрі та на фотографії початку ХХ ст.



німецьких монархів і вільних міст. Пруссії належало в рейхстазі 17 місць з 58, вона мала право вето у випадку зміни конституції імперії.

На чолі нової держави стояв кайзер (імператор), який водночас був королем Пруссії і головнокомандувачем армії і флоту. Його було наділено великими повноваженнями, у тому числі правом розпуску рейхстагу і застосування каральних санкцій проти окремих держав союзу. Виконавча влада була цілком незалежною від законодавчої. Канцлер (голова уряду імперії) призначався особисто кайзером і ніс відповідальність тільки перед ним.

Конституція 1871 р. зберегла в Німеччині багато рис пруської поліцейської держави і закріпила за юнкерською Пруссією панівне становище в імперії. Але вона мала і прогресивні аспекти. Хоча формально станові привілеї дворянства не було скасовано, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на заняття державних посад, володіння власністю і підприємницьку діяльність.

Правлячі кола країни не могли не враховувати швидко зростаючий вплив промисловців і фінансистів. Тому нова держава будувалася з урахуванням інтересів як поміщиків – юнкерів, так і буржуазії. Дворяни продовжували посідати ключові пости в державному апараті, але німецькому капіталові було забезпечено повну свободу дій і державну підтримку всередині країни і за її межами.

### **3** *Внутрішня і зовнішня політика Німеччини на початку ХХ ст.*

Наприкінці ХІХ ст. після вступу на престол кайзера Вільгельма ІІ зовнішня політика Німеччини різко активізується, змінюється її спрямованість. Бурхливий розвиток промисловості, яка переросла можливості внутрішнього ринку, змушував правлячі кола країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нових незалежних місць» для збуту товарів. Ставши на шлях колоніальних загарбань пізніше за інші країни, Німеччина значно поступалася їм у розмірах захоплених територій. Німецькі колонії були в дванадцять разів менші за англійські, а до того ж бідні на сировинні ресурси. Імперське керівництво гостро потерпало від такої «несправедливості» і, активізуючи колоніальну політику, уперше порушило питання про переділ уже поділеного європейськими країнами світу. «Минули вже ті часи, – заявляв у рейхстазі майбутній канцлер Бернгард фон Бюлов, – коли інші народи ділили між собою землі і води... Ми вимагаємо і для себе місця під сонцем».

Перехід Німеччини до «світової політики» відбився в її претензіях на панування в Європі, бажанні закріпитися на Близькому, Середньому і Далекому Сході, прагненні до переділу сфер впливу в Африці. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У 1899 р. кайзер домігся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної залізниці, яка мала з'єднати Берлін і Багдад, після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, до Анатолії і Месопотамії.

Просування німців на Схід і неприховані територіальні претензії Німеччини призвели до різкого загострення її відносин з найбільшою колоніальною державою світу – Англією. До початку ХХ ст. англо-німецькі суперечності стають головними в системі міжнародних відносин. Економічне, політичне і колоніальне суперництво двох країн доповнилося



гонкою військово-морських озброєнь. Розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного військового флоту, Німеччина кинула виклик «володарці морів», загрожуючи їй посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

Плакаючи загарбницькі плани і готуючись до війни за переділ світу, правлячі кола імперії вжили заходів для консолідації своїх сил напередодні майбутньої сутічки. Ініціатором «політики згуртування» двох найвпливовіших сил суспільства – юнкерів і великої буржуазії – виступили військові, магнати важкої індустрії, а практично її втілив у життя новий канцлер Б. фон Бюлов (1900–1909).

Державна підтримка промисловців і зниження в інтересах експортерів увізних мит у 90-ті роки XIX ст. викликали сильне незадоволення землевласників – юнкерів, тому що ринок країни було знову відкрито для дешевої російської пшениці. Намагаючись заручитися підтримкою юнкерів, фон Бюлов провів у 1902 р. через рейхстаг новий митний тариф, який майже вдвічі підвищив мита на ввезене зерно. Після запровадження тарифу в 1904 р. чистий прибуток поміщиків тільки за рік склав 1,5 млрд марок.

У 1906 р. Німеччина пережила сильну урядову кризу, пов'язану з появою в пресі інформації про звірства німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці. Обурення громадськості підтримали преса та парламентська опозиція, і рейхстаг відхилив затвердження асигнувань на придушення повсталих африканських племен гереро і готтентотів. Однак на виборах 1907 р., роздувши націоналістичну пропаганду, фон Бюлов спромігся згуртувати в єдиний блок консервативні і ліберальні партії країни та забезпечити своїм прихильникам більшість депутатських мандатів. Голосами цього «бюловського» блоку було виділено кошти на завершення колоніальної війни, нові асигнування на будівництво флоту. У 1908 р. рейхстаг прийняв закон «Про молодь і збори», який забороняв молодим людям до 18 років брати участь у політичній діяльності.

У 1909 р. фон Бюлова на посту рейхсканцлера замінив Т. фон Бетман-Гольвег, який раніше очолював Міністерство внутрішніх справ Пруссії. Спираючись на «чорно-блакитний» блок пруських консерваторів і клерикалів, канцлер цілком підтримував курс Вільгельма II на підготовку війни і перешкоджав будь-яким спробам реформ у країні.

За п'ять років перед війною (1909–1914) військові витрати Німеччини збільшилися на 33 % і становили половину всього державного бюджету. У 1913 р. її армія нараховувала 666 тис. чол. Завдяки зусиллям Вільгельма II імперський флот став другим за чисельністю після британського. На початок 1914 р. Німеччина мала 232 нових військових кораблі. Одночасно велася активна пропагандистська підготовка до війни, у країні діяли численні флотські і військові союзи, колоніальні товариства, «Пангерманський союз» та ін.

**4** *Ідейно-політична еволюція німецької соціал-демократії.* Швидкий промисловий розвиток Німеччини на зламі XIX–XX ст. і поява нових галузей індустрії вели до збільшення чисельності найманих робітників у країні. Водночас важкі умови праці і низька заробітна плата, характерна для початкового етапу індустріалізації, соціальна незахищеність викликали різні форми протесту робітників, сприяли поширенню в їхньому середовищі соціалістичних ідей.



Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) виникла у 1875 р. Теоретичною основою її діяльності служила Готська, а з 1891 р. – Ерфуртська програма, зміст яких загалом відповідав революційному марксизмові. Соціал-демократія націлювалася на боротьбу за завоювання робітничим класом політичної влади і створення соціалістичного суспільства шляхом революційного перетворення приватної власності на громадську.

Наприкінці ХІХ ст. СДПН перетворилася на досить впливову політичну силу. На виборах 1912 р. вона збрала 4,5 млн голосів (у сім разів більше, ніж соціалісти Франції) і сформувала найбільшу фракцію у рейхстазі. Соціал-демократи мали 110 депутатських місць у парламенті, 244 – у ландтагах і 2,5 тис. – у муніципалітетах. Не менш впливовими були також німецькі профспілки, що об'єднували у своїх лавах майже 4 млн чоловік.

Характерною рисою ідейно-політичного розвитку німецької соціал-демократії на зламі ХІХ–ХХ ст. став поступовий відхід від революційного марксизму і перехід партії на позиції парламентського реформізму. У 1896 р. у СДПН виникла сильна реформістська течія на чолі з Е. Бернштейном, послідовників якого незабаром стали називати ревізіоністами або правими соціал-демократами. З огляду на зміни, що сталися в німецькому суспільстві по смерті Маркса, Бернштейн закликав до ревізії (перегляду) його революційного вчення, використання легальних парламентських форм діяльності і критикував тих соціалістів, які визнавали тільки революційні методи боротьби.

У 1899 р. на Ганноверському з'їзді СДПН погляди Бернштейна було засуджено більшістю соціалістів. Однак ідеї реформізму завойовували дедалі більшу популярність серед робітників, рядових членів партії, і вже в 1910–1911 рр. праві соціал-демократи посідали керівні пости в центральних органах СДПН та її парламентській фракції. Ліві соціал-демократи на чолі з К. Лібкнехтом і Р. Люксембург – прихильники революційних поглядів – залишилися в меншості.

Особливу, «центристську» позицію у боротьбі лівих і правих соціалістів займав один з найвизначніших теоретиків партії К. Каутський. Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому в якості самостійної політичної сили, Каутський водночас критикував правих за прагнення співробітничати з буржуазним урядом.



### Перевірте себе

1. Визначте основні риси економічного розвитку Німеччини на зламі ХІ–ХХ ст.
2. Охарактеризуйте особливості політичної системи Німецької імперії. У чому полягала прогресивність імперської конституції 1871 р. порівняно з попередніми конституційними документами німецьких держав?
3. Що стало причиною різкої активізації і зміни спрямованості зовнішньої політики Німеччини на зламі ХІХ–ХХ ст.? Чому правляча верхівка країни стала на шлях згуртування юнкерів і підприємців?
4. Охарактеризуйте суть і спрямованість внутрішньої політики канцлерів Б. фон Бюлова і Т. фон Бетман-Гольвега. Розкажіть про підготовку Німеччини до світової війни.



5. Розкажіть про розвиток німецької соціал-демократичної партії. Які зміни відбулися в ній наприкінці XIX – на початку XX ст.?
6. Назвіть і охарактеризуйте основні течії в німецькій соціал-демократії.


**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**
**Конституція Німеччини.  
16 квітня 1871 р.**

Імперське законодавство здійснюється Союзною Радою і рейхстагом. Згода більшості у тому й іншому зібранні необхідна для імперського закону і встановлює його.

Союзна рада складається із представників держав, що входять до союзу, між якими голоси розподіляються таким чином, що Пруссія одержує 17 голосів із 58.

Президентство у союзі належить королю прусському, який має титул німецького імператора. Імператор є представником імперії у міжнародних зносинах; від імені імперії оголошує війну і укладає мир, вступає в союзи та інші договори з іноземними державами. Імператор скликає, відкладає і закриває Союзну Раду і рейхстаг. Голосування у Союзній Раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається імператором.

Імператорові належить розробка і публікація імперських законів і нагляд за виконанням останніх.

*Охарактеризуйте політичну систему Німеччини за конституцією 1871 р.*

**Імперський закон про союзи  
19 квітня 1908 р.**

**§ 1.** Всі піддані імперії користуються правом союзів і зборів, оскільки це не суперечить кримінальному законодавству.

**§ 3.** Кожний союз, що переслідує політичні цілі (політичний союз), повинен мати правління і статут. Правління зобов'язане у межах двотижневого терміну після утворення союзу надати статут і відомості про членів правління відповідним місцеперебуванню союзу поліцейським властям...

**§ 7.** Публічні збори просто неба і ходи по вулицях і площах потребують дозволу поліцейських властей....

**§ 12.** Обговорення на публічних зборах має вестися німецькою мовою.

**§ 17.** Особи, що не досягли 18 років, не мають права бути членами політичних союзів і бути присутніми на зборах таких союзів... вони не можуть бути присутніми на публічних політичних зборах...

*Яким чином обмежувалось конституційне право німців на свободу зібрань? Подумайте, чому було заборонено участь у політичних організаціях молоді.*

**Із виступу імперського канцлера Б. фон Бюлова  
перед представниками королівської комісії колонізації  
про германізацію польських земель**

Перш за все, панове, королівській комісії колонізації, корінне завдання якої – створити міцний німецький бастион на Сході, слід прискорити і розширити, у міру можливості, процес заселення. На це я указував п'ять років тому. До 1902 р. число сімей, що щорічно поселяються там, збільшувалося поволі і ніколи не перевищувало 700; з 1902 р. воно значно зросло. У 1902 р. там було поселено 1200 сімей, в 1903 р. – 1476, в 1904 р. – 1480, в 1905 р. – 1527, в 1906 р. – 1568 і в 1907 р. – майже стільки ж селянських сімей і приблизно 500 сімей робітників. У цілому за п'ять років це склало понад 9 тис. сімей. Це приблизно в два рази більше, ніж за весь попередній час з 1886 р.



Для кожного, знайомого із становищем справ у провінції Познань і Західна Пруссія, ясно, що поселення тут окремих колоністів нічого не дає. Ми повинні у цьому польському морі створювати великі острови німецьких поселень; масова колонізація настійно необхідна не тільки для збереження існуючих поселень, але і для забезпечення їм політичного впливу. Особливо необхідна широка колонізація поблизу міст, щоб провести їх поступову германізацію.

*Дайте оцінку колонізаційній політиці німецького уряду на польських землях.*

### **Промова Вільгельма II при відправці німецьких військ до Китаю для придушення народного повстання 27 червня 1900 р.**

Пощади не давати, полонених не брати! Подібно до того як тисячу років тому при королеві Етцеле гуни залишили по собі пам'ять про свою могутність, що до цього часу збереглась в переказах і казках, так само завдяки вашим діям ім'я німців в Китаї повинне запам'ятатися на тисячу років, так щоб ніколи китаїці не посміли навіть криво поглянути на німця.

### **З прокламації командувача німецькими військами генерала фон Трота у 1905 р.**

...Народ гереро повинен залишити свою країну. Якщо він це не зробить, я змушу його силою. Всякий гереро, із зброєю або без зброї, з худобою чи без худоби, буде застрелений. Я не братиму в полон жінок і дітей, я стану гнати їх назад, до їх народу, або велю стріляти по них. Ось мої слова народу гереро.

### **З доповіді англійського консула Р. Кейзмента про бесіду з конголезьким селянином**

У нашій країні кожне село було зобов'язане здавати 20 лантухів каучуку. Ми повинні були приносити ці лантухи чотири рази на місяць... Щоб зібрати 20 кошиків каучуку, потрібно 10 днів... Ми завжди були в лісі, а тих, хто спізнювався, вбивали. Ми змушені були йти все далі і далі вглиб лісу, щоб знайти каучук, йти без їжі, а нашим жінкам довелося закинути поля і сади. Наступив голод. Дикі тварини – леопарди нападали на тих, хто працював в лісі; інші вмирили з голоду, і ми просили білу людину залишити нас, кажучи, що ми не можемо більше добути каучуку; але білі люди і їх солдати кричали: «Ідіть! Адже ви тільки тварини! Ви – ньяма (м'ясо)». Ми намагались йти ще далі в ліс, і коли ми не могли добути досить каучуку, солдати приходили в наші селища і вбивали нас. Багато хто був застрелений, у деяких відрізали вуха, інших зв'язали мотузками і погнали геть... Ми тікали, бо не могли більше виносити це. Наші вожді були повішені, нас вбивали, ми голодували і працювали понад силу, щоб добути каучук.

*Охарактеризуйте ставлення німецьких колонізаторів до корінного населення країн Африки та Азії.*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1900 – 1909 рр.** – канцлерство Б. фон Бюлова.

**1909 р.** – призначення канцлером Т. фон Бетман-Гольвега. Формування «чорно-блакитного» блоку в рейхстазі.



## Третя республіка у Франції

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Згадайте, які причини зумовили гострі внутріполітичні кризи у Франції наприкінці XIX ст. Чому боротьба демократів і реакціонерів навколо «справи Дрейфуса» ледве не привела країну до громадянської війни?*

**1** *Особливості економічного розвитку країни.* До франко-німецької війни 1870–1871 рр. за рівнем економічного розвитку Франція належала до найбільших країн світу, поступаючися лише Англії. На початок XX ст. у світовому промисловому виробництві вона посідала вже 4-те місце, пропустивши вперед молоді капіталістичні держави – США та Німеччину.

Величезних збитків економіці завдала війна. Економічний розвиток гальмували також нестача мінеральних ресурсів (що змушувала промисловців увозити сировину з-за кордону), зростання конкуренції на світовому ринку, низька купівельна спроможність населення і технічна відсталість французької індустрії. Машини й устаткування, встановлені на французьких підприємствах, були виготовлені здебільшого в першій половині XIX ст. і, природно, поступалися новітній техніці німецьких і американських заводів. Реконструкція промисловості вимагала великих коштів, але французька буржуазія воліла вкладати вільні гроші в іноземні позики – це приносило більший прибуток.

Однак у 1871–1913 рр. обсяг промислового виробництва у Франції збільшився утричі. Приріст забезпечила, в основному, важка промисловість – металургія, вугільна, машино-, автомобіле- і суднобудування. Провідне місце в економіці країни посіли великі металургійні заводи. Фірма Шнейдера в Крезе і металургійний синдикат у Лонгві відтіснили текстильних фабрикантів Руана й Мюлуза. Поява нових технологій дозволила ширше використовувати наявні у Франції поклади руди, а брак вугілля стимулював будівництво гідроелектростанцій.

Як і в інших країнах, у Франції відбувалося активне заснування нових компаній, і у 1898 р. тут нараховувалося 6300 акціонерних товариств. Концентрація виробництва на великих підприємствах прискорила утворення промислових об'єднань, багатьом з яких вдалося встановити монопольний контроль над базовими галузями промисловості. В автомобільній промисловості країни на початку XX ст. лідувала фірма Рено, а основні військові, металургійні, машинобудівні заводи, вугільні шахти опинилися під контролем могутнього концерну Шнейдера.

Проте на початку XX ст. у Франції продовжувала переважати легка промисловість з великою часткою дрібних підприємств, заснованих на ручній ремісничій праці. Понад половину робітників країни було зайнято у майстернях з числом працівників до п'яти осіб. Париж і Ліон залишалися центрами мануфактурного виробництва. У той час як в інших країнах дрібні і середні підприємства витіснялися великими, у Франції вони зберігалися завдяки традиційній спеціалізації на випуску предметів розкоші (тканин, білизни, косметики, ювелірних виробів). Завойовані за сторіччя позиції на ринку, висока репутація в країні і за її межами дозволили їм вистояти в конкурентній боротьбі.

Франція залишалася аграрно-індустріальною країною, 40 % її населення було зайнято в сільському господарстві. Проте водночас вона мала значний грошовий капітал. Найбільші банки країни підкорили фінансову систему країни, контролювали частину промисловості і зосередили у своїх руках багаторічні заощадження різних верств населення. Зростала впливовість всесильної фінансової олігархії, що виникла ще за часів Другої імперії. Дві сотні найбагатших родин, у тому числі Ротшільди, Верне, Мале мали вирішальний вплив на економічне і навіть політичне життя країни. Як твердив син засновника банку «Ліонський кредит»: «Могутність Ротшільдів, як згодом могутність де Ванделів, була вища за закони».

Величезні кошти, зібрані французькими банками, лише почасти використовувалися для розвитку вітчизняної економіки, тому що не давали тут досить високого прибутку. Вигіднішим був вивіз капіталу за кордон – до Росії, Іспанії, Австро-Угорщини, Туреччини, балканських держав. При цьому на будівництво залізниць, заводів і шахт йшло не більш ніж 20 % вивезених коштів. Лєвова їхня частка надавалася європейським країнам у формі довгострокових державних позик. На початку ХХ ст. Франція щорічно вивозила за кордон до 1,5 млрд франків, поступово перетворюючись на європейського лихваря. Закордонні інвестиції приносили їй не тільки прибуток, але й політичних союзників. Держави-боржники, особливо Росія, були змушені зважати на інтереси свого кредитора у світовій політиці.

**2** *Політична система Третьої республіки.* Третю республіку було проголошено у Франції внаслідок революції 4 вересня 1870 р., проте законодавчо вона оформилась лише через п'ять років. За конституцією 1875 р. законодавчу владу було доручено парламенту – Національним зборам, що склалися з двох палат: палати депутатів і сенату. Сенат обирався на 9 років і кожні три роки поновлювався на одну третину. Палату депутатів обирали на 4 роки чоловіки, що досягли 21-річного віку і мешкали у виборчому окрузі не менш ніж півроку. Жінки, військовослужбовці, сезонні робітники, жителі колоній права голосу не одержали. Виконавча влада надавалась президентові республіки, що обирався Національними зборами на 7 років, та урядові країни.

Конституція наділила президента досить широкими повноваженнями, у тому числі законодавчої ініціативи, призначення на вищі цивільні й військові посади і навіть правом розпуску нижньої палати. Проте, оскільки він обирався парламентом, депутати, що побоювалися сильних осіб у президентському кріслі, невдовзі стали висувати на цю посаду малоініціативних людей з посередніми здібностями, політиків, які влаштовували усі партії і парламентські фракції. Реальні ж владні повноваження зосередилися в руках уряду. Таким чином, Третя республіка набула вираженого парламентського характеру.

Чисельність і постійне суперництво партійних угруповань у парламенті Третьої республіки призводило також до частої зміни урядів, деякі з них перебували при владі декілька тижнів або навіть днів. Так, один з найвідоміших політиків Франції початку ХХ ст. Арістід Бріан за свою політичну кар'єру 11 разів був прем'єр-міністром і 25 – виконував обов'язки міністра в інших урядах республіки.



**3 Франція на початку ХХ ст. Радикали при владі.** В останній третині ХІХ ст. у парламенті переважали помірковані республіканці. Лише у 1902 р. перемогу на виборах до Національних зборів здобули ліві сили, об'єднані у щойно утворену Республіканську партію радикалів і радикал-соціалістів. З цього часу і до початку світової війни радикали відігравали провідну роль в усіх французьких урядах.

Уже перше міністерство радикалів Е. Комба розгорнуло наступ на католицьку церкву. Незважаючи на запеклий опір духівництва, правих депутатів, у 1902–1904 рр. у країні було закрито понад 3000 шкіл, що належали релігійним орденам, розпущено 54 церковних конгрегації. У 1905 р. французький парламент прийняв закон про відокремлення церкви від держави, і Франція першою з великих європейських держав стала світською республікою.

У 1906 р. уряд очолив один з найяскравіших політиків Франції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Жорж Клемансо. На момент свого призначення 65-літній прем'єр-міністр був значною політичною фігурою і зумів утриматися при владі рекордний для країни термін – 3 роки. Саме він поклав початок давно обіцяним соціальним реформам, провівши закон про щотижневий відпочинок робітників, і заснував нове міністерство – праці й гігієни. У 1910 р. з ініціативи уряду А. Бріана Національними зборами було прийнято закон про пенсії для робітників і селян з 65-літнього віку, на п'ять років раніше, ніж в Англії і Німеччині.



■ Жорж Клемансо

Загроза війни, що наближалася, змусила суперницькі угруповання радикалів і республіканців забути про політичні розбіжності. У 1913 р. за підтримки радикалів Національні збори обрали президентом правого республіканця Раймона Пуанкаре. Новий голова держави виправдав сподівання правлячих кіл, розгорнувши військово-технічну і морально-

політичну підготовку країни до війни. У 1913 р. у Франції було прийнято закон про трирічну військову службу, що збільшувало чисельність французької армії за мирного часу до 160 тис. чол., форсовано будівництво військово-морського флоту і авіації.

**4 Зовнішня і колоніальна політика.** Зазнавши поразки у війні 1870–1871 рр., Франція прагнула компенсувати втрату позицій у Європі розширенням своїх колоніальних володінь. В останній третині ХІХ ст. вона вела майже безупинні колоніальні війни, заволодівши величезними територіями в Африці, Індокитаї, островами Океанії і Вест-Індії.

На початок ХХ ст. Франція стала другою за розміром колоніальною державою світу. Однак подальші її загарбання в Африці призвели до загострення відносин з Англією. У 1898 р., коли французькі й англійські війська зіштовхнулися у південному Судані біля Фашоди, справа ледь не дійшла до війни. Але Франція, для котрої головним ворогом залишалася



Німеччина, відступила і визнала за Англією першість у колоніальній політиці. Ця угода дозволила їй згодом одержати підтримку у встановленні протекторату над Марокко (1911 р.), розширити володіння в Індокитаї і на островах Тихого океану. Використовуючи сировинні багатства поневолених країн і дешеву робочу силу, французькі колонізатори отримували великі прибутки.

Після захоплення Німеччиною Ельзасу й Лотарингії і пограбування країни шляхом 5-мільярдної контрибуції Франція перетворилася на непримиренного супротивника німецької імперії. Французи не могли забути національного приниження, а правлячі кола країни підтримували в народі сподівання реваншу і культивували ненависть до пруссацтва. Відносини між Францією і Німеччиною залишалися напруженими до початку світової війни. Інтереси двох країн стикалися також під час здійснення колоніальних загарбань в Африці, на Близькому і Далекому Сході.

Франція, як і раніше, суперничала з Англією через колонії і контроль над морськими комунікаціями. Але на початку ХХ ст. франко-англійські суперечності відійшли на другий план. В обох країн виявився спільний сильний супротивник в особі Німеччини, що спонукало англійський і французький уряди розпочати переговори. У 1904 р. Франція та Англія уклали договір про остаточне врегулювання колоніальних претензій. Ця угода – «Сердечна згода», або, як її стали називати, Антанта, заклала основу військово-політичного союзу між двома країнами. У 1907 р., після врегулювання колоніальних суперечок з Англією, до Антанти приєдналася і Росія.

### ? Перевірте себе

1. Визначте особливості економічного розвитку Франції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Чому Францію називали «європейським лихварем»?
2. Охарактеризуйте політичний лад Третьої республіки за Конституцією 1875 р. Чому політична система країни набула вираженого парламентського характеру?
3. Розкажіть про основні реформи, здійснені у Франції на початку ХХ ст. з ініціативи радикалів.
4. Чому, на вашу думку, головування в уряді Ж. Клемансо у 1906–1909 рр. назвали «великим міністерством»?
5. Розкажіть про зовнішню і колоніальну політику Франції на початку ХХ ст. Які причини спонукали уряд країни піти на зближення з давнім суперником – Англією?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Із закону про організацію державних влад. 25 лютого 1875 р.

Законодавча влада здійснюється двома зборами: палатою депутатів і сенатом. Президент республіки обирається загальним голосуванням, згідно з умовами, визначеними виборчим законом...

Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенатом і палатою депутатів, з'єднаних в Національні збори. Він обирається на 7 років. Він може бути переобраний.

Президент республіки має право ініціативи законів поряд із членами обох палат. Він оприлюднює закони, прийняті обома палатами, стежить за їх вико-



нанням і забезпечує його. Він має право помилування; амністія може бути дарована тільки законом. У його розпорядженні знаходяться збройні сили. Він призначає на всі цивільні і військові посади. Він головує на національних торжествах; представники і послы іноземних держав акредитуються при ньому. Кожний акт президента республіки повинен бути скріплений міністром. Президент республіки може за згодою сенату розпустити палату депутатів до закінчення законного строку її повноважень. Міністри мають солідарну відповідальність перед палатами за спільну політику уряду і індивідуальну – за їх особисті дії. Президент республіки несе відповідальність тільки у випадку державної зради.

*Поміркуйте, яка форма правління була встановлена у Франції за цією конституцією, і яка існувала насправді.*

**Відокремлення церкви від держави  
(із закону від 9 грудня 1905 р.)**

1. Республіка забезпечує свободу совісті. Вона гарантує вільне відправлення культів, обмежене виключно вимогами громадського порядку.

2. Республіка не визнає державними, не утримує, не субсидує ніяких культових установ...

28. Надалі забороняється споруджувати або розміщувати релігійні символи на громадських пам'ятниках або в яких-небудь громадських місцях... за винятком культових будівель, місць поховання, пам'ятників на кладовищах, музеїв і виставок.

**Рене Вівані про закон 9 грудня 1905 р.**

Ми звільнили людську думку від ярма віри. Ми підняли нещасного, який під тягарем безрадінного дня падав ниць і шукав утіхи в молитві. Ми сказали йому, що там, на небі, за хмарами – тільки химери. У благородному пориві ми погасили небесні вогні, і ніхто не запалить їх більше.

*Як оцінював значення відокремлення церкви від держави один з лідерів незалежних соціалістів Франції?*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**1901 р.** – утворення республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів.

**1905 р.** – відокремлення церкви від держави у Франції.

**1906–1909 рр.** – «велике міністерство» Ж. Клемансо.

**1913 р.** – обрання президентом Р. Пуанкаре.

**§7**

**Австро-Угорська імперія**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ**

**ЗНАНЬ**

*Поміркуйте, які причини спонукали австрійський уряд перетворити імперію на дуалістичну державу. Що змушувало імперські власті надавати обмежені самоврядні права окремим національностям, що входили до складу імперії?*

**1 Дуалістична монархія.** Втративши після поразки у війні з Пруссією становище великої держави, переживаючи нове піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів, Австрія змушена була піти на компроміс з найбільш розвинутою нацією імперії – угорцями. В результаті унітарну державу було перетворено на дуалістичну (двоєдину)

1

монархію – Австро-Угорщину, що складалася формально із двох незалежних частин – Австрійської імперії та Угорського королівства під владою одного монарха. 8 червня 1867 р. імператор Австрії Франц Йосиф Габсбург коронувався як угорський король і здобув титул «Його Імператорська і Королівська Величність, Імператор Австрії і Апостолічний король Угорщини».

На початок ХХ ст. кожна з двох частин Австро-Угорської імперії мала власний двопалатний парламент, зберігала адміністративну самостійність, а загальні питання виносились на засідання імперського парламенту. І Австрія, і Угорщина мали власні уряди, за винятком трьох спільних міністерств – військового, закордонних справ і фінансів.

Конституція 1867 р. зберігала в Австро-Угорщині напівабсолютистську форму правління і становий порядок формування верхніх палат парламентів (австрійського Рейхсрату і угорського Сейму). Виконуючи функції голови держави, імператор, водночас, контролював усю повноту виконавчої влади і зберігав за собою право видавати укази, що мали силу законів.

Укладена у 1867 р. між Австрією та Угорщиною особлива економічна угода визначала розмір участі обох частин імперії у покритті спільних державних витрат. Відмова угорців продовжити дію угоди на черговий десятилітній термін наприкінці ХІХ ст. зумовила тривалу політичну кризу в країні, що ледве не закінчилася розвалом імперії.

**2 «Клаптикова імперія».** Об'єднана Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. За розмірами території й чисельністю населення вона перевершувала Велику Британію, Францію та Італію. До складу двоєдиної імперії входили території Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Словенії, Хорватії, а також частина території сучасних Італії, Румунії, Польщі й України.

На відміну від більшості держав Західної Європи Австро-Угорщина була багатонаціональною державою, яку часто називали «клаптиковою імперією». На її території проживало понад десяток різних національностей, жодна з яких не становила й чверті від загальної чисельності населення. Найбільш компактно і велику групу становили німці – австрійці (23,5 %). Наступними за ними були угорці (19,5 %), чехи і словаки (16,5 %), серби і хорвати (16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці і багато хто інший. До національних розходжень додавалися релігійні: австрійці, італійці і поляки сповідували католицизм, чехи – протестантизм, частина хорватів – мусульманство, а українці – православ'я або уніатство.

При такій кількості різних національностей імперський уряд силою підтримував встановлений порядок, всіляко протидіяв прагненню окремих народів до незалежності. Для цього він не гребував використовувати політику національного розбрату і підбурювання одного народу проти іншого. В імперії проводилось насильницьке понімення.

У той же час, враховуючи зростання впливу найбільш розвинутих націй (чехів, поляків тощо), правлячі кола імперії були змушені надавати їм обмежене самоврядування. У районах компактного проживання окремих національностей, зокрема Хорватії, Чехії і польській Галичині, діяли власні конституції, існували місцеві парламенти і органи самоврядування. У цих місцевостях, згідно закону, викладання в початкових

1 школах і діловодство у місцевих органах влади мало вестися на національних мовах, але закон цей часто порушувався. До того ж місцеві національні конституції мали скоріше декоративний характер, а в дійсності все вирішувалося австрійською та угорською адміністрацією.

Різноманіття національного й релігійного складу, нерівноправне становище націй і народностей імперії викликало до життя різні національні рухи, інтереси яких, однак, не завжди збігалися. Серйозні протиріччя існували навіть між двома пануючими націями – австрійцями і угорцями. Частина правлячих кіл Угорщини виступала за ліквідацію угоди 1867 р., відокремлення Угорщини від Австрії і проголошення незалежності країни. Ще більш складними були взаємини між іншими національностями. Народи, що не мали своєї державності, ворогували з австрійцями і угорцями, але в той же час нерідко перебували в неприємних відносинах один з одним.

52 Імперський уряд всіляко намагався придушити прагнення пригноблених народів імперії до незалежності. Він неодноразово розпускав місцеві парламенти і органи самоврядування, але не міг остаточно покінчити з визвольним рухом. В Австро-Угорщині продовжували діяти численні легальні і нелегальні націоналістичні організації, що боролись за незалежність, за політичну, або, принаймні, культурно-національну автономію.

**3** *Особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорщини.* Соціально-економічне становище імперії характеризувалося нерівномірністю розвитку земель, що входили до її складу. Найбільш розвинутими у промисловому відношенні були Австрія і Чехія. Саме тут було зосереджено основні промислові підприємства, до яких, зокрема, відносились і знамениті заводи «Шкода». Металургійний концерн «Шкода» був одним з найбільших об'єднань європейської військової промисловості. Загалом на частку Чехії припадало 86 % виплавки металу і понад 50 % випуску текстилю в австрійській частині імперії. Проте в інших районах країни переважала дрібна і середня промисловість. Угорщина, Хорватія, Галичина і Трансільванія залишались аграрними районами з великим поміщицьким господарством.

Індустріальний потенціал імперії було створено при значній участі іноземних компаній і банків. Провідні галузі австро-угорської промисловості – металургія, машинобудування, нафтова і електротехнічна – фінансувались німецьким капіталом або були його власністю. Французам належали заводи «Шкода», частина залізниць, шахти і чавуноливарні заводи.

Робітничий клас Австро-Угорщини був нечисленним. Наймані робітники концентрувались переважно у великих містах Австрії і Чехії та, частково, в угорському Будапешті. Дві третини населення імперії проживало на селі, займаючись сільським господарством і дрібними промислами. В Угорщині було сильним земельне дворянство, представники якого служили в армії і державному апараті.

У багатьох провінціях імперії національний гніт переплітався із соціальною нерівністю, що найбільш було характерним для Західної України, Румунії і деяких інших частин країни. Хорватські, сербські і румунські селяни часто працювали на угорських поміщиків, українські селяни – на польську шляхту. Ця обставина ще більше ускладнювала національні відносини в імперії і посилювала національну ворожнечу.

**4 Австро-Угорщина на початку ХХ ст. Криза двоєдиної монархії.** На початку ХХ ст. Австро-Угорська імперія переживала глибоку внутрішню кризу, пов'язану з наростанням визвольної боротьби пригноблених народів і загальним рухом за розширення громадянських прав і демократизації політичного життя. Значний вплив на активізацію суспільно-політичного руху в країні справила перша російська революція.

Після публікації в Росії царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., що проголошував демократичні свободи і обіцяв скликання Державної думи, керівництво австрійських соціал-демократів закликала трудящих до масових дій з вимогою введення в країні загального виборчого права. На початку листопада 1905 р. у Відні і Празі почалися масові хвилювання, страйкуючі робітники вийшли на демонстрацію, мешканці міст почали будувати барикади і вступати у зіткнення із поліцією. Уряд Австрії був змушений піти на поступки і у лютому 1907 р. в австрійській частині імперії було введено загальне виборче право для чоловіків віком з 24 років.

Інакше розгорталися події в Угорщині. Законопроект про реформу виборчої системи було внесено в угорський сейм у 1908 р., але він передбачав збереження освітнього цензу для виборців. Лише в 1910 р. уряд Угорщини пообіцяв запровадити загальне виборче право, але до початку війни цю обіцянку так і не було виконано.

Вихід з напруженого внутрішнього становища правлячі кола країни шукали на шляху активної зовнішньої політики. Так звана «військова партія» на чолі з наступником престолу ерцгерцогом Францом-Фердинандом прагнула до подальшої експансії на Балканах. У 1908 р. Австро-Угорщина остаточно анексувала Боснію і Герцеговину – колишні турецькі провінції, які відповідно до статей Берлінського трактату 1878 р. знаходились під управлінням імперії. Тим самим було зроблено спробу не лише вирішити внутрішньополітичні проблеми з допомогою зовнішньополітичних перемог, а й зміцнити імперію за рахунок збільшення у ній слов'янського населення.

Франц-Фердинанд та його оточення виношували ідею перетворення дуалістичної монархії на триалістичну, надання слов'янам рівних із німцями та угорцями прав, щоб запобігти розвалу багатонаціональної держави. У триєдиній державі слов'яни мали зайняти подібне угорцям місце, тим самим розширивши національну базу режиму. Проте дії Австро-Угорщини серйозно ускладнили її відносини з Росією та сусідньою Сербією, яка сама прагнула об'єднати балканських слов'ян у єдину державу під своєю гегемонією.

Прагнучи зупинити наростання національно-визвольного руху народів, що населяли Австро-Угорщину напередодні світової війни, австрійський уряд вдався до відвертих репре-



**■ Франц-Фердинанд**

Франц-Фердинанд був дуже забобонним. Тож, коли напередодні наміченої поїздки до Сараєво у нього вийшла з ладу машина, він занотував цей факт у записнику, але все одно поїхав. Якби він через це відмінив поїздку, чи вважаєте ви, що світової війни не сталося б? Чому?

1 сій. У 1912 р. був розпущений парламент Хорватії і припинено дію його конституції. Через рік така ж доля спіткала і чеський парламент, а у 1914 р. влада розпустила і загальноавстрійський рейхсрат. Проте, національні і соціальні протиріччя в імперії ще більше загострилися.

### ? Перевірте себе

1. Розкажіть про особливості політичної системи Австро-Угорщини. Що означає поняття «дуалістична монархія»?
2. Що визначала окрема економічна угода, укладена між двома частинами Австро-Угорської імперії у 1867 р.? Чому, на вашу думку, угорський уряд у 1897 р. відмовився пролонгувати (продовжити) її на чергові 10 років?
3. Чому Австро-Угорщину називали «клаптиковою імперією»? Які європейські народи входили до її складу?
4. Що змушувало австрійський уряд надавати обмежені самоврядні права окремим національностям, що входили до складу імперії?
5. Яку політику імперська влада проводила щодо пригноблених народів?
6. Схарактеризуйте особливості господарського розвитку двоєдиної держави на початку ХХ ст. Які відмінності мала економіка австрійської і угорської частин імперії?
7. Розкажіть про політичну кризу в Австро-Угорщині на початку ХХ ст. Що змушувало імперський уряд шукати вихід з неї на шляху активізації зовнішньої загарбницької політики?
8. На що сподівались правлячі кола імперії, плануючи перетворити її на триєдину державу?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Англійський історик Джон Торквелл про Австро-Угорщину

Понад чотири століття імперія Габсбургів була найбільшою європейською державою. Протягом більш як чотири століття... у цій частині Європи, де національності так перемішані між собою, важко було досягти згоди з приводу того, де повинні пролягати національні кордони або яка національність має вважатися державною більшістю, а яка – меншістю.

Імператор висловився так: «Нехай із цим розбереться сам диявол». Імперія Габсбургів віддавала перевагу у вирішенні більшості питань, виходячи із наднаціональних інтересів.

*Як англійський історик характеризує державні особливості Австро-Угорської імперії?*

#### **Закон про загальне, рівне, пряме, таємне виборче право у Австрії 26 січня 1907 р.**

У палату депутатів обираються 516 членів у такій кількості від окремих королівств і земель: від королівства Чехії – 130, від королівства Далмації – 11, від королівства Галіції і Лодомерії з великим герцогством Краківським – 106, від герцогства Нижньої Австрії – 64, від герцогства Верхньої Австрії – 22, від герцогства Зальцбургського – 7, від герцогства Штірії – 30, від герцогства Карінтії – 10, від герцогства Крайни – 12, від герцогства Буковини – 14, від маркграфства Моравії – 49, від герцогства Верхньої і Нижньої Сілезії – 13, від графства Тірольського – 25, від землі Форарлберг – 4, від маркграфства Істрії – 6, від графства Гарц і Градіскі – 6, від міста Трієста з округою – 5...

Виборчим правом на виборах у палату депутатів користуються всі особи чоловічої статі, що досягли 24 років, мають австрійське громадянство, не втратили права голосу згідно імперському положенню про вибори і що проживають в межах однієї з громад представлених у рейхсраті королівств і земель не менше одного року до дня виборів. Правом бути обраним володіє кожна особа чоловічої статі, що має австрійське громадянство принаймні три роки, яка досягла 30 років і що не втратила права голосу згідно імперському положенню про вибори...

*Чи вводив закон 1907 р. у Австрії справжню систему загального виборчого права? Чи, може, ще зберігав певні цензові обмеження?*

### **3 листа начальника генерального штабу Австро-Угорщини К. фон Гетцендорфа ад'ютантові спадкоємця престолу Франца-Фердинанда 2 липня 1908 р.**

Я вважаю, що слід домагатися взаєморозуміння з представниками всіх національностей у нашій армії. Особисто я знаю хорватську, чеську, польську, українську і італійську мови; угорської і румунської я не знаю, але хотів би ними оволодіти (з часом). Про введення угорської мови у військових училищах я не припускаю і думки; навпаки, я взагалі виключив би як даремне вивчення мов з програми військових училищ. У спільній армії угорська мова для мене те ж саме, що і будь-яка інша ненімецька мова; німецька – єдино можлива мова на військовій службі. У низових підрозділах (ротах, ескадронах, батареях) я допустив би рідну мову... Про угорську мову в командуванні у загальній армії я не хочу чути.

*Чому всебічно освічений начальник генерального штабу імперії, що знав декілька мов, був категорично налаштований проти їх використання в армії, не роблячи винятку навіть для угорців?*

### **Лист спадкоємця престолу Франца-Фердинанда міністрові закордонних справ з приводу анексії Боснії і Герцеговини 6 серпня 1908 р.**

Ваше превосходительство!.. Якщо подібна анексія буде визнана абсолютно необхідною, то я можу її тільки схвалити, за умови, що ці провінції як імперська земля будуть оголошені власністю обох частин монархії. Якщо ж Угорщина претендуватиме на їх приєднання... то цього абсолютно не можна допускати, краще взагалі не здійснювати анексію, а зберегти існуюче становище... Взагалі, в умовах наших погіршених відносин я проти подібних комбінацій. На моє переконання, такі речі може дозволити собі лише сильна, згуртована держава, а оскільки ми, через боротьбу між двома половинами імперії... не є ні сильними, ні згуртованими, то я б краще зачекав.

*Яким чином характеризує цей документ стосунки між двома частинами імперії напередодні світової війни?*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1867 р.** – утворення Австро-Угорської імперії.

**1907 р.** – запровадження в Австрії загального виборчого права.

**1908 р.** – анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини.

*Пригадайте, коли і за яких обставин відбулось об'єднання італійських земель у єдину державу. Хто очолив італійський уряд: демократи-модерністи чи ліберали К. Кавура?*

**1** *Державний лад Італійського королівства.* Об'єднання Італії, здійснене в середині XIX ст., стало могутнім стимулом формування італійської нації, утворення єдиного національного ринку та єдиної системи економіки. У межах конституційно-парламентського ладу було досягнуто компромісу між ліберальним дворянством і національною буржуазією, позиції якої невпинно зміцнювались. Об'єднання країни прискорило розвиток ринкової економіки, сприяло перетворенню Італії з аграрної у аграрно-індустріальну державу з розвинутою фабрично-заводською промисловістю і банківською системою.

Проте збереження у південних провінціях країни залишків феодалізму у вигляді великих поміщицьких латифундій та кабальної селянської оренди зумовило зростаючу різницю у рівнях розвитку промислово розвинутої Півночі і аграрного Півдня та хронічне економічне відставання Італії від провідних держав світу.

Державно-політичний лад Італійського королівства було визначено конституцією 1861 р., якою став Статут Сардинського королівства, дарований королем Карлом Альбертом ще у час революції 1848 р. Монарх зберігав широкі владні повноваження – визначав склад і політичний курс уряду, керував зовнішньою політикою і збройними силами. Законодавча влада належала двопалатному парламенту, верхня палата якого – сенат – призначалася королем із числа вищого духовенства, дворянства і чиновництва, а нижча обиралась на підставі високого майнового і освітнього цензу. Лише у 1882 р. цензові обмеження було зменшено, коло виборців розширилось і в парламенті збільшилась кількість представників підприємців та інших верств міського населення.

**2** *Італія на початку XX ст. «Ліберальна ера» Дж. Джолітті.* Наприкінці XIX ст. Італія пережила складну внутріполітичну кризу, зумовлену авторитарним курсом і репресіями консервативних урядів Кріспі, Рудіні і Пеллу. У 1897–1898 рр. дорожнеча і гострий брак продовольства внаслідок неврожаю викликали голодні бунти у великих містах країни. Страйкували робітники, домагаючись підвищення зарплати і поліпшення умов праці. Народні виступи було придушено з допомогою поліції та військ, у Мілані, Флоренції і Неаполі введено облоговий стан.

Проте, кривава політика не зупинила наростання опозиції репресивному режиму. Ліберальним партіям вдалося не лише зберегти, а і зміцнити свої позиції в країні й здобути перемогу на парламентських виборах 1900 р. У 1900 р. анархістами було вбито короля Умберто I, з яким пов'язували репресії 90-х рр. Новий король, Віктор-Еммануїл III, заявив про намір зберегти історичні здобутки Рисорджименто – єдність країни і політичні свободи – та доручив сформувати уряд лідерам конституційної опозиції Дзанарделлі і Джолітті.



Створений у 1901 р. новий уряд перейшов від авторитарних методів і репресій до ліберального курсу реформ і соціально-політичних поступок. Ідеологом і рішучим поборником цього курсу виступив яскравий представник італійського лібералізму Джованні Джолітті (прем'єр-міністр у 1903–1904 і 1906–1909 рр.).

Виходець із чиновницького середовища П'ємонту Джолітті зробив блискучу політичну кар'єру, беззмінно обираючись до парламенту із 1882 до 1928 р. і займаючи вищі урядові посади в державі. Він не приховував, що є прихильником конституційної монархії, проте вважав, що соціальну базу влади треба розширити за рахунок трудящих верств населення країни. З цією метою насамперед слід було забезпечити соціальний мир в Італії – визнати права робітників на страйки і створення професійних об'єднань, здійснити прогресивне соціальне законодавство та провести реформи у сфері освіти і охорони здоров'я.

Проте справжньою метою політики діяльного прем'єра було прискорення темпів економічного розвитку Італії, подолання її відставання від провідних європейських держав. Соціальне примирення в країні розглядалося лише як засіб забезпечення єдності нації заради досягнення спільних цілей.

Скасувавши надзвичайний стан у країні, уряд відновив свободу друку, зборів і маніфестацій, діяльності економічних, політичних і релігійних організацій. Держава стала арбітром у трудових суперечках між підприємцями і страйкуючими робітниками. У 1903–1904 рр. італійський парламент прийняв закони про обмеження дитячої і жіночої праці та забезпечення державними замовленнями трудових кооперативів.

Трохи згодом було вжито заходів для захисту національної економіки протекціоністськими митами та залучення іноземних, переважно німецьких, інвестицій. Уряд Джолітті проводив відверту політику форсованої (прискореної) індустріалізації країни, заохочуючи податковими пільгами, державними субсидіями і замовленнями розвиток металургії, машинобудування, автомобілебудування і хімічної промисловості.

В Італії прискорила централізація виробництва і концентрація капіталу, виникли великі промислові монополістичні об'єднання, зросла роль вітчизняних і зарубіжних банків. Країна з аграрної перетворювалась на аграрно-індустріальну, хоча розрив між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем так і не було подолано. У 1911 р. у промисловості і на транспорті було зайнято 32 % працездатного населення Італії. Понад 20 % робітників країни зосереджувалося на підприємствах з числом працюючих понад 100 осіб.

Політика Джолітті неодноразово викликала опір як з боку консерваторів і клерикалів, так і лівої, соціалістичної опозиції. Особливі нарікання викликали націоналізація залізниць і закони, що обмежували право страйку залізничників та інших категорій державних службовців. Проте це не заважало прем'єр-міністру знову і знову очолювати уряд та продовжувати свій курс.



■ Джованні Джолітті

**3 Зовнішня і колоніальна політика.** Зберігаючи формально вірність Троїстій угоді 1882 р. з Німеччиною та Австро-Угорщиною на початку ХХ ст., Італія, водночас, поступово зближується і з країнами Антанти. У 1900 і 1902 рр. вона досягнула домовленості із Францією про взаємний нейтралітет на випадок участі однієї із сторін у європейській війні, а також про підтримку Італією французьких претензій на Марокко, а Францією – італійських планів загарбань у Північній Африці. У 1909 р. подібну угоду було укладено із Росією в обмін на готовність Італії підтримати ідею перегляду режиму чорноморських проток.

Внаслідок цих дипломатичних маневрів Італія у 1911 р. оголосила Туреччині війну, як писав тоді один з російських журналістів, «із загальної згоди всієї Європи». Італо-турецька війна завершилася загарбанням Тріполітанії і Кіренаїки, з яких було утворено нову італійську колонію Лівію. За умовами Лозаннського мирного договору 1912 р. Італія зобов'язувалась вивести свої війська з Додеканезьких островів, проте так і не виконала свою обіцянку. За відмову від своїх північноафриканських володінь Туреччина отримала умовну грошову компенсацію у 2 млн лір.

### **?** Перевірте себе

1. Розкажіть про особливості політичної системи Італійського королівства.
2. Охарактеризуйте зміни у внутрішній політиці Італії на початку ХХ ст.
3. Визначте суть і спрямованість ліберального курсу Дж. Джолітті. У чому, на вашу думку, полягала справжня мета його внутрішньої політики?
4. Які заходи уряд Джолітті вживав для прискорення індустріалізації країни?
5. Охарактеризуйте напрямки зовнішньої політики Італії на початку ХХ ст.
6. Подумайте, чому першим об'єктом своєї агресії вона обрала Туреччину, а не будь-яку іншу країну.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Виступ Дж. Джолітті в палаті депутатів 4 лютого 1901 р.

...Організація робітників йде поруч з суспільним прогресом в цілому. Протидія цьому руху привела лише до того, що зробило ворогами держави трудящі класи, які бачили по відношенню до себе з боку уряду замість доброзичливості недовір'я, хоча роль уряду полягає в тому, щоб бути неупередженим захисником всіх класів.

...Було б помилкою і забобою вважати, що низькі заробітки сприяють прогресу промисловості; низька заробітна плата означає погане харчування, а робітник, що погано харчується, фізично і розумово слабкий. Країни з високою заробітною платою стоять на чолі промислового прогресу.

...На мою думку, коли уряд, як він це робив, втручається для того, щоб підтримувати заробітки на низькому рівні, він припускає несправедливість і, більш того, економічну й політичну помилку. Несправедливість, оскільки він нехтує своїм обов'язком – зберігати абсолютну неупередженість стосовно всіх громадян, стаючи на бік одного класу в боротьбі проти іншого. Економічну помилку, – бо він порушує функціонування економічного закону попиту і пропозиції, який є єдиним законним регулятором розміру заробітної плати, як і ціни будь-якого іншого товару. І нарешті, політичну помилку, оскільки перетворив на ворогів держави ті класи, які становлять переважну більшість населення країни.

Єдиною корисною функцією держави у боротьбі між капіталом і працею є функція вмиротворення, а іноді і примирення, під час страйків вона повинна втручатися лише в одному випадку: для охорони свободи праці, яка не менш священна, ніж свобода страйків, – коли страйкуючі хочуть завадити працювати іншим робітникам...

До нашого політичного життя увійшли нові народні течії, кожний день висуває нові проблеми, виникли нові сили, з якими уряд має рахуватися. Голос трудящих класів, що посилюється, стає все більш вагомим, непереборним, оскільки це має місце в усіх цивілізованих країнах і ґрунтується на принципах рівності між людьми. Тепер ніхто не може сподіватись перешкодити народним масам домогтися належного їм місця у впливі на економіку і політику, і обов'язок прибічників існуючих установ полягає в тому, щоб переконати ці класи – і переконати їх не базіканням, а справами, що вони і за існуючих умов можуть розраховувати на щось набагато більше, ніж у мріях про майбутнє, і що кожен їх законний інтерес і при існуючих політичних і соціальних порядках зустрине відгук.

*Уважно ознайомтеся з документом. Чому прем'єр-міністр Італії вважав придушення виступів робітників за підвищення зарплати несправедливістю, економічною і політичною помилкою уряду? Чому він визнавав законним право робітників на страйки і утворення власних організацій? Яку мету він переслідував, прагнучи досягти соціального миру в країні?*

### **Інструкція Дж. Джолітті префектам, супрефектам і квесторам 1 червня 1906 р.**

Особливо я нагадую всім державним посадовим особам, що у наш час глибоких соціальних рухів завдання уряду повинне полягати в тому, щоб дотримуватися найповнішого невтручання в боротьбу між капіталом і працею і виявити найтурботливішу увагу до законних прагнень трудящих класів. Насамперед завдання уряду полягає в тому, щоб переконати всіх, що боротьба за прогрес лише тоді може бути плідною, коли вона ведеться мирними, цивілізованими методами, з дотриманням порядку.

Тому всі ті, хто представляє уряд як на вищому, так і на нижчому рівні, зобов'язані не лише суворо застосовувати закони, але і посилено сприяти досягненню справжнього соціального миру.

*Які настанови давав Дж. Джолітті представникам виконавчої влади на місцях?*

### **Дж. Джолітті про захоплення Італією Тріполітанії і Кіренейки у 1911 р.**

...Якщо б до Лівії не рушили ми, то це зробила б інша держава... Італія, і так вже глибоко приголомшена французькою окупацією Тунісу, безумовно, не терпіла б повторення такої події в Лівії.

...У Лівії все ще переважали умови виняткової відсталості... У Бенгазі все ще існувала торгівля рабами... Немислимо було терпіти таку ганьбу і безчестя на порозі Європи.

*Яким чином обґрунтовував і виправдовував голова італійського уряду анексію Лівії?*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1901 р.** – прихід до влади в Італії лібералів. Початок «Ліберальної ери».

**1906–1909 рр.** – «велике міністерство» Дж. Джолітті.



## Соціально-економічний і політичний розвиток Російської імперії на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАТЬ

*Поміркуйте, яке значення для соціально-економічного розвитку Російської імперії мали реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. Чи було в країні остаточно вирішено земельне питання?*

**1** *Економічний розвиток. Зміни у соціальній структурі.* Розвиток вільної ринкової економіки в Росії розпочався пізніше, ніж у розвинутих країнах Західної Європи, після реформи 1861 р. Він затримувався і ускладнювався залишками феодально-кріпосницьких відносин, проте здійснювався у межах світової еволюції капіталізму і підпорядковувався загальним закономірностям. За темпами зростання промисловості у пореформені 40-річчя Росія випереджала Англію і Францію, а в окремі періоди навіть Німеччину і США. У 90-х рр. ХІХ ст. обсяг промислового виробництва у Російській імперії збільшився у 2 рази, тоді як у Німеччині – на 62 %, США – на 38 % і Англії – на 27 %. За рівнем концентрації виробництва Росія вийшла на перше місце у світі.

Швидка індустріалізація Росії змінила географічне розташування промисловості. Тривалий час головним центром важкої індустрії імперії був Урал. У пореформений період в імперії формуються нові індустріальні центри, зокрема в Петербурзі, Москві, Прибалтиці та Польщі. На великий промисловий район перетворився Південь України (Донбас і Придніпров'я). Питома вага металургії Півдня у загальній виплавці чавуну в Російській імперії збільшилася у 90-ті рр. ХІХ ст. до 28,5 %. Швидкого розвитку набула нафтова промисловість Баку. Перед початком ХХ ст. Росія вийшла на перше місце у світі за видобутком нафти, хоча згодом поступилася ним США.

У 1900–1903 рр. Росія, як і інші країни світу, пережила економічну кризу. Розоряючи сотні дрібних і середніх підприємців, криза стимулювала концентрацію виробництва на великих підприємствах і об'єднання їх у могутні конкурентоспроможні компанії. Створені лише за одне десятиріччя (1902–1913 рр.) російські монополії охопили виробництво і збут 80 видів продукції, контролювали цілі галузі промисловості і повністю визначали їх розвиток. Найбільш поширеною формою підприємницьких об'єднань у Росії стали синдикати. Найбільші з них – «Продвугілля» зосередив у своїх руках 60 % видобутку вугілля в Донбасі, «Продаруд» – 80 % видобутку руди країни, «Продпаровоз» – 95 % виробництва потягів, а «Продамет» – 95 % металевих виробів.

Монополістичні союзи виникали у машинобудуванні, на транспорті, в текстильній і цукровій промисловості. До 1914 р. в Росії було зареєстровано близько 100 синдикатських і картельних угод, які охоплювали 65–70 % промислового виробництва. Безпосередню участь у їх створенні брала держава, що стимулювала об'єднання підприємців великими замовленнями на метал, паливо, різні види озброєнь і будівництво військових кораблів.

Протягом 1861–1913 рр. обсяг промислового виробництва у Російській імперії збільшився у 12 разів. Проте рівня передових країн світу вона так

і не змогла досягти. Випереджаючи їх за відносними темпами промислового розвитку, вона продовжувала відставати від них за абсолютними розмірами приросту продукції і тому серйозно поліпшити своє становище у світовому господарстві не змогла.

Займаючи традиційне п'яте місце у світі, Росія у 1913 р. випустила промислової продукції у 2,5 рази менше, ніж Франція, у 4,5 – ніж Англія, у 5,9 – ніж Німеччина і у 8 разів менше, ніж США. Економічний рівень Російської імперії перед Першою світовою війною був близький до рівня США у 1860 р., тобто вона відставала від найрозвинутішої країни світу на півстоліття.

Закономірним наслідком економічного відставання імперії стала зростаюча технічна залежність від передових країн. Промислове зростання країни у 60-х рр. XIX ст. починалось із щорічного ввезення із-за кордону машин та інструментів на 7,5 млн крб. А у 1912 р. імпорт устаткування досяг 150 млн крб. Напередодні Першої світової майже половина (43,6 %) нових машин, що встановлювалися на заводах імперії, була іноземного виробництва. В країні було практично відсутнє власне верстатобудування. У загальному обсязі машинобудування воно становило лише 1 %.

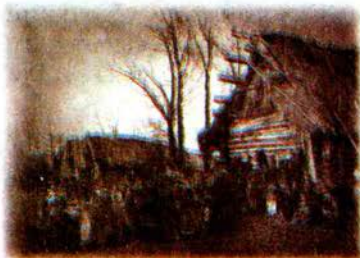
Індустріалізація Росії спиралась не тільки на закордонну техніку, але й, значною мірою, – на фінансові ресурси західних країн. Лише у 1881–1900 рр. іноземні капіталовкладення у російських акціонерних компаніях зросли більш, ніж удвічі. Головними об'єктами французьких, німецьких, англійських і бельгійських інвестицій стали видобувна, паливна і металургійна промисловість.

Росія залишалася переважно аграрною країною. У 1913 р. продукція сільського господарства становила 60 % у загальному обсягу виробництва, а у самій індустрії переважала продукція легкої і харчової промисловості (67 %). Зерно і сировина становили 50 % російського експорту, а у імпорті переважали машини і технологічне устаткування.

Сільське господарство продовжувало еволюціонувати на ринкових рейках. У 1905 р. вихідці з купців і селян становили вже дві третини всіх великих земельних власників. Перебудовували свої маєтки на капіталістичний лад і чимало поміщиків-дворян. Проте більшість селян залишалися малоземельними і безземельними та змушені були вдаватися до кабальної оренди землі.

Промисловий переворот і наступна індустріалізація в Росії привели до глибоких зрушень соціального порядку. Стрімке зростання промислового виробництва зумовило швидкі темпи формування робітничого класу і високий рівень його концентрації. Ряди промислового пролетаріату поповнювалися за рахунок розорених селян і ремісників. У 1901–1913 рр. загальна кількість робітників у промисловості й транспорті збільшилася на 45 % і досягла 4,5 млн чол. Понад половину робітничого класу країни було зосереджено на великих підприємствах з числом працюючих понад 500 осіб.

Умови праці й побуту робітників Росії залишались важкими. Робочий день та заробітна плата не регламентувалися державою, їх визначали підприємці. Середня тривалість робочого дня становила 13–14 годин. Техніка безпеки на підприємствах не дотримувалась, а штрафи на виробництві сягали 30–40 % заробітку. Робітники часто мешкали у фабричних казармах.



Що можна сказати про життя і побут людей, чиї зображення використані в колажі? Чи сильно змінилось з тих пір село? Свою думку обґрунтуйте.

**2 Соціал-демократичний рух. Виникнення більшовизму.** Низький рівень життя, соціальна незахищеність і нестерпні умови праці зумовили активізацію робітничого руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., сприяли поширенню у робітничому середовищі марксистських ідей.

У російському соціал-демократичному русі формується радикальний напрям, прибічники якого дотримувалися революційних поглядів. Лідером цього напрямку на початку ХХ ст. стає Володимир Ульянов (Ленін). Аби прискорити революцію, Ленін пропонував об'єднати роз'єднані марксистські сили в єдину політичну організацію, перейти від пропаганди марксизму до політичної агітації серед робітників. У 1895 р. за його ініціативи в Петербурзі було створено «Союз боротьби за визволення робітничого класу», проте невдовзі керівний центр «Союзу» було заарештовано, а Леніна відправлено у заслання.

У березні 1898 р. у Мінську відбувся перший з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що проголосив утворення єдиної робітничої партії на марксистській платформі, проте у його роботі взяло участь лише 9 делегатів, а програму, статут і тактику партії так і не було вироблено.

Програмні документи РСДРП було прийнято лише на II з'їзді партії, що відбувся у 1903 р. у Лондоні. Головним завданням партії програма визначала здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату на час соціалістичних перетворень у країні. У якості першочергових ставилися завдання повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня для робітників, проведення аграрної реформи тощо.

На з'їзді розгорнулася боротьба з програмних, тактичних та організаційних питань між революційним і реформістським угрупованнями. Супротивники Леніна, зокрема, заперечували необхідність встановлення диктатури пролетаріату і союзу робітничого класу з селянством. Під час виборів керівних органів партії В.І. Ленін та його прихильники здобули більшість голосів, після чого за ними закріпилася назва більшовиків, а їхніх супротивників-реформістів стали називати меншовиками. Вже тоді більшовики порушували питання про захоплення політичної влади насильницьким шляхом, відштовхнувши від себе багатьох своїх прихильників.

**3 Російсько-японська війна.** На початку ХХ ст. одним із напрямків зовнішньополітичної експансії Російської імперії став Далекий Схід, де її головним суперником була Японія. У 1896 р. Росія здобула дозвіл Китаю на будівництво через територію Маньчжурії Китайсько-Східної залізниці, а у 1898 р. отримала в оренду Ляодунський півострів з Порт-Артуром, який став базою її Тихоокеанської ескадри. Під час придушення народного повстання в Китаї у 1900 р. російські війська окупували Маньчжурію і залишилися там на тривалий час.

Економічна і військова експансія Росії в регіоні загострила відносини імперії з Англією та Японією. У 1902 р. останні уклали між собою союзний договір. Союзниця Росії – Франція відмовилася допомагати їй у далекосхідній політиці, а Німеччина відверто підштовхувала Росію до війни, сподіваючись послабити суперника і відволікти його увагу від європейських справ.

На початок 1904 р. Японія завершила підготовку до війни і 26 січня здійснила раптовий напад на російську ескадру в Порт-Артурі, завдавши



1  
їй серйозних втрат. Одночасно біля берегів Кореї японські кораблі змушили прийняти бій крейсер «Варяг», екіпаж якого у нерівній битві виявив нечувану хоробрість і героїзм.

У лютому 1904 р. з призначенням нового командувача, адмірала С.О. Макарова, російська ескадра розпочала активні дії проти японського флоту, проте через місяць вони припинилися після загибелі флотоводця на флагманському броненосці «Петропавловськ». Новий командувач ескадрою відмовився від наступальних операцій на морі, що дозволило японцям вільно перекидати свої війська з Японії до Кореї, Маньчжурії і на Ляодунський півострів – до Порт-Артура.

64  
Побоюючись за долю Порт-Артура, царський уряд наказав командувачеві маньчжурською армією генералу Куропаткіну перейти в контр-наступ, проте у першій же сутичці з японцями під Вафангоу в червні 1904 р. російські війська зазнали поразки. Наприкінці вересня Куропаткін спробував знову перейти у наступ. У битві на ріці Шахе росіяни та японці зазнали великих втрат, але операція виявилася безрезультатною для обох сторін.

Героїчно оборонялася залога Порт-Артура. Улітку й восени 1904 р. японці декілька разів безуспішно штурмували його фортечні споруди. Лише у грудні, коли армія генерала Ногі захопила висоти над містом і стала обстрілювати розташовані у бухті російські військові кораблі, генерал А.М. Стессель підписав акт про капітуляцію фортеці. Падіння Порт-Артура змусило царське командування активізувати дії у Маньчжурії, але в лютому 1905 р. супротивник сам перейшов у наступ. У вирішальній битві під Мукденом, в якій з обох боків брало участь 600 тис. осіб, російська армія зазнала повної поразки.

Сподівання царського уряду на вдале закінчення війни були остаточно поховані після розгрому японцями під Цусімою у травні 1905 р. надісланої з Балтики 2-ї Тихоокеанської ескадри адмірала З.П. Рожественського. Для Росії війну було програно.



■ Порт-Артур, флагманський корабель ескадри – броненосець «Петропавловськ», адмірал Макаров та солдати – учасники боїв



Мирні переговори, що велися за посередництва президента США Теодора Рузвельта, завершилися підписанням мирного договору у Портсмуті в серпні 1905 р. Росія була змушена поступитися Японії Порт-Артуром, Південно-Маньчжурською дорогою і південною половиною острова Сахалін, визнати її контроль над Кореєю. Поразка у війні сприяла наростанню революційної кризи в Російській імперії.

**3 Революція 1905–1907 рр. Початок революції.** Революція в Росії була зумовлена особливостями її соціально-економічного і політичного розвитку. Незважаючи на швидке промислове зростання, імперія й надалі залишалася порівняно відсталою країною. Капіталістичні відносини в країні переплітались із численними феодальними пережитками, найбільш кричущими з яких були збереження самодержавства і великого поміщицького господарства. Росія лишалася єдиною державою на континенті, де зберігався абсолютизм, а 30 тис. дворян-поміщиків володіли 70 млн десятин землі.

У той же час понад десять мільйонів селянських господарств мали в середньому лише по 7,5 десятин землі. Зростала частка малоземельних і безземельних селян, змушених вдаватися до кабальної оренди або шукати роботу в містах. Не кращим було й становище робітників. Постійними супутниками життя трудящих верств було убожество, хронічне недоїдання, хвороби, соціальне і політичне безправ'я.

У країні були відсутні демократичні свободи. Самодержавство жорстоко переслідувало опозиційний суспільно-політичний рух. Російська імперія залишалася «в'язницею народів». Пригноблені нації були позбавлені можливості навчатися рідною мовою, і царат всіляко намагався їх русифікувати. Про надання народам імперії якоїсь автономії навіть і мови не було. Наростання в Росії революційної кризи прискорила поразка Росії у війні з Японією, що виявила економічну і військову відсталість імперії та гнилість режиму самодержавства.

Початок революції поклали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. У цей день, в неділю, багатотисячна демонстрація страйкуючих робітників,



■ Розстріл демонстрантів на Двірцевій площі

1

очолювана священиком Гапоном, рушила до Зимового палацу з метою передати Миколі II петицію з проханням поліпшити умови життя трудящих. Але шлях робітникам перепинили поліція і війська. Біля Нарвських воріт і Двірцевої площі солдати відкрили вогонь. Цього дня на вулицях було вбито понад 1 тис. робітників, а майже 5 тис. поранено.

Кривава розправа викликала всенародне обурення. У мітингах протесту брали участь представники різних соціальних верств. Страйки, мітинги, демонстрації охопили всі промислові центри Росії. На боротьбу піднялися робітники національних районів. Страйки відбувалися в Польщі, Україні, Закавказзі. У січні 1905 р. по всій імперії страйкувало майже 450 тис. робітників. На боротьбу піднялися й селяни. У січні-лютому 1905 р. влада зареєструвала 120 селянських виступів.

66

Царський уряд намагався вгамувати робітників. Було утворено комісію для «з'ясування причин невдоволення робітників у Санкт-Петербурзі і його передмістях і для віднайдіння заходів до усунення таких у майбутньому», до якої мали увійти представники від підприємців і робітників. Проте робітники зажадали забезпечення свободи слова, недоторканості особи, а також звільнення заарештованих товаришів. Ці вимоги було відкинуто, і робітники відмовилися від участі в комісії.

Розмах революційної боротьби в країні посилювався. 1 травня (у день міжнародної солідарності трудящих) 1905 р. робітники відзначили масовими демонстраціями та страйками, що відбулись у 180 містах країни. 12 травня розпочався страйк текстильників Іваново-Вознесенського району, у якому взяло участь близько 70 тис. робітників. Робітники висунули власні вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, надання свободи спілок, зборів. Для керівництва страйком було обрано Раду уповноважених, що стала однією з перших у країні рад робітничих депутатів. Страйк тривав майже три місяці. Робітники повернулися до праці лише після поступок фабрикантів.

Зворушення охопили й армію. У червні 1905 р. вибухнуло повстання на броненосці «Потьомкін» на чорноморському флоті. Розправившись із найненависнішими офіцерами, матроси підняли червоний прапор. З великими труднощами повстання вдалося придушити, проте сам факт виступу на бойовому кораблі серйозно стривожив правлячі кола імперії.

Революційні події викликали занепокоєння у ліберальних колах країни. У травні 1905 р. з'їзд земських і міських діячів звернувся до царя з пропозицією спільними зусиллями заспокоїти народ. Не отримавши відповіді, у липні 1905 р. ліберали прийняли звернення вже до народу, закликаючи його до співробітництва. Вони прагнули заспокоїти трудящих, пропонуючи мирне розв'язання назрілих проблем.

5 **Всеросійський політичний страйк. Маніфест 17 жовтня.** У жовтні 1905 р. Росію охопив загальний політичний страйк. Він розпочався зі страйку московських друкарів та залізничників, що вимагали підвищення зарплати. Проте під впливом радикально налаштованих студентів він перетворився згодом на масовий, політичний. За п'ять днів страйк охопив усі залізниці Росії, заводи Прибалтики, Фінляндії, Польщі, України, Закавказзя. Страйкували не лише робітники, а й поштові й конторські службовці, студенти університетів Москви, Петербурга та інших великих міст. У страйку взяло участь понад 2 млн осіб. Ділове життя в країні було паралізоване. Натомість різко активізувалися різноманітні політичні сили.

У ході революції в Росії оформилися три політичні табори. Урядовий, що представляв консервативні кола суспільства, всіляко опирався будь-яким реформам, стояв на сторожі абсолютизму і станових привілеїв дворянства. До ліберального табору входила буржуазія, частина дворян та інтелігенції, що прагнули модернізації Росії шляхом поступових реформ та запровадження в країні політичних свобод і представницьких органів влади. Ліберали виступали як проти самодержавства, так і проти можливого революційного перетворення суспільства. Третій табір об'єднав радикально налаштовані верстви, що домагалися докорінних перетворень у суспільстві. Його очолювали соціалістичні партії країни – соціал-демократи, соціалісти-революціонери (есери) та анархісти.

Спільний тиск ліберальної і радикальної опозиції змусив урядовий табір піти на поступки. За порадою одного з найбільш далекоглядних політиків імперії, голови уряду графа С.Ю. Вітте 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав маніфест, яким «дарував» своїм підданам основні громадянські права і свободи. Було оголошено про скликання Державної думи – представницького органу імперії із законодавчими повноваженнями. Росія здобула можливість перетворення на конституційну монархію.

**6** *Загострення політичної ситуації наприкінці 1905 р.* Очікуваного заспокоєння в Росії не відбулось і царат посилив репресії проти страйкуючих трудящих. Вже другого дня після оприлюднення маніфесту війська та поліція били й розстрілювали демонстрантів у Петербурзі, Баку, Ташкенті, Києві.

Поступками царату були в основному задоволені ліберали, що вважали своє завдання виконаним і були готові до співробітництва з владою з метою її поступової демократизації. Ліберальні кола об'єдналися у дві легальні політичні партії: «Союз 17 жовтня» («октябристи»), лідерами якого стали впливові підприємці А. Гучков і М. Родзянко, та конституційно-демократичну на чолі з П. Мілюковим. Остання виступала за послідовне втілення у життя конституційних принципів і припускала можливість законодавчого вирішення «робітничого питання».

Праві націоналістичні сили об'єдналися у цей час у «чорносотенні» організації, найбільшими з яких були «Союз російського народу» та «Союз Михаїла Архангела». Вони вважали, що маніфест 17 жовтня суперечить традиціям російського народу і підписаний царем під тиском «внутрішніх ворогів» Росії. Відразу ж після оприлюднення маніфесту чорносотенці організували в багатьох місцях країни жорстокі погроми, жертвами яких найчастіше були євреї, представники прогресивної інтелігенції і студентства.

Маніфест 17 жовтня не прийняла і ліва опозиція, що прагнула не модернізувати, а знищити існуючий лад. Під впливом соціалістів опинилися ради робітничих депутатів, що створювалися на підприємствах для керівництва страйками. Більшовиками вони взагалі розглядалися як органи майбутньої революційної влади. Використовуючи свій вплив у радах, що виникли у цей час у багатьох містах країни, радикально налаштовані соціалісти готували антиурядові виступи.

У грудні 1905 р. керована більшовиками московська Рада робітничих депутатів ухвалила рішення про збройний виступ з метою повалення царизму, скликання і проголошення демократичної республіки. Повстання розпочалось загальним політичним страйком, що 7 грудня паралізував життя в Москві. У місті почалися сутички між революціонерами-



дружинниками й поліцією, розгорнулася боротьба на барикадах. У місто ввійшли регулярні війська, проти повстанців було застосовано артилерію. Прибуття до Москви з Петербурга гвардійського Семенівського полку забезпечило військову перевагу царських сил, і 17 грудня опір дружинників було зламано. Під час боїв у Москві загинуло понад тисяча чоловік, цілі райони міста було зруйновано.

Збройні виступи революціонерів відбулися також і в інших містах імперії. Одночасно почастішали селянські виступи. Чимало селян сприйняли царський маніфест як дозвіл користуватися поміщицькою землею. Вони захоплювали рілля, вирубували ліси, відмовлялися сплачувати орендну плату, підпалювали поміщицькі садиби та виганяли їх власників із маєтків.

**7 Спад революції.** У 1906 р. революція в Росії пішла на спад. Якщо в 1905 р. кількість страйкарів сягала близько 3 млн, то в 1906 р. – 1 млн 108 тис., а у 1907 р. – лише 740 тис. Царський уряд вдався до репресій. Поліція розганяла ради робітничих депутатів, закривала профспілки, війська придушували виступи селян.

Революція зазнавала поразки. Її учасникам не вдалося знищити самодержавний лад, ліквідувати поміщицьке землеволодіння. Проте боротьба не минулася марно. Протягом революції робітники домоглися скорочення тривалості робочого дня, підвищення платні. Послабшав поліцейний нагляд за селянами, припинилося стягнення викупних платежів за землю. У країні було створено Державну думу, наділену законодавчими правами, виникли легальні політичні партії, зароджувалися демократичні традиції.

У березні 1906 р. відбулися вибори до I Державної думи. Хоча виборчий закон було складено таким чином, щоб забезпечити у Думі більшість представникам дворян і буржуазії, її склад здався царю занадто лівим та неслухняним і перший російський парламент було розпущено. На початку 1907 р. було проведено вибори у II Думу, яка виявилася ще більш ліберальною і лівою, ніж її попередниця.

Перенесення політичної боротьби в стіни парламенту аж ніяк не влаштувало радикальні партії, тим більше, що уряд всіляко намагався обмежити його повноваження. Вони розгорнули масований політичний терор проти влади. У 1906–1907 рр. терористами, переважно есерами, було вбито і поранено 4,5 тис. посадовців імперії. Випадковими жертвами замахів, скоєних терористами, стали і невинні люди.

Лівий терор викликав посилення урядових репресій. В придушенні революційних виступів дедалі частіше використовувались війська. У цих складних умовах у правлячих колах почали шукати «сильну людину», здатну вгамувати революційний рух і стабілізувати політичну ситуацію в країні. Вибір впав на П.А. Століпін, якого у липні 1906 р. було призначено головою Ради міністрів.

#### ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Століпін Петро Аркадійович (1862–1911)** – російський державний діяч. Походив із старовинного дворянського роду. Закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Був обраний предводителем дворянства Ковенської губернії. Незабаром перейшов на службу до

Міністерства внутрішніх справ, був гродненським, а потім саратовським губернатором. У 1906 р. призначається міністром внутрішніх справ, далі – головою Ради міністрів. У 1907–1911 рр. він фактично визначав урядовий курс. 1 вересня 1911 р. внаслідок замаху був смертельно поранений есером Дмитром Богровим.

Скориставшись зі спаду революційної боротьби, уряд Столипіна перейшов у наступ. 3 червня 1907 р. II Державну думу було розпущено. По суті, це був державний переворот, оскільки одночасно, без згоди парламенту, цар вніс зміни у виборчу систему країни. Новий виборчий закон забезпечував безумовну перевагу заможних верств населення, суттєво обмежуючи виборчі права робітників і селян. Закон позбавляв права представництва області Середньої Азії і Сибіру.

**8** *Третьочервнева монархія.* Після придушення революції політична реакція поширилася по всій імперії. Понад 70 губерній П. Столипінін було оголошено на становищі «надзвичайної» охорони. Радикальні соціалісти намагалися продовжувати революційні виступи, але на вимогу нового прем'єра суди не скупилися на смертні вироки «терористам». Відбувалися масові арешти, на селі лютували військові каральні загони. У 1906–1909 рр. царські суди винесли понад 5 тис. смертних вироків, а мотузку шибениці в Росії не дарма стали називати «століпінською краваткою». За роки реакції було закрито понад 450 профспілок, заборонено видання 100 демократичних газет і журналів.



■ *Вгорі: Петро Столипін і члени його родини; внизу, ліворуч: його вбивця, Богров; наслідки одного із замахів на життя прем'єра; могила Столипіна*

Що вам відомо про життя і діяльність Петра Столипіна? Дізнайтеся з додаткових джерел обставини спрямованого проти нього бомбового замаху у Санкт-Петербурзі. Де був убитий і похований цей діяч?

1

Політичний режим, що ствердився в Росії після революції, здобув назву Третьочервневої монархії (від дати перевороту). Якщо маніфест 17 жовтня 1905 р. знаменував собою початок перетворення Росії на конституційну монархію, то прийнятий 3 червня 1907 р. виборчий закон серйозно загальмував цей процес. Нова виборча система надійно гарантувала владі лояльність депутатського корпусу. На перших же виборах до Думи 45 % депутатських мандатів здобули дворяни.

70

Провідну роль в обраній у вересні 1907 р. III Державній думі відігравали фракції монархістів (31 % депутатських місць), октябристів (30 %) і кадетів (26 %). Причому насправді все залежало від октябристів. Залежно від ситуації вони об'єднувались або з монархістами, формуючи правооктябристську більшість, або з кадетами, створюючи октябристсько-кадетську коаліцію. Загалом же III Дума цілком підтримувала уряд у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики.

9 *Реформи П.А. Столипіна. Росія напередодні світової війни.* Розпочавши свою діяльність з розпуску II Думи і придушення революційних виступів, П.А. Столипін добре розумів, що революційний рух викликали об'єктивні причини, які можна усунути тільки шляхом реформ. На засіданні Державної Думи, звертаючись до представників лівих партій, він заявив: «Вам потрібні великі потрясіння, а нам потрібна велика Росія». Столипін прагнув модернізувати Росію, вивести її на рівень європейських країн і, одночасно, зміцнити соціальну базу існуючого режиму. Він розробив план реформи управління Російською імперією на 1910–1920 рр., який передбачав надання автономії національним окраїнам.

Ядро столипінських реформ становили аграрні перетворення. Новий голова уряду передусім вирішив зруйнувати селянську общину, яка завжди вважалась однією з підвалин монархічного ладу. Згідно царського указу від 9 листопада 1906 р. та прийнятого III Думою закону (14 червня 1910 р.) селяни здобули право виходити з общини і закріплювати за собою свій наділ у приватну власність. В 1906–1916 рр. цим правом скористалося близько 2,5 млн селянських дворів.

Залежно від місцевих умов і побажань селяни після виходу з общини могли залишатись на селі, або ж, об'єднавши всі свої земельні ділянки в одну – так званий відруб, оселитися разом з родиною на хуторі. На думку Столипіна, на селі важливо було створити численну верству багатих селян-фермерів, які разом з поміщиками стали б соціальною опорою конституційного самодержавства. З метою створення великої кількості хуторів і відрубів уряд надав селянам право купувати землі через селянський банк.

Аграрна реформа сприяла ще більшій диференціації селянства. Вийшовши з громади, чимало селян розорювалося і втрачало землю. У 1908–1910 рр. майже 1 млн господарів розпродали свої наділи за можливим односельчанам. Водночас уряд організував переселення безземельних і малоземельних селян у малообжиті райони країни – Поволжя, Західний Сибір і Казахстан. У 1906–1908 рр. число переселенців перевищило 1 млн чол. Проте, не облаштувавшись на нових місцях, переселенці сотнями тисяч поверталися назад.

Загалом столипінська аграрна політика не виправдала сподівань уряду і не дістала очікуваної підтримки у суспільстві. Проти неї виступали монархісти, негативну оцінку вона дістала і з боку есерів, які вважали селянську общину осередком соціалізму в Росії. Селяни теж не сприйняли

столипінських аграрних перетворень, побоюючись розорення і невизначеного майбутнього. Основної своєї мети – модернізації аграрного устрою країни і помякшення соціальної напруги на селі – реформи Столипіна не досягли, а сам він був убитий у Києві в 1911 р. терористом-есером.

Останні роки напередодні світової війни Росія переживала економічне піднесення, що позитивно позначилося на рівні життя і добробуті її мешканців. Проте соціальні і національні протиріччя у країні не було подолано, а політичний компроміс між правлячими колами імперії і опозицією був неможливий. Будь-яка чергова економічна чи політична криза могла призвести до нової революції.

### ? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте господарський розвиток Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначте особливості розвитку її економіки.
2. Чому, незважаючи на високі темпи індустріалізації, Росія перед Першою світовою війною так і не змогла досягти рівня розвинутих держав?
3. Якими були наслідки економічного відставання імперії? Чому Росія залишилась переважно аграрною країною?
4. Розкажіть про соціальні наслідки індустріалізації Росії. Чому, на вашу думку, рівень життя переважної більшості робітників країни був значно нижчим, ніж у тогочасних США, Англії, Франції, Німеччині?
5. Розкажіть про розвиток соціал-демократичного руху в Росії. Чому за ліворадикальним крилом РСДРП закріпилася назва «більшовиків»?
6. Назвіть причини і розкажіть про хід російсько-японської війни. Чому, на вашу думку, Російська імперія зазнала поразки?
7. Визначте причини першої російської революції. Розкажіть про основні революційні події 1905 р.
8. Схарактеризуйте маніфест 17 жовтня 1905 р. Що спонукало царат «дарувати» підданам імперії основні громадянські права і свободи та пообіцяти скликати представницький орган влади із законодавчими повноваженнями?
9. Чому єдиний опозиційний рух противників самодержавства у Росії після оприлюднення маніфесту 17 жовтня розпався на ліберальний і радикально-революційний табори?
10. Спробуйте визначити причини спаду революційного руху у 1906–1907 рр. Чи перетворилася Росія у цей час на конституційну монархію?
11. Визначте суть і наслідки перевороту 3 червня 1907 р. Схарактеризуйте політичний режим Третьочервневої монархії.
12. Визначте суть і спрямованість аграрних реформ П.А. Столипіна. Чи досягли вони своєї мети – модернізації аграрного устрою країни і помякшення соціальної напруги на селі?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Росія на початку XX ст. Погляд дослідника

Селянський побут відрізняється патріархальністю. Традиції та релігійна мораль регламентували до дрібниць спосіб життя людей. Селянська родина вставала о 4 годині ранку, і до пізнього вечора в будь-яку пору року день був наповнений роботою. За столом хазяїн різав хліб і роздавав усім, першим починав трапезу. Їли, як правило, з однієї миски, по черзі наповнюючи ложки, розмовляли і сміялися заборонялося...



Тяжкі умови праці, недостатня матеріальна забезпеченість позначалися на способі життя мешканців робітничих окраїн. Часто родини перебували в постійних боргах, особливо тяжко було родинам, які втратили годувальника. Нерідко родини робітників тулилися в так званих квартирах ліжково-комірчиного типу. Вся обстановка комірчини – дошки для постелі, іноді матрац, стіл, 2–3 табуретки, скриня, декілька кухонних горщиків.

Родини кваліфікованих робітників жили у трохи інших умовах: нерідко мали підсобні господарства (присадибні ділянки, худобу, косовиці), повноціннішим було харчування, вечорами лагодили, шили, майстрували, пекли, читали. Висококваліфіковані робітники виписували журнали, брали книжки в заводських і земських бібліотеках. Поступово робітники знайомилися із самодіяльним театром, кінематографом, осередками поширення культури ставали народні будинки, недільні школи.

Відсоток освічених серед робітників був значно вищий, ніж серед селянства. В цілому ж культурний рівень трудящих був низький.

Спосіб життя заможних верств багато в чому визначався можливостями та матеріальним станом їх представників, однак і в цьому випадку його становий характер проявлявся дуже чітко.

Дворянство, наприклад, віддавало перевагу урочистим прийомам та пишним балам. Купецтво полюбляло збиратися у своїх клубах і влаштовувати банкети з різних приводів.

У дворянських родинах великого значення надавали вихованню дітей. Дворянська честь вважалася однією з головних чеснот. Дворяни своїх дочок віддавали в приватні пансіони й інститути шляхетних дівчат, для синів кращою вважалася військова кар'єра.

*Схарактеризуйте життя різних верств населення Російської імперії на початку ХХ ст.*

### **Про залежність від іноземного капіталу**

Трамвай і конка – найвигідніше й найприбутковіше комерційне підприємство. Ось чому іноземні капіталісти, як хижі ворони, зграями налітають на кожне місто, де тільки постає питання про прокладання конки чи трамвая... І начебто схоже на те, що прийшли чужоземці в Харків, завоювали його, обклали обивателів 50-копійковою даниною і щороку відвозять цю данину за свій кордон. Бельгійці радісно підраховуватимуть прибуток... а місто, як і колись, буде без бруківок, без світла, без благоустрою. Міська дума змушена буде збільшувати податки в той час, коли поруч під боком місто має такі золоті розсипи, як трамвайна справа... Проте на цих золотих розсипах господарюватиме не місто, а чужоземне бельгійське суспільство.

*Які причини зумовили фінансово-економічну залежність Росії від розвинутих європейських держав?*

### **З листа Л. Толстого Миколі II 16.01.1902 р.**

Самодержавство – це форма правління, яка віджила і може відповідати вимогам народу де-небудь у центральній Африці, відокремленій від усього світу, але не вимогам російського народу, котрий усе більше й більше освічується спільними для всього світу знаннями. Тому підтримувати цю форму правління і зв'язане з нею православ'я можна тільки, як це й робиться тепер, за допомогою всякого насильства: посиленої охорони, адміністративних заслань, покарань, релігійних гонінь, заборонаю книг, газет, спотворенням виховання і взагалі різних поганих та жорстоких справ...

Заходами насильства можна пригнічувати народ, але не можна ним управляти. Єдиний засіб у наш час, щоб дійсно управляти народом, тільки в тому, щоб, ставши на чолі руху народу від зла до добра, від темряви до світла, вести його



до досягнення найближчих до цього руху цілей. Для того щоб зможти зробити це, треба насамперед дати народові висловити свої бажання та потреби і, вислухавши його, виконати ті з них, котрі відповідатимуть вимогам не одного класу або стану, а більшості його, масі робітничого народу.

*Чому відомий російський письменник і філософ вважав абсолютну монархію віджилою формою державної влади, що перешкоджає подальшому розвитку країни?*

### **Маніфест «Про вдосконалення державного порядку» (царський маніфест 17 жовтня 1905 р.)**

«...На обов'язок Уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі:

1) Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2) Не зупиняючи призначених виборів у Державну Думу, залучити тепер же до участі в Думі, в міру можливості, відповідної стислості терміну, що лишився до скликання Думи, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, представивши потому подальший розвиток початку загального виборчого права знову встановленому законодавчому порядку.

3) Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг мати силу без схвалення Державною Думою і щоб виборним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законотворчістю дій поставленої від Нас влади».

*Які обіцянки Микола II був змушений дати народу під час революції?*

*Чи можна вважати маніфест 17 жовтня конституцією країни?*

### **Із Зведення Основних Державних Законів Російської імперії**

**1892 р.**

**Ст. 1.** Імператор Всеросійський є Монарх самодержавний та необмежений. Коритися верховній його владі не токмо за страх, але і за совість Сам Бог велить...

**Ст. 2.** Імператорський престол є спадковим в нині благополучно царюючому імператорському домі...

**Ст. 51.** Ніяке місце або уряд у державі не можуть самі встановлювати новий закон, і ніякий закон не може бути здійсненим без затвердження Самодержавної влади...

**1906 р.**

**Ст. 4.** Імператору Всеросійському належить Верховна Самодержавна влада. Коритися верховній його владі не токмо за страх, але і за совість Сам Бог велить...

**Ст. 7.** Государ Імператор здійснює законодавчу владу в єдності з Державною радою та Державною Думою...

*Проналізуйте зміни у державному законодавстві Російської імперії. Яким чином еволюціонувала політична система країни внаслідок першої російської революції?*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1904–1905 рр.** – російсько-японська війна.

**1905–1907 рр.** – перша російська революція.

**17 жовтня 1905 р.** – оприлюднення маніфесту Миколи II.

**1906 р.** – скликання I Державної Думи.

**1906 р.** – початок здійснення столипінської аграрної реформи.

**3 червня 1907 р.** – державний переворот.





# Н

## аціонально-визвольна боротьба народів світу

74

Після  
вивчення  
матеріалу  
теми учень  
зможе:

- показати на карті території, що входили до складу Австро-Угорської та Османської імперій, нових балканських країн, колоніальних та залежних країн Азії, Японії, провідних країн Латинської Америки;
- порівняти специфіку національно-визвольної боротьби різних країн Азії;
- аналізувати особливості модернізаційних процесів в Японії;
- давати характеристику країнам Латинської Америки.



## §11

## «Пробудження Азії» на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Подумайте, чим європейські держави виправдовували колоніальну експлуатацію народів Азії та Африки.*

**1 Соціально-економічне становище країн Сходу.** На початку ХХ ст. країни Сходу значно відрізнялись від передових держав Заходу за рівнем свого соціально-економічного розвитку. Країни Європи й Північної Америки пройшли фазу промислової революції, індустріалізації, в них бурливо розвивався капіталізм. На відміну від них, країни Азії й Африки, крім Японії, ніби застигли на етапі до індустріального розвитку, зберегли феодальні інститути й структури, а тому стали об'єктом експансії європейського капіталу, були насильно включені в систему світового капіталістичного господарства.

Протиріччя між передовим Заходом і відсталим Сходом перетворилося в ХХ ст. на одну з найгостріших проблем людської цивілізації. Уникнути цього протистояння змогла лише Японія, завдяки унікальним особливостям свого соціально-економічного та культурного розвитку.

Відставання більшості азійських країн від передових держав Заходу мало об'єктивні причини. Традиційне східне суспільство характеризувалося великою роллю державної влади й верховного правителя. Незважаючи на те, що в другій половині ХІХ ст. у більшості країн Азії з'явився ринковий сектор економіки, традиційні феодальні відносини переважали. Держава виступала як верховний власник землі, здійснювала централізований контроль за усім суспільством. Це у свою чергу пояснювало особливість соціальної структури східних суспільств – слабкість і нечисленність приватних власників, їхню правову незахищеність перед всіллями влади й феодальної бюрократії.

Інша особливість східних суспільств – визначальне значення не горизонтальної, а вертикальної соціальної структури, тобто поділ суспільства на безліч корпорацій і кланів (земляцтва, громади, секти, цехи-гільдії та інші об'єднання). Звідси «поглинання» особистості колективом, труднощі виходу з нього. Це було характерним навіть для Японії. Система

вертикальних зв'язків і замкнених співтовариств залишалася майже незмінною при всіх змінах династій і значною мірою визначала стабільність східних суспільства, їхню застійність, невідповідність до глибоких змін, другорядність соціальних протиріч і конфліктів.

**2 Криза традиційного суспільного ладу.** Перетворення більшості азійських країн на колонії або напівколонії європейських держав, прискорило на початку ХХ ст. кризу феодальних відносин, патріархальних форм життя й господарства. Будувалися залізниці, порти, фабрики. Цей процес супроводжувався перетворенням багатьох країн у колоніальні сировинні придатки метрополій або в залежні від іноземного капіталу, але формально самостійні держави. Колишня замкнутість і автономність східних країн ішла в минуле.

Важливою формою включення колоніальних і залежних країн у світове господарство, у світовий ринок було насадження в них тої або іншої сільськогосподарської монокультури: бавовни, цукрової тростини, чаю, кави, каучуконосів, фініків та ін. Великі земельні масиви іноземні компанії захоплювали під організацію плантацій технічних і продовольчих культур. Наприклад, деякі райони Індії, Шрі-Ланки, острова Ява стали головними виробниками чаю, Бенгалія – джуту, В'єтнам – рису, Золотий берег (Гана) – какао, Єгипет – бавовни. Монокультура в багатьох країнах «з'їдала» землі, гостро необхідні для виробництва продовольства.

Включення східних країн у світове господарство супроводжувалося суперечливими наслідками. З одного боку, вторгнення іноземного капіталу підривало традиційні підвалини східного суспільства, сприяло розвитку капіталістичних, буржуазних відносин, але, з іншого боку, європейські підприємці й уряди підтримували правлячу верхівку й консервували пережитки минулого, якщо це було їм вигідно. У підсумку бідність, убогість, голод, нещасття були долею сотень мільйонів людей у країнах Азії й Африки.

Національна промисловість більшості країн Азії, крім Японії, залишалася на початку ХХ ст. на мануфактурній стадії. Місцевий капітал спрямовувався головним чином у сферу торгівлі, сільське господарство й у нерухомість. Частина місцевої буржуазії, співробітничавши з іноземним капіталом, виконувала роль торговельних посередників. Цим пояснюється слабкість тих соціальних сил, які могли бути зацікавлені у прогресивних змінах.

**3 Зародження національно-визвольних рухів.** Незважаючи на досить складну ситуацію, у колоніальних і залежних країнах на початку ХХ ст. нагромадився «горючий матеріал». До активної боротьби проти іноземної експлуатації й феодальних порядків почали підніматися селянство, загони пролетаріату, що зароджувався, торговельна буржуазія, ремісники, дрібні підприємці й торговці.

Ідеологом національно-визвольних і буржуазно-демократичних рухів у колоніальних і залежних країнах стала переважно національна інтелігенція, представники якої шукали шляхи подолання відсталості, проведення модернізації суспільства, прориву на новий щабель історичного прогресу. Це були вихідці з різних прошарків суспільства – із чиновництва, офіцерства, поміщиків, торговельної буржуазії. Почавши із просвітньої діяльності, багато хто з них переходили до участі в антиколоніальних і антифеодальних рухах.





■ *Емігранти: перед від'їздом у пошуках кращої долі, й потім, на чужині*

Чимало емігрантів зі східних країн облаштувалися в європейських столицях (Парижі, Мадриді, Лондоні), а також в інших країнах (Єгипті, Індії, Італії, Туреччині). Вони видавали опозиційні газети, сприяли пробудженню національної самосвідомості. Багато хто з них вивчали історію розвитку європейських країн, а також Японії, шукали «секрети» їхнього процвітання й успіхів у розвитку економіки й культури, знайомилися з європейською прогресивною й демократичною суспільною думкою, прагнули пристосувати до умов своїх країн досвід європейських народів.

Деякі представники національних рухів критично сприймали досвід західних країн, бачили серйозні недоліки капіталістичного розвитку й шукали свій шлях. Діапазон західного ідейного впливу був досить широкий. Однак на місцевому ґрунті визначилися два основних напрямки: ліберально-реформістський та революційно-демократичний.

Ліберально-реформістський напрямок не виходив за межі поміркованого реформізму. Представляючи інтереси національної буржуазії, які в основному збігалися з інтересами широких народних мас, буржуазні ідеологи висували вимоги розвитку національної промисловості, проведення соціальних реформ, створення системи освіти з урахуванням європейського досвіду, усунення іноземного впливу. Вони пропонували провести реформи державних і економічних структур, увести конституційні форми правління, здійснити модернізацію армії й інші перетворення. Буржуазні реформатори розраховували домогтися виконання цих вимог мирним шляхом. Спочатку вони плекали надії на сприяння реформам з боку європейських держав. Останні, особливо Англія й Франція, підтримували такі ілюзії про «цивілізаторську» місію європейських країн.



■ Сунь Ятсен

Революційно-демократичний напрямок виник майже одночасно з ліберально-реформістським наприкінці XIX ст. У Китаї його представляв Сунь Ятсен, в Індії – Б.Г. Тилах, в Османській імперії Мустафа Кемаль. Багато реформаторів у колоніях і залежних країнах покладали надії на допомогу західних держав у справі модернізації традиційних суспільств. Однак, усвідомивши, що ці надії даремні, вони переходили на позиції активної боротьби проти колоніалізму, у тому числі й збройними методами. Їхнім ідеалом стали республіка й конституційний лад. Наприклад, в Османській імперії створюється організація «Єднання і прогрес», що спиралася в основному на молоде офіцерство. Її метою було відновлення конституції 1876 р., проведення поміркованих буржуазних реформ, модернізація суспільства за європейським зразком.

В Європі членів цієї організації називали молодотурками. Наприкінці 1907 р. у Парижі вони провели з'їзд представників різних організацій, на якому було прийнято рішення про підготовку збройного повстання проти султана.

Антиколоніальна, антифеодальна боротьба в східних країнах мала як би «третій фронт» – стихійні виступи народних мас. Вони відбувалися в Китаї, Кореї, Індії, Персії, Індонезії, В'єтнамі, в арабських країнах. Ці виступи проходили у відриві від буржуазно-націоналістичних організацій і їхніх лідерів. У стихійних повстань були свої керманічі, що представляли найчастіше релігійні секти, таємні товариства. Ці повстання, спрямовані проти іноземного капіталу, проти феодальних порядків, у той час ще не могли досягти успіху, проте вони підривали підвалини режимів, що вже віджили своє.

Російська революція 1905–1907 рр. дала приклад народам Азії в боротьбі проти колоніалізму. У цілій низці східних країн (Китаї, Туреччині, Ірані, Кореї, В'єтнамі) відбулися національно-визвольні революції або повстання.

Наприклад, в Ірані революційні виступи розпочалися в грудні 1905 р. після того, як з Росії, де на нафтопромислах Баку працювало багато іранських робітників (за деякими даними, майже 20 % усього пролетаріату), їх було звільнено й відправлено на батьківщину. Це призвело до загострення ситуації в Ірані.

У Тегерані на знак протесту проти розправи місцевої влади над старим сеїдом, «нащадком пророка», розпочалися мітинги й демонстрації. Шах пообіцяв покарати винних, але не дотримав слова. Влітку 1906 р. здійнялася нова хвиля народного невдоволення. Цього разу демонстранти вимагали прийняття конституції та обрання меджлісу (парламенту). Шах змушений був піти на поступки. В жовтні розпочав роботу перший іранський меджліс, який розробив конституцію, проголосив країну конституційною монархією та прийняв низку законів про обмеження прав феодальної аристократії.

Своєрідні форми боротьби проти колоніалізму виникли в Індії. Провавами такої боротьби були селянські повстання, страйкова боротьба

робітників, бойкот купівлі іноземних товарів тощо. Буржуазні націоналісти нерідко вдавалися до організації змов. Все це означало пробудження Азії, хоча на початку ХХ ст. ні революції, ні повстання не вивели країни Сходу на шлях звільнення й відновлення (крім Японії).

### ? Перевірте себе

1. Чому протиріччя між передовим Заходом і відсталим Сходом перетворилося у ХХ ст. на одну з найгостріших проблем людської цивілізації?
2. Яку роль в східних суспільствах відігравала держава? Наведіть приклади з історії окремих країн.
3. Як відбувалось включення колоніальних і залежних країн у світове господарство і які наслідки воно мало?
4. В яких сферах економіки азійських країн у першу чергу формувався національний капітал?
5. Проаналізуйте соціальний склад тих сил, які піднялися на боротьбу проти засилля іноземного капіталу.
6. Охарактеризуйте основні напрямки національно-визвольного руху. Назвіть найбільш яскравих його представників.
7. На прикладах поясніть термін «пробудження Азії». Висловіть свою думку стосовно стихійних методів боротьби мас: наскільки вони були ефективні?
8. Висловіть свою думку стосовно того, що народи Азії та Африки ніколи б не досягли прогресу без втручання білих колонізаторів. Чи погоджуєтесь ви з цим?



### ДАТИ І ПОДІЇ

**Початок ХХ ст.** – посилена еміграція з країн Сходу.  
**Літо 1906 р.** – народні заворушення в Тегерані.  
**Кінець 1907 р.** – з'їзд молодотурків.

## §12

### Національно-визвольні рухи в Індії

#### АКТУАЛІЗАЦІЯ

#### ЗНАНЬ

*Пригадайте, як змінювалася англійська політика по відношенню до Індії протягом ХІХ ст.*

**1 Соціально-економічне становище Індії на початку ХХ ст.** В перші десятиліття ХХ ст. Індія залишалася безправною колонією Великої Британії. Нею управляв віце-король від імені англійської королеви. На місцях владу здійснювали губернатори. На початку ХХ ст. значення Індії як постачальника сировини для англійської промисловості, продовольства й сфери інвестування капіталу особливо зросло. Метрополія доклала певних зусиль для створення в Індії сучасного сектору економіки. За другу половину ХІХ ст. в країні було побудовано близько 30 тис. км залізниць. Англійському капіталу належали чайні, кавові й бавовняні плантації в Бенгалії, Ассамі та інших місцевостях, джутові фабрики в Калькутті, пароплавні компанії в Мадрасі та Бомбеї, багато текстильних фабрик. Англійські банки контролювали всю зовнішню торгівлю, фінансували діяльність англо-індійських фірм.





80



Так виглядало індійське суспільство на початку ХХ ст.

У той же час індійське суспільство відрізнялося глибоким поділом за релігійною, кастовою, мовною, національною ознаками, що використовували у своїх цілях колонізатори (політика «розділяй і пануй»).

До початку ХХ ст. кастовий поділ суспільства вже не збігався із соціальною структурою. Наприклад, брахмани лише в незначній кількості були жерцями, їхня основна маса стала поміщиками, купцями, підприємцями, власниками ремісничих майстерень. Така ж зміна відбулася й в інших кастах, разом з тим кастова відособленість залишалася. В умовах застійності індійського суспільства професійний розподіл також мав форму каст (лікарів, ткачів, ювелірів, ковалів, лихварів і т. д.). Число каст становило багато сотень. Найбільш знедоленою частиною суспільства були кілька десятків мільйонів «недоторканих».

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. прискорився розвиток національної промисловості. До 1911 р. з'явилося близько 200 текстильних фабрик, що належали індіям. Почався випуск продукції на металургійному заводі, побудованому великим індійським підприємцем Тата. Разом з тим основна частина індійської національної промисловості ще перебувала на мануфактурній стадії, а чисельність найманих робітників не перевищувала 1 % самодіяльного населення.

Позиції національної буржуазії відрізнялися подвійністю: маючи глибокі протиріччя з англійською владою, яка перетворила їхню батьківщину на колонію, водночас значна частина буржуазії залежала від англійських банків, які надавали їй кредити.



У селі продовжували панувати феодальні відносини. Аграрне перенаселення підсилювалося у зв'язку із втечею мільйонів людей від голоду й бідувань з міст. За перше десятиліття ХХ ст. питома вага зайнятих у сільському господарстві зростає із 66 % до 72 % самодіяльного населення. Міста стали центрами голоду, убогості й соціальних хвилювань, у той час як у ХІХ ст. такими центрами були сільські райони.

**2 Діяльність Індійського національного конгресу.** Становлення індійської буржуазії й зміцнення її позицій наприкінці ХІХ ст. було тим ґрунтом, на якому виник національно-визвольний рух. Частина індійської інтелігенції об'єдналася в культосвітні товариства. Їхні учасники прагнули до відродження національної культури, поряд із цим висувалися плани створення системи європейської освіти, проведення соціальних реформ і розвитку індійської промисловості.

Провідною організацією національно-визвольного руху став Індійський національний конгрес (ІНК), що утворився у 1885 р.

Цікаво, що мовою першого установчого з'їзду ІНК була англійська, тому делегати належали до різних індійських народностей і часом не розуміли один одного. Створення ІНК означало, що передова частина індійського суспільства прагне здобути незалежність, незважаючи на поміркованість поглядів його лідерів і обмеженість програми.

Спочатку англійська колоніальна влада прихильно поставилася до створення ІНК, проте незабаром стосунки загострилися аж до ворожості.

У Національному конгресі домінувало помірковане ліберальне крило, що визначило програму організації і її вимоги: захист національної промисловості, зниження податків, створення системи банківського кредиту, розширення самоврядування й виборного представництва, співробітництво з колоніальною владою.

Ліве крило в конгресі представляв Б.Г. Тилах (1856–1920), а також дрібнобуржуазні демократи Бенгалії. Тилах здобув велику популярність завдяки своїм статтям і створеній ним школі, де викладання велося в національному й патріотичному дусі. Оскільки Тилах походив із брахманської родини, він вбачав у індуїзмі елемент, що міг об'єднати багато індійських народів. Він сам ретельно дотримувався кастових приписів і організовував релігійні свята.

Виступаючи за безумовну ліквідацію англійського колоніального панування, Тилах в той же час негативно ставився до програм соціальних реформ і відкидав спільні дії з ліберальним крилом національного руху. Він не підтримував збройні й терористичні методи боротьби, проте англійський суд у 1897 р. засудив його до заслання «за відсутність добрих почуттів до англо-індійського уряду й проповідь ненависті до нього». Протести проти засудження Тилаха змусили колоніальну владу достроково його звільнити. На виході з в'язниці Тилаха привітали 10 тисяч робітників Бомбея.

**3 Піднесення індійського національно-визвольного руху.** На початку ХХ ст. національно-визвольний рух перебував на стадії піднесення. Цьому сприяло чимало факторів, насамперед зміцнення позицій національної буржуазії, патріотичної інтелігенції, перші самостійні виступи робітників у промислових центрах Бомбея й Калькутти. Почастішали й виступи селянства проти всевладдя поміщиків, за зниження орендної плати за землю.



Приводом до початку національно-визвольного руху стала діяльність віце-короля Дж. Керзона. Керзон розпустив виборний муніципалітет у Калькутті, столиці Бенгалії, збільшив удвічі плату за навчання у вищих навчальних закладах, а потім затвердив закон про розділ Бенгалії на дві адміністративні частини. Це означало розкол єдиного народу. Цей удар по національних почуттях бенгальців став останньою краплею, що перепопила чашу терпіння народів Індії. Вони піднялися на боротьбу.

Головними центрами національно-визвольного руху стали Бенгалія, Пенджаб і Бомбей. За пропозицією Національного конгресу 16 жовтня 1905 р. у Бенгалії був проведений день національної жалоби, підтриманий по всій країні на знак протесту проти розділу Бенгалії.

Після цього розпочався рух «свадеші» (бойкот англійських товарів з метою розвитку місцевої промисловості). 1907 р. він переріс у рух «свараджі», під яким розумілося надання самоврядування в рамках Британської імперії за прикладом білих домініонів (Канада, Австралія).

Страйки, мітинги, демонстрації відбувалися в багатьох провінціях Індії. У жовтні пройшов загальний страйк залізничників Східно-Індійської дороги. Вона паралізувала економічне життя в провінції, віце-король у Калькутті виявився відрізаним від всієї країни.

Обстановка, що склалася, спонукала навіть помірковану частину індійського національного Конгресу підтримати рішення про вимогу «свараджу». Кульмінацією національно-визвольного руху став політичний страйк у Бомбей в липні 1908 р. Страйку передували великі хвилювання в інших провінціях Індії. Англійські власті почали репресії. У 1907 р. був прийнятий закон про бунтівників, що забороняв мітинги й демонстрації, а у 1908 р. – закон, за яким закривалися газети, що на думку влади займалися «підбурюванням до заколоту». На основі цього закону був заарештований Тилах. Влада вирішила організувати показовий політичний процес, що привернув увагу всієї країни. Голосами присяжних-англійців Тилах був засуджений до 6 років тюремного ув'язнення за антибританську діяльність, хоча присяжні-індійці висловилися за виправдання. Ця очевидна упередженість суду привела до вибуху невдоволення в країні. 23 липня 1908 р. у Бомбей почався загальний політичний страйк: припинили роботу всі підприємства, магазини, транспорт, навчальні заклади. Демонстрації й мітинги переростали в сутички з поліцією. Придушити страйк не вдалося. Він був припинений через шість днів, як про це заздалегідь попереджали його організатори.

Бомбейський страйк і піднесення національно-визвольного руху змусили колоніальні власті піти на поступки; збільшилося представництво виборних осіб з місцевого населення в дорадчих органах влади як у центрі, так і на місцях. 1911 р. лорд Керзон скасував своє рішення про поділ Бенгалії і переніс столицю з Калькутти до Делі.

Проте розпочалися спроби внести національний і релігійний розбрат в індійське суспільство – вибори до означених органів влади проводилися по куріях, тобто індуси й мусульмани мали голосувати окремо.

Національно-визвольному руху Індії на початку ХХ ст. не вдалося досягти своєї мети – отримати самоврядування. Для успіху ще не визріли соціальні сили, керівництво руху в особі лідерів ІНК ще не дістало достатньо широкої підтримки з боку народних мас. Занадто багато факторів



(кастових, релігійних, корпоративних, регіональних, соціальних) стояло на шляху консолідації національно-визвольних сил. Однак був отриманий безцінний досвід боротьби за незалежність.

### ? Перевірте себе

1. В які галузі індійської економіки і чому англійські підприємці найбільш охоче вкладали свій капітал?
2. Охарактеризуйте кастовий лад в Індії на початку ХХ ст.
3. Висловіть свою думку стосовно позиції індійської буржуазії в національно-визвольному русі, що розгортався в Індії на початку ХХ ст.
4. Проаналізуйте політичні погляди Б.Г. Тилаха.
5. Що стало приводом до розгортання національного руху в Індії у 1905 р.?
6. Поясніть терміни «свараджі» і «свадеші».
7. Які наслідки для індійського суспільства мало національне піднесення початку ХХ ст.?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### 3 промови прогресивного діяча Індії Дадабхая Наороджі в 1906 р.

Якщо російські селяни не тільки підготовлені до самоврядування, а й спромоглися вирвати його з рук найбільшого самодержавства на землі, якщо Китай на сході Азії і Персія на заході прокидаються, якщо Японія вже прокинулася, якщо Росія героїчно бореться за своє визволення, то як можемо ми, нібито вільні громадяни Індо-Британської імперії, лишатися безправними підданими деспотизму.

#### 3 програмної заяви однієї з підпільних «крайніх» організацій (1906)

Політична незалежність Індії неможлива без насильного вигнання похаливих і себелюбних чужинців. Однак ми можемо позбутися їх не інакше, як поваливши владу встановленого уряду за допомогою збройного національного повстання. Гроші, люди та організація – ось що потрібне для національного повстання. Нашу основну увагу маємо звернути на організацію повстання.

*Використавши текст документів, схарактеризуйте погляди поміркованих та радикально налаштованих лідерів національно-визвольного руху в Індії.*



### ДАТИ І ПОДІЇ

- 1908 р. (23 липня)** – початок Бомбейського політичного страйку.  
**1907 р.** – початок руху «свараджі».  
**1885 р.** – створення Індійського національного конгресу.



## §13

## Боротьба Китаю за національне самовизначення, економічну самостійність і соціальний прогрес

АКТУАЛІЗАЦІЯ  
ЗНАНЬ*Пригадайте, які методи у XIX ст. застосовували великі держави з метою перетворення Китаю на напівколонію.*

1 *Соціально-економічне й політичне становище Китаю на початку XX ст. Повстання під керівництвом товариства Іхетуань.* На початку XX ст. Китай фактично залишався напівколонією, хоча формально зберігав незалежність. Після підписання нерівноправних договорів з Великою Британією, Францією, Німеччиною і Росією, а також завдяки програшу у японо-китайській війні 1894–1895 рр., Китай втратив частину власної території (Тайвань, Пескадорські острови й ін.) та був змушений відкрити для проникнення іноземного капіталу глибинні райони країни. Європейські держави прискорено ділили Китай на сфери впливу, безсоромно використовували багатства країни, експлуатували народ, який все більше бідував. У відповідь відбувались повстання, бунти, терористичні акти.

Прикладом такої стихійної боротьби має було повстання під проводом таємного товариства Іхетуань, що в перекладі означає «загони справедливості й миру». Повстання розпочалося наприкінці 1899 р. у провінції



■ Великі держави ділять Китай ■ Повстання іхетуанів

Як ви розумієте карикатуру, де кілька іноземних держав ріжуть Китай на шматки? Що вам відомо про рух іхетуанів? З якою метою і проти кого його було створено? Чому? Свою думку обґрунтуйте.

Шандунь, яка була зоною впливу Німеччини. Спроба німецьких військ придушити повстання не вдалася й воно поширилося на сусідні провінції, а навесні 1900 р. охопило й Пекінську провінцію. Головною метою повсталих було скинення маньчжурів, які допустили проникнення іноземців у Китай.

Правлячі кола злякалися розмаху боротьби і пішли на маневр, розраховуючи підкорити антиіноземний рух. У червні 1900 р. імператриця Ци Сі оголосила війну іноземцям. Тоді іхетуані підтримали уряд. Повстанці стали просуватися до найбільших міст Північного Китаю, знищуючи іноземні представництва, підприємства, концесії. Вони бачили в європейцях «заморських дияволів» і надавали особливого значення мистецтву кулачного бою, тому іноземці назвали повстання – «боксерським». У серпні 1900 р. розпочалася широка іноземна інтервенція, у якій взяли участь війська 8 держав – Англії, США, Росії, Японії, Франції, Італії, Німеччини й Австро-Угорщини.

Інтервенти бешкетували в Китаї й грабували національні цінності країни, була навіть знищена безцінна палацова бібліотека. Після придушення повстання, Китай був змушений протягом багатьох років виплачувати контрибуцію державам, що брали участь у інтервенції.

**2** *«Сто днів реформ» і їхній провал.* Опір Китаю іноземному вторгненню був невдалим через цілу низку причин. Слабкість, нечисленність національної буржуазії, незрілість соціальної структури китайського суспільства, протидія імператорського двору й феодалів перешкоджали процесу модернізації.

На шляху розвитку ринкового сектору в економіці Китаю стояли величезні труднощі. Створенню самостійних приватних підприємств у промисловості заважали багаточисельні бюрократичні перепони. Проте в останній третині XIX ст. приватні підприємства почали створюватися, особливо в легкій та харчовій промисловості.

Однак засилля феодальної бюрократії змушувало навіть достатньо великих представників національної буржуазії вступати в партнерство з іноземними фірмами. Це створювало достатньо значний прошарок посередницької (компраторської) буржуазії, мало зацікавленої в здобутті повної незалежності країни.

Проте провідна частина національної буржуазії та патріотично настроєна інтелігенція прагнули здобути незалежність від іноземного засилля і стати на шлях модернізації країни. У 90-х рр. XIX ст. в Китаї почався процес формування національно-визвольних організацій. Він був пов'язаний з іменами таких політичних діячів, як Кан Ювей і Сунь Ятсен. Якщо Кан Ювей очолював конституційно-монархічний напрям, то Сунь Ятсен – революційно-демократичний напрям національного руху.

Кан Ювей і створений ним «Союз охорони держави» прагнув провести необхідні соціально-економічні реформи «зверху». Він неодноразово посилав імператорові доповіді з програмою необхідних реформ. Нарешті у 1898 р. Кан Ювей та його однодумці були призначені радниками імператора Гуансюя. У липні-серпні 1898 р. був оприлюднений пакет реформ. Цей крок до модернізації був названий «100 днів реформ». Однак цинський двір і мати-імператриця Ци Сі, підготували державний переворот. Гуансюй був заарештований, посаджений під домашній арешт. Кан Ювей





■ Кан Ювей



■ «Союз охорони держави»

вдалося покинути країну, деякі його однодумці були схоплені й страчені. Ци Сі оголосила себе імператрицею-регентшею. Так була припинена перша спроба проведення реформ.

**3 Початок революційної діяльності Сунь Ятсена.** «Три народних принципи». На початку ХХ ст. у Китаї активізувався інший напрям у національно-визвольному русі, пов'язаний з діяльністю революційного демократа Сунь Ятсена. Він народився в заможній родині у селі неподалік від Кантона, учився в американській школі в Гонолулу, закінчив у Гонконгу медичний інститут і почав займатися медичною практикою в Аоминеві (Макао). Однак незабаром він усвідомив, що існуючий режим маньчжурської династії приносить китайському народу лише страждання. Сунь Ятсен створив на Гавайських островах з китайських емігрантів свою першу революційну організацію «Союз відродження Китаю».

Російська революція 1905–1907 рр. і поразка царської Росії в російсько-японській війні дуже вплинули на суспільну свідомість китайської інтелігенції. Влітку 1905 р. в Токію, де мешкало багато китайських емігрантів, майбутній лідер національно-визвольного руху Сунь Ятсен об'єднав кілька революційних організацій, зокрема й «Союз відродження Китаю», в «Об'єднану революційну лігу Китаю» (Тунминхой). Програма «Об'єднаної ліги» передбачала вигнання маньчжурів, визволення Китаю, встановлення республіки та націоналізацію землі. Сунь Ятсен висуває так звані «три народні принципи»: націоналізм, народовладдя, народний добробут.

«Націоналізм» розшифровувався як вимога скинення чужоземної, маньчжурської династії й відновлення чисто китайського правління; «народовладдя» розглядалося як ліквідація монархічного ладу й установа республіки; «народний добробут» передбачав зрівняння прав на землю, тобто проведення поступової націоналізації землі й установа прогресивного податку на землю.

Таким чином, програма «трьох народних принципів» визначала мету китайської революції. Хоча не всі члени Об'єднаної ліги повністю й

підтримували. Зокрема, буржуазно-поміщицькі кола виступали проти принципу «народного добробуту».

В 1907 р. після організації Об'єднаною лігою низки повстань у Китаї, щоправда, які закінчилися поразкою, цинський уряд звернувся до Японії із проханням вигнати китайських революціонерів з країни. Сунь Ятсен і керівники Об'єднаної ліги емігрували до Ханюю, але й з В'єтнаму на прохання китайської влади вони були вигнані французькими колонізаторами.

**4** *Буржуазна революція 1911–1912 рр.* Повстання, що почастишали, спонукали ліберальне крило китайської буржуазії зажадати від уряду введення конституції, щоб призупинити наростаючу загрозу революції. Тим більше, що в перше десятиліття ХХ ст. національна буржуазія зміцнила свої позиції. Імператриця Ци Сі пішла на поступки вимогам лібералів і пообіцяла установити конституційне правління й провести нагальні реформи.

В економічній області була проведена фінансова реформа, створювались національні банки, було уніфіковано грошовий обіг. Великі зміни відбулися в галузі освіти. До 1908 р. число учнів у китайських школах перевищило 1 млн чоловік. Створювалися музеї. Офіційно заборонялося куріння опіуму, варварський спосіб бинтувати ноги дівчаток, що перетворював їх у калік.

У країні утворилося чимало ліберально-буржуазних партій і організацій. Все це свідчило, що Китай почав ставати на шлях модернізації. Проте після майже одночасної смерті імператриці Ци Сі в листопаді 1908 р. і колишнього імператора Гуансюя процес реформ був припинений. Провал реформ штовхнув лібералів у табір назріваючої революції. Іншого шляху до відновлення Китаю вже не було.

Революція почалася в Ухані (загальна назва трьох міст – Учан, Ханькоу, Ханьян). 10 жовтня 1911 р. в Учані поліція натрапила на слід революційної організації. Розпочалися арешти, і, щоб запобігти розгрому, члени організації виступили зі зброєю в руках. До повсталих приєднався гарнізон Учана, згодом студенти та робітники-металісти.

Учанське повстання поклато початок революційній хвилі, що прокотилася всією країною. Найближчими днями влада цинського уряду була повалена в Ханькоу і Ханьяні, в листопаді – у Шанхаї. 2 грудня повсталі захопили Нанкін – південну столицю Китаю. Практично Південь країни відкрився від Півночі.

На батьківщину з еміграції повернувся Сунь Ятсен. 29 грудня делегати провінцій, які зібралися у Нанкіні на конференцію, проголосили утворення Китайської республіки. Сунь Ятсена обрали її тимчасовим президентом. 1 січня 1912 р. він склав присягу.

У Північному Китаї до влади прийшов Юань Шикай. Спочатку правляча династія запропонувала йому стати головнокомандуючим військовими силами, а потім – прем'єр-міністром. Фактично він перетворився на повновладного диктатора краю. 12 лютого Юань Шикай змушує регента від імені 6-річного імператора Пу І підписати акт про зречення престолу.

Наступного дня Сунь Ятсен оголосив про відставку на користь Юань Шикая. Нанкінські національні збори обрали його президентом. У березні була прийнята тимчасова конституція Китайської республіки, підго-



товлена ще Сунь Ятсеном. У ній закріплювалися буржуазно-демократичні свободи. Це було великим кроком на шляху до цивілізованого суспільства. Китай пережив бурхливий рік, що за місячним календарем називався «сінхай». Тому революцію в Китаї назвали Сінхайською.

Проте боротьба за владу після встановлення республіки не припинилася. Юань Шикай переносить столицю до Пекіна, де він мав сильніші позиції, й розпочинає наступ на демократичні сили.

У відповідь Сунь Ятсен зажадав відставки Юань Шикая і закликав народ до нового виступу. В травні сім південних провінцій заявили про відокремлення від Пекіна. Розпочалася громадянська війна між Півднем та Північчю. Проте на кінець літа революційні війська зазнали поразки, Сунь Ятсен знову мусив емігрувати.

Після розгону парламенту з конституції було вилучено статті про демократичні свободи. Розпочалася підготовка до реставрації монархії. Але смерть у червні 1916 р. не дала Юань Шикаю змоги виконати задумане.

88

### ? Перевірте себе

1. Які причини привели до перетворення Китаю на напівколонію великих держав?
2. Чому повстання іхетуанів у Європі назвали «боксерським»?
3. Як правляча верхівка Китаю відреагувала на пропозиції Кан Ювея провести назрілі реформи?
4. Обговоріть питання, чому спроба проведення реформ у 1898 р. провалилася, а через кілька років імператриця Ци Сі підтримала їх?
5. Проаналізуйте «три принципи» Сунь Ятсена. Висловіть свою думку стосовно реалістичності цієї програми дій.
6. Чому Сунь Ятсен відмовився від посади президента на користь Юань Шикая?
7. Яких головних результатів досягла сінхайська революція і чи співпали вони з програмою Сунь Ятсена?
8. Пригадайте, чим відрізнялася політика США по відношенню до Китаю від політики європейських країн?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### 3 брошури китайської прогресивної організації «Об'єднаної ліги», 1906 р.

Скажіть, панове, який тепер у нас уряд? Китайський? Маньчжурський? Ні, він уже став урядом – слугою всіх держав. Він обіруч підніс іноземцям як дарунок владу над фінансами, владу над залізницями, право використовувати наших людей...

Скажіть, яка із справ, здійснених останнім часом... урядом, здійснена не за вказівкою німців? Ми ясно й виразно говоримо: «Геть іноземців!» А монархія розглядає нас не як ворогів іноземців, а як ворогів існуючої монархії і має намір стратити як бунтівників, що намислили зраду.

*Які завдання мала вирішити Сінхайська революція?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

**1900 р. (червень)** – оголошення імператрицею Ци Сі війни іноземцям.

**1905 р.** – створення «Об'єднаної революційної ліги Китаю».

**1911–1912 рр.** – буржуазна революція у Китаї.



## Модернізація Японії на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Подумайте, чому Японія стала єдиною країною Сходу, яка не потрапила у колоніальну залежність від великих держав. Які внутрішні та міжнародні фактори цьому сприяли?*

**1** *Наслідки революції Мейдзі.* Соціально-економічний і політичний розвиток Японії в останні десятиліття ХІХ ст. після революції Мейдзі прискорився. Після реставрації влади імператора від керівництва країною були відсторонені ті феодалні угруповання, які протидіяли проведенню назрілих соціально-економічних реформ. Очолений імператором уряд спирався на буржуазно-поміщицький блок, зацікавлений в модернізації країни. На відміну від Китаю, де традиціоналізм і консерватизм були на заваді запровадженню європейських нововведень, молодий японський імператор Муцухито сміливо став на шлях запозичення досвіду Європи.

Завдяки проведеним у 70–80 рр. реформам, в країні відбулися значні зміни у соціальному й політичному розвитку. Японія вийшла з міжнародної ізоляції, включилася у світовий розподіл праці. Розвиток капіталізму міняв соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас буржуазії. У систему найманої праці утягувалася все більша частина населення. У 80-х рр. виникли буржуазні політичні партії. Вони ще не мали масової бази, чіткої організаційної структури й більше були схожі на політичні клани, що спиралися на угруповання великої торговельної й сільської буржуазії.

З'явилися перші профспілки, хоча становлення профспілкового й політичного робітничого руху відбувалось досить повільно через особливості соціальної структури японського суспільства. Перешкоджали цьому й поліцейський терор, і взаємини між робітниками й підприємцями, які мали назву «патерналізм»: шанування старших, відданість хазяїнові, довічне працевлаштування на одному підприємстві, колективна власність.

Важливу роль у соціально-економічному житті країни зіграла аграрна реформа, за якою частину землі отримали селяни. Реформа створила простір для розвитку товарного виробництва, перетворила значну частину селян на власників, хоча сільське господарство ще залишалось обтяженим феодалними пережитками. Адміністративна реформа привела до знищення князівств, введення префектур, що сприяло консолідації загальнонаціонального ринку.

Була проведена військова реформа, за якою армія комплектувалася на основі загальної військової повинності. Молодий японський капіталізм готувався до широкомасштабних планів захоплення сусідніх держав.

**2** *Особливості економічного розвитку.* Слабкість японської буржуазії визначила потужну роль держави у створенні підприємств важкої промисловості. Проте у 80–90-ті рр. ціла низка державних заводів і фабрик була передана в оренду або продана за символічну ціну приватним фірмам, які, на думку правлячої верхівки, більш вдало могли їх використовувати. Утворилися великі монополії (Міцуї, Міцубісі, Ясуда, Асано), які називалися «дзайбацу». Підприємства також нерідко передавалися в



руки дворян, вищих чиновників. Особлива перевага надавалася підприємствам, що працювали на військові потреби Японії.

Так виник тісний зв'язок імператорського двору, ліберального дворянства й національної буржуазії. За рахунок держави була створена система транспорту й зв'язку.

Разом з тим основну масу промислових підприємств становили дрібні. За рівнем технічного розвитку Японія не на багато відставала від передових європейських держав. Крім того, Японія була дуже бідною на природні ресурси. Щоб здобути необхідну для розвитку промисловості сировину, а також розширити ринок збуту товарів, правляча верхівка поклядалася на зовнішню експансію у сусідні країни.

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку економіки, у порівнянні із західними державами, рівень та обсяг промислового виробництва Японії був нижчим. Витримати конкуренцію японські товари могли лише завдяки низькій собівартості, що створювалася за рахунок дешевої робочої сили.

Таким чином, своєрідність японської моделі розвитку на початку ХХ ст. полягала в збереженні низки феодальних пережитків у сільському господарстві, значному втручанні держави у справи бізнесу, жорстких методах експлуатації трудящих, орієнтації на континентальну територіальну експансію.

**3** *Японо-китайська війна 1894–1895 рр. та її наслідки.* Першим об'єктом експансії Японії на материк стала Корея, що перебувала у васальній залежності від Китаю. Нав'язавши Кореї в 1876 р. нерівноправний договір, Японія розширювала експансію під приводом сприяння національно-визвольному руху. Коли на початку 90-х рр. у Кореї почалося повстання й китайські війська виступили для його придушення, Японія направила армійські частини на південь півострова. Конфлікти на Корейському півострові вилилися в японо-китайську війну 1894–1895 рр., що закінчилася розгромом Китаю й підписанням Симоносекського мирного договору. За цим договором Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії Тайвань і Пескадорські острови, відкрив для Японії торговельні порти, надав право будівництва підприємств і зобов'язався виплатити 5-мільярдну контрибуцію.

Війна Японії проти Китаю загострила японо-російські протиріччя на Корейському півострові й у Південній Маньчжурії. Росія за угодами з Китаєм почала будівництво Китайсько-Східної залізниці і орендувала Порт-Артур. Назрівав російсько-японський збройний конфлікт. Готуючись до нього, Японія в 1902 р. уклала англо-японську угоду, що була спрямована не тільки проти Росії, але й проти Сполучених Штатів Америки. Таким чином, на Далекому Сході зав'язувався складний вузол міждержавних протиріч.

Японо-китайська війна відзначила важливий рубіж у розвитку японського капіталізму. Готуючись до військових конфліктів, правлячі кола країни прийняли програму десятилітнього (1896–1905) економічного розвитку. Пріоритетним був розвиток важкої промисловості й озброєнь. У країні почалося промислове піднесення, що завершило промислову революцію. Як і в інших передових країнах, в Японії відбувається процес концентрації промисловості та капіталу, створюються перші монополістичні об'єднання – концерни. Характерним було те, що першими концернами стали ті ж самі дзайбацу – фінансово-промислові угруповання.





Японський імператор  
і його лукаві доброзичливці.



#### ■ Тогочасна карикатура

#### ■ Залишки російського корабля «Пересвіт»

Як ви розумієте підпис під малюнком: «Японський імператор і його лукаві доброзичливці»? Свою точку зору обгрунтуйте.

Після війни зовнішньополітичні позиції Японії покращилися, вона домоглася ліквідації або перегляду нерівноправних договорів й сама стала на шлях колоніальної експансії.

**4** *Російсько-японська війна 1904–1905 рр.* На початку ХХ ст. Японія пішла на гострий конфлікт із царською Росією. Активізація експансії Росії в Північно-Східному Китаї, одержання нею концесій на півночі Кореї підштовхнули широку антиросійську кампанію, що стала частиною загальної пропаганди націоналізму й шовінізму в Японії. Ця кампанія особливо активізувалася після підписання англо-японської угоди 1902 р. і одержання англійських позик. 8 лютого 1904 р. Японія напала на російський флот у Порт-Артурі й Чемульпо (Корея). Оголошення війни 10 лютого стало лише формальним актом. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. велася як колоніальна, на території Китаю, Кореї й на морі. Воюючі країни не переносили бойових дій на землю одна одної, що полегшило в майбутньому мирні переговори. Програвши дві головні битви під Ляояном і Мукденом (відповідно у серпні 1904 р. і березні 1905 р.), царська Росія прийшла до висновку про необхідність підписання мирного договору. 5 вересня 1905 р. у Портсмуті (США) був підписаний мирний договір, відповідно до якого контроль над Порт-Артуром, залізниця в Південній Маньчжурії, а також південна частина острова Сахалін переходили до Японії.

В 1907 р. між Японією й Росією, за посередництва Великої Британії, була укладена угода про розподіл сфер впливу в Китаї. Росія визнала сферою японських інтересів Південну Маньчжурію й Корею. Японія зобов'язалася поважати інтереси Росії в Північній Маньчжурії. Російсько-японські договори 1910–1912 рр. остаточно нормалізували відносини між двома країнами.



Таким чином, Японія утвердила себе як велика держава, частково задовольнила свої колоніальні амбіції. Росія зберегла міцні позиції в Китаї, гарантувала безпеку своїх кордонів на Далекому Сході.

**5 Перетворення в галузі культури.** Вочевидь Японія значно відрізнялася від інших країн Сходу. Їй не тільки вдалося не перетворитися на колонію європейських держав, а самій в кінці XIX – на початку XX ст. стати на шлях колоніальної експансії. Багато в чому це пояснюється своєрідністю японської культури та ментальності. Зокрема, японці відрізнялися не лише терплячим ставленням до «чужих» впливів, особливо релігійних, а й вмінням перероблювати їх на свій лад.

Тому сприйняття культурного й технічного досвіду Заходу не призвело до знищення норм японського способу життя. Завдяки цим умовам створювався сприятливий клімат економічного й культурного відновлення. Це позначилося на різних сторонах життя. Були запроваджені європейська система освіти, календар. Уже до початку XX ст. у Японії затвердилася західна мода – «європейський» костюм став повсякденною формою чиновників.

Досвід «вестернізації» Японії показав гарний приклад не протистояння цивілізацій, культур, не протиставлення Захід–Схід, породжене колоніалізмом та імперіалізмом, а взаємодії культур, взаємовпливів цивілізацій, терпимості до мовного, культурного, релігійного різноманіття.

### ? Перевірте себе

1. Подумайте, яким чином проведення буржуазно-демократичних реформ в Японії і не проведення таких реформ у Китаї було пов'язане з особистістю першої особи в державі.
2. Охарактеризуйте соціальну структуру Японії на початку XX ст.
3. Поясніть термін «патерналізм» стосовно Японії.
4. Чому японо-китайська війна була важливим рубежем у внутрішній і зовнішній політиці країни?
5. Висловіть свою думку стосовно того, які цілі переслідувала Велика Британія, підписуючи у 1902 р. союзний договір з Японією.
6. Проаналізуйте події російсько-японської війни та її наслідки для Японії.
7. Як культурні та ментальні особливості Японії вплинули на її розвиток у XX ст.?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Д. Котоку. Нація без ідеалу. 1900 р. (витяг)

...Те, що можна назвати ідеалом нації – є не тільки певним рівнем її духовної опори, але насущним хлібом її ідей. Тому нація без ідеалу виглядає так жалюгідно. Що може бути безнадійнішим, ніж нація без ідеалу! Вона нагадує будинок, який ось-ось завалиться, подібно жebraкові, позбавленому даху і їжі. За останні півстоліття Японія пройшла великий шлях, й він став можливим лише завдяки великому, піднесеному ідеалові, що стояв перед нацією. Керуючись ним, нація сміливо й рішуче рухалася вперед. Висувалися різні гасла: «Повернемо владу імператорові, виженемо іноземців!», «Відкриємо країну, дамо волю ініціативи!», «Свободу й права народу!»...

Нація віддано дотримувалася своїх принципів та ідеалів. Блискучу історію Мейдзи творили всі – бродячі самураї, члени політичних партій, торговці чи

промисловці. Ніхто не тікав від труднощів, не лестив владі, не шкодував свого добробуту і навіть життя.

Що ж ми бачимо нині? Нація, віддана ідеалам і принципам, душевно зісталася, стала нездатною до дій, а покоління молодих, що прийшло на зміну, не має уявлення про піднесені ідеали.

Озирніться довкола! Нині світом правлять не далекі ідеали, а близька вигода... Тепер не існує понять добра і зла. Їх замінили прибуток і збиток. Тріумфує не чеснота, а чистоган. Японія, яка півстоліття тому зробила крок до свободи, рівності й людяності, нині задкує назад – до абсолютизму, класового розмежування, егоцентризму. Хіба це не вершина падіння і деградації?

Я з жахом думаю про майбутнє японської держави, у якому ідеали поступилися місцем практицизму.

*У чому конкретно автор статті вбачає причини деградації країни? Чи є його висновки обґрунтованими? Чи можна провести аналогії із сучасністю?*

§15

## Латинська Америка на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, як країни Латинської Америки отримали незалежність у 20-х рр. ХІХ ст.*

**1** *Суспільно-культурні особливості країн Латинської Америки.* На початку ХХ ст. населення Латинської Америки становило понад 60 млн, яке проживало в двадцяти незалежних державах. З них 18 іспаномовних країн, Бразилія – з португальською, а Гаїті із французькою мовами. Найбільш великими й відносно розвиненими державами були Аргентина, Бразилія, Мексика. На них припадало дві третини території й 60 % населення.

Великий вплив на суспільний розвиток Латинської Америки мали особливості формування латиноамериканських націй, що склалися з різнорідних расово-етнічних компонентів. Індіанське населення, європейські колоністи, іммігранти, вихідці з Африки стали джерелами формування націй у межах певних держав. Взаємодія різних традицій, культур, звичаїв створила своєрідний культурно-етнічний тип латиноамериканця. В умовах глибоких соціальних і економічних протиріч, наявності маси розореного, знедоленого населення вихід соціального невдоволення повсякчас мав бурхливий характер, виливався в революційні спалахи.

Важливу роль у латиноамериканському суспільстві відігравала католицька церква. Тут проживає майже половина католиків світу. Церква була активним учасником колонізації й формування колоніального суспільства. Вона сприяла розвитку освіти й культури, християнізації й прилученню до цінностей європейської цивілізації індіанського й африканського населення. Через церковні приходи, школи, громади католицизм поширив свій вплив на 90 % населення Латинської Америки. Традиції католицизму утвердилися на місцевому ґрунті й стали частиною національної самосвідомості латиноамериканських народів, їхньої духовної культури й громадського життя.

Особливості розвитку Латинської Америки багато в чому визначили складне переплетення протиріч у суспільстві. Вони виявлялися у



зіткненнях між олігархічною буржуазно-поміщицькою верхівкою й широкими верствами населення, між іноземним капіталом і національною буржуазією.

Проблема пошуку шляхів модернізації, подолання відсталості становила найважливішу ознаку суспільно-політичної боротьби в країнах континенту.

**2** *Економічний розвиток латиноамериканського регіону.* На початку ХХ ст. країни Латинської Америки зайняли провідне місце у світовій торгівлі по цілій низці товарів. Продукцію на світовий ринок постачали в основному аграрний та гірничо-видобувний сектори. Так, Бразилія постачала 85 % світового виробництва кави, Еквадор – великі партії какао, Куба – цукор. Аргентина стала важливим виробником пшениці й м'яса. Інші країни спеціалізувалися на видобутку природних копалин: Чилі – селітри й міді, Венесуела й Мексика – нафти, Болівія – олова й т.д. У такий спосіб Латинська Америка була включена у світове господарство як аграрно-сировинна ланка.

94



Так виглядали на початку ХХ ст. поміщицькі латифундії

Така спеціалізація була характерна для країн так званого «другого ешелону» капіталістичного розвитку. Роль іноземного капіталу при цьому була подвійною: з одного боку, іноземний капітал, прискорював розвиток економіки в регіоні, проте одночасно консервував архаїчні докапіталістичні відносини. Так, у Бразилії й на Кубі майже до кінця ХІХ ст. зберігався інститут рабства, а пеонаж (боргове рабство) навіть пережив цей рубіж. У більшості країн аграрне питання стояло гостро через обезземелення селянства, розграбування общинних земель, концентрацію великих масивів у руках окремих кланів. Так, у Мексиці основна частина оброблюваних земель належала 400 найбільшим латифундіям (великим поміщицьким господарствам). Так само гостро аграрна проблема стояла в Перу й Болівії.

На початку ХХ ст. більш активно почала розвиватися промисловість по переробці сільськогосподарської сировини для експорту й внутрішнього споживання, залізничне будівництво. Зростав внутрішній ринок, зміцнював позиції національний капітал. Мінялася соціальна структура, насамперед чисельно збільшувався робітничий клас. Так в обробній промисловості регіону було зайнято понад 800 тис. робітників. З них в Аргентині – 400 тис., у Чилі – 200 тис., у Мексиці – понад 100 тис. осіб. До цього варто додати робітників транспорту, видобувної промисловості, плантаційних робітників.

У цей період більш рельєфно визначилася диференціація країн Латинської Америки за рівнем економічного розвитку. На перше місце на початку століття вийшла Аргентина. Тут міське населення (в основному

іммігранти з Європи) становило понад 53 %. На такому ж рівні розвитку перебував Уругвай, потім йшли Бразилія, Куба, Венесуела, Чилі. Аутсайдерами залишалися Перу, Болівія, Мексика, де докапіталістичні відносини мали більш глибоке коріння. У цих країнах, на відміну від попередніх, зберігалися величезні маси зубожілого селянства.

**3 Соціальні й політичні рухи в країнах Латинської Америки.** Головним напрямком соціальних рухів у Латинській Америці на початку ХХ ст. була боротьба ліберальних і радикальних партій проти консервативно-олігархічних сил за демократичний, прогресивний розвиток. Ця боротьба виявлялася в різних формах – повстання, перевороти, громадянські й міждержавні війни, проведення реформ – усе це було характерне для більшості латиноамериканських держав.

Аргентинські радикали неодноразово повставали проти пануючої олігархії, проте, лише домогшись встановлення загального виборчого права у 1912 р., вони змогли перемогти на виборах 1916 р. і встановити демократичне правління. У цю перемогу внесли свій внесок і робітничий рух, і профспілки, і соціалістична партія, що мала великий вплив у столиці. Уругвай до початку ХХ ст. пройшов через майже безперервні громадянські війни й тільки в 1903 р. були проведені радикальні демократичні й соціальні реформи, що дозволили встановити стабільний конституційний лад. Загальне виборче право, створення демократичних інститутів, двопартійна система, послідовна аграрна реформа, захист національного капіталу, допомога фермерам, прогресивне трудове законодавство (у тому числі 8-годинний робочий день, пенсійна система, визнання прав профспілок та ін.) – ці реформи поставили Уругвай на початку ХХ ст. у перший ряд держав Латинської Америки.

У Бразилії після скасування рабства (1888 р.) вибухнула революція 1889–1891 рр., яка привела до ліквідації монархії й проголошення республіки. Проте консервативно-олігархічна верхівка зберегла панування.

У Чилі наприкінці ХІХ ст. були проведені закони на підтримку національної економіки, приборкання сваволі олігархії, вжиті заходи на захист інтересів трудящих. У відповідь олігархія розв'язала громадянську війну, проте повернути розвиток суспільства назад їй не вдалося – у країні зберігся конституційний лад, демократичні свободи, багатопартійність.

**4 Мексиканська революція 1910–1917 рр.** Найбільш драматична ситуація на початку ХХ ст. склалася у Мексиці. Як і в інших країнах Латинської Америки, тут панували великі латифундисти, а також значний вплив мав іноземний капітал. Таке становище не задовольняло національну промислову та торгову буржуазію. Вона прагнула політичної влади. Другою гострою проблемою було аграрне питання. Поміщики-латифундисти привласнили общинні землі.

Це спричинило масовий селянський рух. На Півночі народне повстання очолив майбутній генерал Панчо Вілья (1877–1923). На Півдні діяла партизанська армія під проводом Еміліо Сапати (1869–1919). Згодом він теж був удостоєний звання генерала революційної армії.

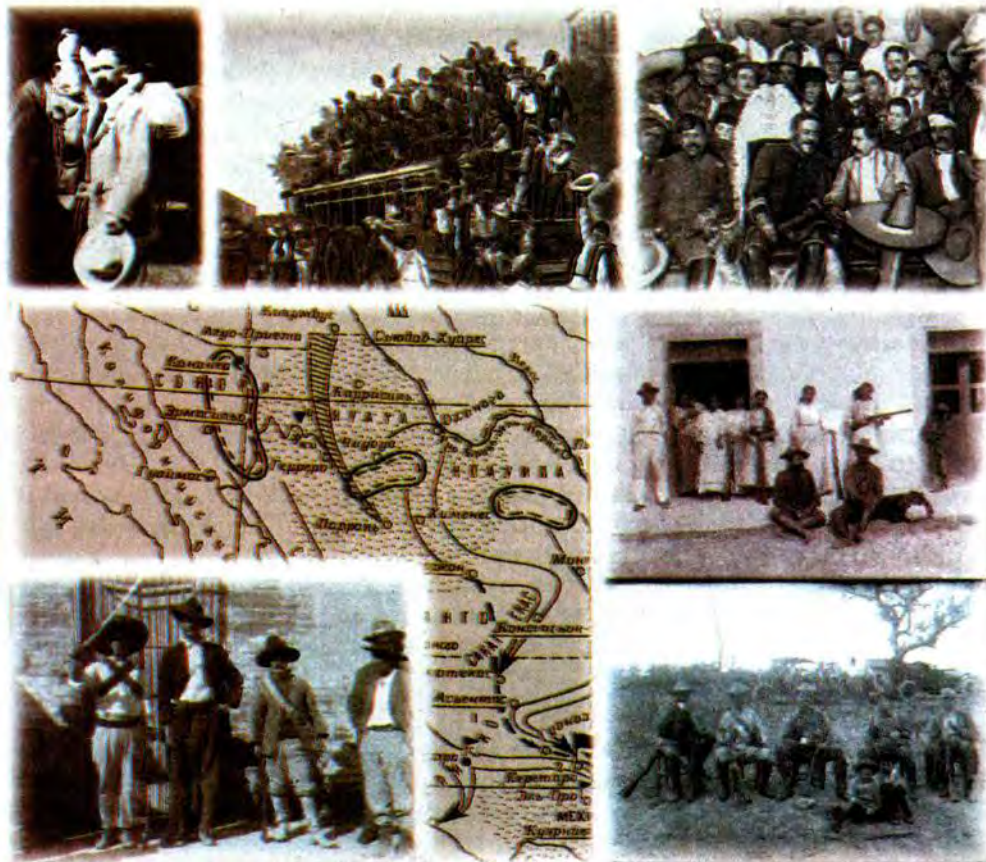
Селянський рух збігся з активізацією дій ліберальної буржуазії, яку не задовольняла реакційна політика президента генерала Порфіріо Діаса, що перебував при владі з 1876 року.

Політична криза загострилася 1910 р. у зв'язку з проведенням Діасом чергової «виборчої кампанії». Цього разу, на відміну від минулих років,



опозиція мала свого кандидата на пост президента – Франсіско Мадеро (1873–1913). Він був сином багатого землевласника й капіталіста, навчався у США й Франції, видавав газету «Демократ» і очолював Національно-ліберальну партію.

Напередодні виборів генерал Діас заарештував Мадеро, але той звільнився під заставу і виїхав до США. Діас, безумовно, «переміг» на виборах. Мадеро опублікував за кордоном матеріали про фальсифікацію виборів та закликав своїх співвітчизників до повстання. У різних місцях країни розпочалися масові виступи, у тому числі в армійських частинах. Ці події стали початком мексиканської революції.



■ Сторінки мексиканської революції. Зліва вгорі – Ф. Мадеро. Справа – Ф. Віля та Е. Сапата (у центрі) зі своїми прихильниками у президентському палаці. Грудень 1914 р. На фото посередині – мешканці Мехіко вітають повалення диктатури Діаса. 1911 р.

7 червня 1911 р. Ф. Мадеро повертається до Мехіко. Престарілий диктатор Діас тікає з країни. 2 жовтня того ж року Мадеро було обрано президентом. До влади прийшов буржуазно-поміщицький блок ліберальної орієнтації. Однак у лютому 1913 р. реакційні кола за підтримки ззовні здійснили заколот, внаслідок якого до влади прийшов генерал Уерта. Проти нового диктатора продовжували боротьбу селяни на чолі з Сапатою



та Вільєю. Новий лідер ліберальної буржуазії Карранса очолив повстання і закликав до відновлення демократичного устрою.

США відкрито втрутилися у мексиканські події, висадивши в квітні 1914 р. десант. Однак це не змогло зупинити революційні сили. У липні 1914 р. вони скинули диктатуру, проте тепер загострилися протиріччя між основними учасниками боротьби. Селяни вимагали знищення поміщицького землеволодіння, наділення їх землею. Сторони вступили у відкритий конфлікт, в якому перемогу здобув Карранса.

Зазнала невдачі й нова спроба втручання в мексиканські справи з боку США у 1916 р. Скликані у грудні того року законодавчі збори до лютого 1917 р. виробили конституцію Мексики. Згідно з конституцією земля та її надра оголошувалися надбанням нації, різко обмежувалися права іноземців на користування природними ресурсами. Держава конфіскувала все майно церкви. Передбачалися частковий переділ поміщицьких садиб, запровадження восьмигодинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, визнання права створювати профспілки і проводити страйки.

Прийняття конституції знаменувало перемогу революції, яка завдала серйозного удару поміщицькому землеволодінню, католицькій церкві, послабила позиції іноземного капіталу, створила більш сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у Мексиці. Однак революція не повністю вирішила існуючі проблеми.



### ? Перевірте себе

1. Як строкатий етнокультурний склад країн Латинської Америки вплинув на їх розвиток наприкінці XIX на початку XX ст.?
2. Визначте, чи є щось спільне між сучасною Україною і латиноамериканськими державами у політичному житті?
3. Який вплив на латиноамериканське суспільство мала католицька церква?
4. Схарактеризуйте роль іноземного капіталу в економіці країн Латинської Америки. Поясніть вираз «країни другого ешелону» капіталістичного розвитку.
5. Порівняйте соціальні рухи та їх результати в різних країнах латиноамериканського регіону.  
Проаналізуйте причини, хід та наслідки мексиканської революції 1910–1917 рр.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### З мексиканської конституції 1917 р.

**Ст. 27.** Власність на землі та води в межах національної території належить по праву походження нації, яка мала і має право передавати володіння ними приватним особам.

Лише мексиканці за народженням й мексиканські товариства мають право набувати у володіння землі, води і доступи до них або одержувати концесії на експлуатацію надр, вод і мінерального палива в Мексиканській республіці.

*Використавши документ, дайте оцінку результатів і значення мексиканської революції.*



### ДАТИ І ПОДІЇ

- 1888 р.** – скасування рабства у Бразилії.  
**1889–1891 рр.** – бразильська революція.  
**1910–1917 рр.** – революція у Мексиці.



# П

## ередумови виникнення Першої світової війни. Війна та її наслідки

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- називати країни-учасниці військово-політичних блоків – Троїстого блоку та Антанги;
- порівняти процес утворення цих блоків;
- характеризувати міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст., позицію правлячих кіл провідних країн світу;
- пояснити сутність процесу гонки озброєнь, посилення милітаризму, шовіністичної пропаганди, причини та привід Першої світової війни, зміну статусу жінки в суспільстві в період війни, причини вступу у війну США, виходу Росії з війни;
- описати основні події початку Першої світової війни;
- визначати стратегічні плани противників;
- показати на карті та співставити основні театри військових дій, військові кампанії та основні битви 1914–1918 рр.;
- зробити критичний аналіз підсумків війни;
- дати характеристику визначним військовим діячам того періоду (П. фон Гінденбург, Ф. Фощу, О. Брусилову) та оцінку їх діяльності;
- проаналізувати та узагальнити основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни;
- висловити судження щодо можливості використання війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів.



§16

## Міжнародні відносини на початку XX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, як складались міжнародні відносини в Європі у кінці XIX ст.*

**1 Посилення англо-німецьких протиріч.** Зовнішня політика великих індустріальних держав наприкінці XIX – на початку XX ст. повністю підпорядковувалася їхнім економічним інтересам – боротьбі за ринки збуту товарів і капіталу, використанню дешевої робочої сили та вигідних джерел сировини. Велике значення мало також наростання революційного і національно-визвольних рухів, намагання правлячих кіл подолати внутрішньополітичні кризи у своїх країнах шляхом мілітаризації економіки та підготовки до війни.

Нерівномірність економічного й політичного розвитку цих держав призвела до посилення боротьби між ними. Найгостріші суперечності виникли між Великою Британією і Німеччиною, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. випередила Британію за темпами індустріалізації і часткою у світовому промисловому виробництві. Так, якщо останній 1870 р. належало 31,8 % світового обсягу промислового виробництва, то 1914 р. – лише 14 %, тоді як частка Німеччини збільшилася за цей час з 13,2 до 14,3 %. Між ними також існувало гостре військово-морське суперництво. З ініціативи міністра флоту, адмірала Тирпица, Німеччина почала гарячково будувати військові кораблі й до 1914 р. стала другою після Англії «морською державою».

Загострювалися протиріччя між цими державами і в колоніальній сфері. У 80–90-х роках XIX ст. Німеччина захопила території в Південно-Західній і Південно-Східній Африці, у басейні Тихого океану – Каролінські, Маріанові й Маршаллові острови. Потім Німеччина вже на Близькому Сході домоглася концесії на будівництво гігантської за своїми розмірами залізниці від Берліна через Балкани, Босфор і далі через всю Малу Азію до Перської затоки, так званої Багдадської залізниці. Це створювало загрозу колоніальним володінням Великої Британії в Азії і призвело до погіршення англо-німецьких відносин.



100

■ Багдадська залізниця

**2 Створення Троїстого блоку та Антанти.** На початку ХХ ст. союзниками Німеччини в Європі були Австро-Угорщина та Італія. 20 травня 1882 р. між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією було укладено так званий Троїстий союз. Німеччина і Австро-Угорщина обіцяли Італії допомогу в разі війни із Францією. Надання воєнної допомоги передбачалося в будь-якому випадку, навіть коли б хтось із учасників мусив воювати проти двох чи більше країн.

Внаслідок укладення Троїстого союзу в центрі Європи виникло військове угруповання держав на чолі з Німеччиною. Воно було досить дивним, враховуючи, що досі нові союзники традиційно ворогували або конкурували між собою. Зокрема, Австро-Угорщина була проти об'єднання Італії і контролювала частину території, на яких проживало італійське населення.

Одночасно відбулося зближення позицій Франції і Росії, які теж протягом ХІХ ст. неодноразово мали напружені відносини. У липні 1891 р. відбулась демонстрація російсько-французької єдності – візит французького флоту до Кронштадта. У серпні 1922 р. було підписано франко-російську військову конвенцію. 1893 р. російська ескадра прибула до французького порту Тулон з візитом-відповіддю. 27 грудня 1893 р. було



■ Російський військовий корабель біля берегів Франції

остаточно затверджено франко-російську конвенцію, де передбачалася взаємодопомога обох держав у разі агресії з боку учасників Троїстого союзу.

Таким чином, у Європі з'явилися ворогуючі коаліції. Хоч між союзниками по коаліціях також існували суперечності, перед загрозою з боку ворожого табору вони відходили на другий план. Велика Британія спершу провадила політику маневрування між коаліціями, названою «блискучою ізоляцією», але на початку ХХ ст. її стратегічні орієнтири змінилися. Втративши промислову перевагу над Німеччиною і дедалі глибше втягуючись у виснажливе змагання з нею в гонці озброєнь, Велика Британія потребувала союзників. Це й стало причиною англо-французького зближення.

8 квітня 1904 р. у Лондоні була укладена англо-французька таємна угода. Сторони визнавали за Великою Британією права на Єгипет, а за Францією – на значну частину Марокко. Інша частина Марокко (навпроти Гібралтара) проголошувалась зоною впливу Іспанії. Таким чином, ця угода означала поділ однієї з останніх африканських територій, чим викликала невдоволення з боку Німеччини: Вільгельм II здійснив демонстративну поїздку на яхті в марокканський порт Танжер, де «привітав» незалежність султана Марокко.

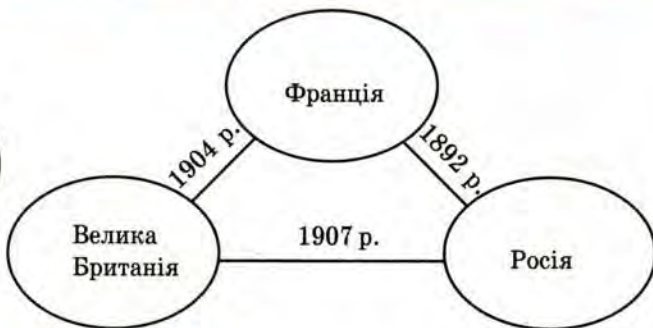
Уряд Німеччини також наполягав на скликанні міжнародної конференції й загрожував Англії й Франції війною. Хоча конференція в іспанському місті Алхесирасе в січні 1906 р. формально визнала незалежність Марокко, Франція й Іспанія водночас отримали можливість реалізації плану розділу країни на сфері впливу. У підсумку Німеччина нічого не отримала та й ще виявилася в ізоляції у Європі. Жодна країна, крім млявої солідарності Австро-Угорщини, її не підтримала.

Однак погроза Німеччини розв'язати війну не залишилася без наслідків у Великій Британії. Урядові кола останньої зрозуміли, що для відстоювання своїх позицій від домагань Німеччини потрібні не лише потужний флот, але й сухопутна армія. А поза тим, необхідні й союзники на європейському континенті. Політиці «блискучої ізоляції» остаточно прийшов кінець. Уже на початку 1906 р. секретні пам'ятні записи Англії й Франції визначали умови їхнього військового співробітництва й можливість передислокації у Францію англійських дивізій на випадок війни



■ Вільгельм II під час своєї поїздки до Танжера.

Чому німецький кайзер так настійливо цікавився Марокко?



■ Схеми ворожих один до одного військових блоків

з Німеччиною. У цей час зміцнилися й франко-російські відносини, у тому числі й в галузі військового співробітництва.

Між Росією і Великою Британією існували достатньо гострі колоніальні проблеми в різних регіонах, зокрема в Середній Азії, на Близькому та Далекому Сході. Їх врегулювати було непросто. Якщо на Далекому Сході англо-російські суперечності зникли після російсько-японської війни, то на Близькому Сході вирішувати питання потрібно було шляхом двосторонніх компромісів.

Будівництво Багдадської залізниці сприяло проникненню німецького капіталу в зону Перської затоки. У Лондоні міркували, що краще домовитися з Росією про розмежування сфер впливу, ніж допустити посилення німецької присутності у цьому стратегічно важливому регіоні, що був розташований поряд з Індією. Тому в Англії стали доброзичливо ставитися до ідеї англо-російської угоди.

У 1907 р. Росія та Велика Британія досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні у Петербурзі договір про розмежування інтересів. Персія (Іран) поділялася на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан опинився в зоні інтересів Англії. Тибет оголошувався районом, що перебуває під керуванням Китаю. Англо-російська угода 1907 р. завершила формування Антанти у складі Англії, Франції і Росії. Трьохстороннього пакту між її учасниками не було, він з'явився тільки на початку Першої світової війни, хоча вже у 1912 р. між союзниками почалися консультації про узгодження дій збройних сил у разі війни проти союзу Центральних держав – Німеччини й Австро-Угорщини.

Тим самим суперництво між провідними країнами світу остаточно змінилося протиборством двох військово-політичних блоків: Антанти й Троїстого союзу. Кожний із блоків прагнув зміцнити позиції за рахунок залучення нових союзників.

**? Перевірте себе**

1. Які цілі у зовнішній політиці переслідували провідні держави світу на початку ХХ ст.?
2. В яких сферах англо-німецьке суперництво мало найгостріший характер?
3. Поясніть, чому Троїстий союз був досить дивним утворенням.

4. Чому Велика Британія відмовилася від своєї політики «блискучої ізоляції» на початку ХХ ст.?
5. Яку роль у створенні Антанти відіграла «марокканська криза» 1905 р.?
6. Схарактеризуйте етапи утворення Антанти.
7. На яких умовах Великій Британії та Росії вдалося залагодити свої колоніальні протиріччя?

**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**

**З таємного меморандуму чиновника  
англійського міністерства закордонних справ  
Ейра Кроу від 1 січня 1907 р.**

«Німеччина повинна мати колонії», – говорить нова світова політика і, відповідно до цього, з'являються колонії як у тих місцях, які ще не були чияюсь власністю, так і там, звідки енергійне відстоювання німецьких домагань «місця під сонцем» могло витіснити інших (хазяїв)...

Мрія про колоніальну імперію захопила уяву Німеччини. Імператор, державні діячі, журналісти, географи, економісти, торгові і суднобудівельні фірми і вся маса освіченої і неосвіченої громадської думки продовжують заявляти в один голос: «Ми повинні мати справжні колонії, де німецькі емігранти зможуть селитися і насаджувати національні ідеали вітчизни, ми повинні мати флот і вугільні станції для захисту колоній, які ми мусимо придбати...».

Виходячи з цього становища, треба думати, що Німеччина свідомо проводить політику, спрямовану, по суті, проти інтересів Англії, і що недалеко момент збройної сутички, якщо тільки Англія не пожертвує своїми інтересами, втрачаючи при цьому свою репутацію незалежної великої держави, або не зміцніє настільки, що відбере у Німеччини шанси на успіх в разі війни. Така думка тих, хто в усій політиці Німеччини бачить певний доказ її свідомого наміру встановити свою гегемонію спочатку в Європі, а поступово і в усьому світі.

1. Чому ідея про те, що «Німеччина повинна мати колонії», захопила уяву німецької громадськості?

2. Що, на думку англійського чиновника, може стати причиною «збройної сутички» між Німеччиною та Англією?

**З конвенції між Росією і Англією в справах Персії,  
Афганістану і Тибету, укладеної в С.-Петербурзі  
18/31 серпня 1907 р.**

I. Велика Британія зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь британських підданих, так само і на користь підданих третіх держав, будь-яких концесій політичного або торгового характеру... по той бік лінії, що йде від Касрі-Шіріна через Ісфаган, Іезд, Хакк і закінчується в точці на персидському кордоні при перетині кордонів російського і афганського, і не чинити опір, ні безпосередньо, ні посередньо, вимогам подібних концесій в цій області, які підтримуються російським урядом...

II. Росія зі свого боку зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь російських підданих, так само як і на користь підданих третіх держав, яких-небудь концесій політичного або торгового характеру... по той бік лінії, що йде від афганського кордону через Газік, Бірджанд, Керман і закінчується в Бендер-Аббасі, і не чинить опору, ні безпосередньо, ні посередньо, вимогам подібних концесій в цій області, які підтримуються британським урядом...

Чому ми говоримо, що за цим документом Велика Британія і Росія перетворили Персію (Іран) на напівколонію?





## ДАТИ І ПОДІЇ

20 травня 1882 р. – створено Троїстий союз.  
 27 грудня 1893 р. – остаточно затверджено франко-російську військову конвенцію.  
 8 квітня 1904 р. – укладена англо-французька угода.  
 31 серпня 1907 р. – підписана англо-російська угода.

§17

## Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

*Подумайте, до яких наслідків могло призвести протистояння двох військових блоків.*

ЗНАНЬ

104

**1 Перші війни за переділ світу.** Наприкінці ХІХ ст. США прагнули завдати вирішального удару по занепадаючій на той час Іспанській імперії й остаточно закріпити своє панування в Латинській Америці. Головним об'єктом їхніх домагань стали Куба й Філіппіни.



■ Т. Рузвельт на Кубі

Скориставшись повстанням кубинського народу й вибухом американського крейсера «Мен» на рейді порту Гавани 14 лютого 1898 р., американські війська завдали поразки погано озброєному іспанському флоту. Швидкоплинна війна закінчилася підписанням Паризького мирного договору, за яким до США відійшли Філіппіни, що раніше належали Іспанії, острови Пуерто-Рико в Антильському архіпелазі й Гуам у Тихому океані.

Куба ж, окупована американськими військами, була оголошена незалежною від Іспанії, що насправді означало повне підпорядкування острова американському впливу. Це зміцнило позиції США в Центральній і Південній Америці. Незабаром американські війська вторглися у Нікарагуа й на Гаїті. Адміністрація США не приховувала своїх намірів контролювати ситуацію у Західній півкулі, стати тут міжнародним полісменом.

Черговою війною за переділ світу стала також англо-бурська війна, розв'язана Англією. Ще в 70-х роках ХІХ ст. Велика Британія зробила невдалу спробу захопити багаті золотом і алмазами території республік



■ Епізоди англо-бурської війни



Трансвааль й Оранжева у Південній Африці. В 1899 р. англійці вирішили взяти реванш. Війна виявилася набагато довшою, вона тривала два з половиною роки, і дорожчою, ніж очікувалося: Велика Британія направила проти загонів бурів 250-тисячну армію. У ході боїв тут були застосовані деякі «новинки», що стали згодом прикладом для всіх армій світу: англійці вперше використовували кулемети, увели маскувальний одяг кольору «хакі», удалися до спорудження довгострокових окопів.

Бури користувалися підтримкою Німеччини й інших суперників Англії, їм симпатизувала суспільна думка багатьох країн світу. Вони героїчно боролися, але сили були нерівними. В 1902 р. війна закінчилася поразкою бурів. Відповідно до договору від 31 травня 1902 р. Оранжева республіка й Трансвааль перетворилися в англійські володіння. На їхній основі був створений англійський домініон – Південно-Африканський Союз, перетворений пізніше у незалежну Південно-Африканську Республіку.

**2 Міжнародні кризи та конфлікти.** У 1908 р. внаслідок захоплення Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, які хоча й були нею окуповані, але формально ще входили до Османської імперії, вибухнула «боснійська криза». У цей же час повну незалежність проголосила Болгарія. Анексія Австро-Угорщиною двох слов'янських провінцій викликала серйозну кризу у відносинах на Балканах: Сербія різко засудила цей крок, царська Росія підтримала Сербію. Німеччина, навпаки, стала на бік Австро-Угорщини, тому що це відповідало її планам просування на схід і подальшого підпорядкування Туреччини та залучення її до будівництва Багдадської залізниці.

У 1911 р. між протиборствующими державами мало не почався збройний конфлікт у зв'язку з повстанням проти султана Марокко. Німеччина направила до марокканського берега крейсер «Берлін» і канонерку «Пантера». І знову на підтримку Франції виступила Велика Британія. Погрожуючи Німеччині війною, вона змусила останню відмовитись від втручання у марокканську проблему.

1911 р. відбулася італо-турецька війна. У вересні італійські десанти висадилися в Північній Африці і в результаті бойових дій з турецькими військами захопили Триполітанію та Кіренаїку, які перетворили на італійську колонію Лівію.

На Балканах у цей час проходило перегрупування сил. Завдяки посередництву Росії й при схваленні Англії й Франції склався союз трьох монархічних держав: Болгарії, Сербії й Греції з метою відібрати в Туреччини



■ Французький броньовик у Марокко



■ Боснійська криза

й розділити між собою територію Македонії. Населення Македонії перебувало під гнітом Туреччини й вело боротьбу за звільнення.

**3 Балканські війни 1912–1913 рр.** Союз балканських держав почав складатися в березні 1912 р. із сербсько-болгарського договору, а потім і військової конвенції. Одночасно в результаті тривалих переговорів у травні 1912 р. був підписаний болгаро-грецький оборонний союз. Обидві держави зобов'язалися надавати одна одній допомогу у випадку нападу й не підписувати сепаратного миру. На основі усної угоди з Болгарією до спільних дій проти Туреччини приєдналася Чорногорія. Особливість ситуації полягала в тому, що через слабкість демократичних сил справу звільнення Македонії й інших слов'янських народів від турецького ярма почали здійснювати монархічні держави.

Війна проти Туреччини спалахнула в жовтні 1912 р. Основного удару по турецькій армії завдали болгарські збройні частини, й у підсумку союзники підійшли до Константинополя (Стамбул). 28 листопада 1912 р. незалежність проголосила Албанія, яка була на той час турецькою провінцією.

21 квітня 1913 р. було підписане перемир'я, а 30 травня 1913 р. – Лондонський мирний договір. За цим договором майже вся європейська частина Туреччини переходила до переможців. Туреччині залишилася лише вузька смужка території, що прилягала до Константинополя.

Однак цим справа не завершилася. Війна призвела до зміни співвідношення сил на Балканах. Сербія і Болгарія зміцніли, і, водночас, послабився вплив Австро-Угорщини. Тому австро-угорська й німецька дипломатії доклали зусиль, щоб розірвати союз Болгарії і Сербії. Цьому руйнуванню сприяли амбіції лідерів самих балканських держав, які посварилися при розподілі турецької території. Підбурювана Австро-Угорщиною, Болгарія 29 червня 1913 р. розгорнула воєнні дії проти сербів і греків. Так почалася друга Балканська війна.

Болгарія, нападаючи на недавніх союзників, розраховувала на допомогу з боку Австро-Угорщини й Німеччини. Та Австро-Угорщина мала намір

106



■ Болгарський аеростат спостереження



ПОСЛЕДНІ ДНІ НА КУКУШЬ 20–22 ЮНІЯ 1913 РОК.

■ Зруйноване у ході бойових дій місто

взяти участь у цій війні тільки за умови успіху Болгарії. Однак болгарська армія була швидко розбита. До того ж Росія встала на захист Сербії, а Румунія, яка обіцяла Австрії зберігати нейтралітет, теж напала на Болгарію. Так за участі великих держав на Балканах запалала міжусобна війна.

Поразка Болгарії спонукала виступити проти неї Туреччину, яка захопила Адріанополь, недавно відвоєваний болгарами. 10 серпня 1913 р. у Бухаресті був підписаний мирний договір. Сербія одержала не тільки «спірну територію в Македонії», через яку посварилися сусіди, але й всю «болгарську частину» Македонії. Греція отримала, крім південної Македонії із Салоніками, частину західної Фракії. Частина Фракії й Адріанополь повернулися до Туреччини, а Румунія приєднала до себе Південну Добруджу.

Війни 1912–1913 рр. змінили ситуацію на Балканах, проте бажаного миру і спокою не принесли. Балканський півострів перетворився на порохований льох Європи, де зіштовхувалися й перепліталися інтереси всіх європейських великих держав. Після поразки Болгарії на неї, а також на Туреччину зріс вплив Німеччини. Сербія, Греція й Румунія схилилися на сторону Антанти.



### ? Перевірте себе

1. Чому іспано-американську війну 1898 р. вважають першою війною за переділ світу?
2. Яку мету переслідувала Велика Британія в англо-бурській війні?
3. Як «боснійська криза» 1908 р. вплинула на відносини між союзниками по Троїстому блоку?
4. До яких результатів призвела «марокканська криза» 1911 р.?
5. Схарактеризуйте передумови, хід та результати першої Балканської війни.
6. Чому Болгарія розв'язала другу Балканську війну?
7. Поясніть вираз «Балкани стали пороховим льохом Європи».

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### З болгаро-сербського союзного договору, укладеного в Софії 13 березня 1912 р.

**Ст. 1.** Царство Болгарія і королівство Сербія гарантують одне одному незалежність і цілість державної території, зобов'язуючись... прийти на допомогу одне одному всіма своїми силами, коли на одне з них нападе одна чи кілька держав.

**Ст. 3.** Обидві дог. сторони зобов'язуються не укласти мир інакше, як тільки спільно і за попереднім погодженням...

#### Секретний додаток

На випадок виникнення в Туреччині внутрішніх заворушень, які могли б загрожувати державним і національним інтересам обох дог. сторін або одній з них... негайно розпочати обмін думок... Якщо згода про збройний виступ відбудеться, то про це буде повідомлено Росію, і, в тому разі, коли не буде перешкод з боку останньої, союзники розпочнуть военні дії згідно з попередньою домовленістю...

Чому, на вашу думку, Болгарія і Сербія підписали «Секретний додаток» до союзного договору?

## Із союзного сербсько-грецького договору 1912 р.

Якщо виникне спір з Болгарією в питанні про встановлення кордонів і якщо ніяка полюбовна згода буде неможлива, обидві високі договірні сторони (Сербія і Греція) разом запропонують Болгарії врегулювати незгоди через посередництво або арбітраж государів держав Троїстої згоди або глав інших держав. Якщо Болгарія відмовиться прийняти цей спосіб мирного врегулювання і займе погрозливу позицію проти однієї з держав або спробує нав'язати свої домагання силою, обидві високі договірні сторони (Сербія і Греція) урочисто зобов'язуються подавати одна одній збройну допомогу.

*Що спільного і що відмінного є в наведених договорах?*

*Чому в першому договорі в якості посередника виступає Росія, а в другому – держави Троїстої згоди?*

108



## ДАТИ І ПОДІЇ

**1898 р.** – іспано-американська війна.

**1899 – 1902 рр.** – англо-бурська війна.

**1908 р.** – «боснійська криза».

**9 жовтня 1912 р. – 30 травня 1913 р.** – перша Балканська війна.

**30 червня – 10 серпня 1913 р.** – друга Балканська війна.

§18

## Гонка озброєнь, посилення мілітаризму та реваншистських настроїв у країнах Європи

АКТУАЛІЗАЦІЯ  
ЗНАНЬ

*Подумайте, чому правлячі кола провідних європейських держав на початку ХХ ст. посилено готувалися до війни.*

**1 Гонка озброєнь.** Міжнародні кризи супроводжувалися шаленою гонкою озброєнь, що не могло не призвести до війни.

Німеччина вважалася найсильнішою у військовому відношенні країною Європи. Її військовий бюджет виріс у п'ять разів у порівнянні з кінцем ХІХ ст. і в 1913 р. склав 2 млрд марок, що становило половину всіх бюджетних витрат. На 1914 р. Німеччина разом зі своєю союзницею Австро-Угорщиною мала добре озброєну восьмимільйонну армію. Ще

1900 р. німецький рейхстаг ухвалив нову програму морських озброєнь з метою досягти переваги над володаркою морів – Британією. Тоннаж військових кораблів Німеччини збільшився з 1880 по 1914 р. у 15 разів, Великої Британії – в 4 рази, Франції та Росії – більш ніж у 3 рази. Німецький флот за всіма показниками став другим у світі після британського, і різниця між ними постійно скорочувалась. На 1915 р. Німеччина розраховувала мати 34 лінкори, 45 крейсерів і близько 100 есмінців.



■ Один з перших німецьких дредноутів

Гонка морських озброєнь привела до створення надпотужних броненосців з важким артилерійським озброєнням. Перший корабель



■ *Військові витрати в 1913 р.*

такого класу був побудований в Англії в 1905–1906 рр. Його назвали «Дредноут» («Безстрашний»). Незабаром подібні кораблі стали будувати Німеччина, США й Росія.

Крім того, німецьке командування почало будівництво підводних човнів. У надводному положенні вони приводилися в рух дизельними установками, у підводному – електромоторами, що одержували енергію від акумуляторних батарей.

Посилена підготовка до війни велася і в країнах Антанти. Низку заходів щодо підвищення військово-промислового потенціалу було здійснено у Франції. Загальні витрати на військові потреби було доведено на 1914 р. до 1,5 млрд франків, що становило 38 % державного бюджету. В Англії військові витрати також досягли величезної суми: 77,1 млн фунтів стерлінгів. Активно готувалася до війни й Росія.

Величезні військові витрати привели до значного удосконалення систем озброєння. Зокрема, далекобійність артилерії подвоїлася і становила більше 7 км. Артилеристи тепер могли стріляти із закритих позицій і знаходитися поза зоною бачення ворогом. Збільшилася й швидкість перезаряджання гармат до 10 пострілів за хвилину.

Ще швидше стріляли нові види гвинтівок (до 15 пострілів за хвилину). Такі гвинтівки знаходилися на озброєнні у більшості армій великих держав. У кінці XIX ст. з'явилися й перші моделі кулеметів, найбільш популярною серед яких була модель станкового кулемету, винайдена американцем Максимом.



■ *Завод з виробництва бомб та лафетна майстерня Путиловського заводу*

Дізнайтеся з додаткових джерел про руйнівну силу бомб і артилерійських снарядів часів Першої світової війни



У Франції, Англії, Росії й Австро-Угорщині розроблялися проекти перших броньованих всюдихідних машин на гусеничному ході – танків. Набули популярності й колісні бронеавтомобілі, озброєні кулеметами й малокаліберними гарматами.

Перші кроки робила військова авіація. Спочатку передбачалося, що літаки будуть використані лише для повітряної розвідки, потім їх стали оснащувати кулеметами й використовувати для бомбометання.

Важливо, що випуск усіх цих видів озброєнь носив масовий характер. Залізниця швидко доставляла їх у потрібні місця й перекидали величезні армійські формування. Таким чином, промисловість працювала на потреби підготовки до війни.

**2 Мілітаризм і реваншизм.** Підготовка до війни відбувалася не лише в матеріальній сфері. До військових дій слід було підготувати все населення європейських країн. Тому в передвоєнні роки розгорнулася небачена мілітаристська пропаганда. Вона починалася з самого верху суспільної піраміди і знайшла своє відображення у низькопоклонстві перед людиною у військовій формі. В ній любили походжати всі імператори й королі. Офіцерство було привілейованим станом, а служба в армії вважалася «святим обов'язком» кожного молодого чоловіка.

Населення провідних країн Європи кожен день знаходилося під прицілом масованої ідеологічної обробки в пресі й в публічних виступах політиків. Вони закликали народ забути про внутрішні проблеми й зімкнути свої ряди перед військовою загрозою з боку ворожої коаліції.

Зростання експансіоністської ідеології було найбільш помітним у Німеччині й дістало свій вираз у створенні Пангерманського союзу. В ньому частина консерваторів і націонал-лібералів об'єдналися з воячиною й шовіністичними колами.

Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці є вищими за інші народи, а отже, повинні панувати над ними. Пангерманісти закликали проводити стосовно інших держав політику сили. Вони наполягали на розбудові потужної армії й флоту. Плани пангерманістів передбачали експансію Німеччини у двох основних напрямках – на Захід і на Схід. Головною метою експансії на Захід, у першу чергу проти Англії й Франції, був переділ колоніальних володінь і захоплення прикордонних з Німеччиною районів. «Натиск на Схід» (по-німецьки «Дранг нах Остен») був спрямований проти Росії з метою захоплення її родючих земель і ко-



■ Цар Микола II



■ Король Георг V



■ Кайзер Вільгельм



■ **Мілітаристську пропаганду активно спрямовували на молодь**  
 Які почуття у вас викликають маленькі діти, вбрані у військову форму?

рисних копалин, а також на Близький Схід. Пропаганда пангерманістів знайшла широкий відгук в уряді Німеччини. Політика нарощування військової могутності – мілітаризм – стала урядовою доктриною.

Мілітаристська й реваншистська пропаганда були характерними й для інших країн Європи. У Франції ненавиділи німців і прагнули помститися їм за поразку у франко-пруській війні та загарбання Ельзасу й Лотарингії, які мали великий промисловий потенціал. Багато творів французької літератури того періоду просякнуті зневагою й ненавистю до «гансів», як французи презирливо називали німців, а ті у свою чергу називали їх «жабоїдами».

У Росії теж посилюються шовіністичні настрої, що знаходить свій вияв у єврейських погромах та створенні націоналістичних угруповань, які вели боротьбу з «іногородцями». В Австро-Угорщині виникають анти-слов'янські організації та рухи. Не минула «мода» на мілітаризм і Велику Британію. В країні стали популярними листівки із зображенням накачаних молодиків, які виконують військові вправи. В англійських журналах зустрічалися карикатури на німців й австрійців, а на стінах висіли плакати, що пропагували війну.

Проте найбільш небезпечним було те, що мілітаристська пропаганда в різних формах велася у школах європейських країн. Молоде покоління виростало із переконанням можливості й необхідності вирішення існуючих протиріч військовим шляхом. Таким чином, в Європі залишалося все менше людей, які замислювалися над можливими страшними наслідками великої війни із застосуванням тогочасної зброї масового знищення.



■ Російський плакат





■ Демонстрація пацифістів та роздача активістками подарунків військовим  
Чому серед учасників пацифістських рухів так багато жінок?

Єдиною течією в європейському суспільному русі, яка виступала проти війни, був пацифізм. Пацифісти боролися як проти самої війни, так і проти антилюдських методів її ведення. Їм вдалося добитися підписання угод, які покращували становище поранених, долю військовополонених та мирних жителів, що потрапляли у зону бойових дій. Вони виступали за заборону застосування газів та куль, що завдають особливо тяжких поранень. Пізніше до них прислухалися і підписали відповідні угоди, хоча й не завжди виконували їх на ділі.

### ? Перевірте себе

1. Як провідні європейські держави готувалися до війни?
2. Схарактеризуйте нові види озброєнь, що з'явилися на початку ХХ ст.
3. Проаналізуйте форми і методи мілітаристської пропаганди в країнах Європи.
4. Яку мету переслідував Пангерманський союз і який вплив він мав на німецьку політику?
5. Висловіть свою думку стосовно відповідальності шкільних вчителів і авторів підручників з історії європейських країн початку ХХ ст. за мілітаристську пропаганду серед молоді.
6. Поясніть, чим займалися пацифісти у передвоєнні роки.
7. Обговоріть питання, чи була можливість попередити назрівання великої війни.

§19

## Причини, привід та початок Першої світової війни

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, які країни Європи і чому найбільш інтенсивно готувалися до війни.*

- 1 **Причини та привід до війни.** Основною причиною війни 1914–1918 рр. було небачене загострення суперечностей між провідними країнами світу внаслідок нерівномірності їх розвитку. Другою причиною війни був той





■ Арешт Г. Принципа



■ Суд над учасниками і організаторами сараєвського замаху

факт, що на початку ХХ ст. розвиток науково-технічного прогресу привів до появи нових, більш могутніх засобів винищення людей. Почалася гонка озброєнь, на якій наживалися військові монополії. Одночасно відбувалася мілітаризація економіки та свідомості величезних мас людей.

Формальним приводом до розв'язання війни стало вбивство 28 червня 1914 р. у столиці Боснії м. Сараєво 19-річним студентом Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу Франца-Фердинанда, відомого своєю ворожістю до Сербії, та його дружини. Гаврила Принципа було схоплено на місці. Він виявився членом таємної організації «Молода Боснія», до якої входили й вищі офіцери сербської армії. Ця організація боролася за приєднання Боснії до Сербії. Легко зрозуміти, як у монархічній Європі сприйняли цю подію, – австрійці пережили шок. Виникла чергова балканська криза.

У Сербії існував конфлікт з Австро-Угорщиною з 1908 р., коли остання захопила провінції Боснію та Герцеговину, значну частину населення яких становили серби. У Сербії набув розвитку рух за об'єднання всіх балканських слов'ян у єдину державу під егідою Сербії. Його підтримувала Росія, яка прагнула впливу на православне населення Балкан. Проте у 1908 р. Росія змушена була відступити, оскільки не була готова до війни.

У 1914 р. ситуація змінилася. Сербія зміцнила свої позиції в перебігу Балканських воєн 1912–1913 рр. У свою чергу Німеччина й Австро-Угорщина розраховували на те, що ескалація конфлікту із Сербією спровокує до дій Росію і Францію, які ще не встигли підготуватися до війни, і це принесе Німеччині та її союзникам легку перемогу.

Після вбивства Франца-Фердинанда, заручившись підтримкою Берліна, Відень 23 липня висунув Сербії ультиматум, деякі пункти якого означали відверте втручання в її внутрішні справи. Отримавши цей документ, сербський уряд передовсім звернувся за допомогою до Росії. Водночас розпоча-



■ Г. Принцип у в'язниці

лась евакуація Белграда, розташованого на австро-сербському кордоні.

Союзиця Сербії Росія спробувала залагодити конфлікт, запропонувавши проект дипломатичного демаршу трьох держав – Великої Британії, Франції та Росії. Однак союзники Росії відмовилися від компромісу, а президент Франції Пуанкаре наполягав на проведенні «твердої» політики стосовно австро-німецького блоку. Незважаючи на те, що Сербія погодилася майже з усіма вимогами ультиматуму, Австро-Угорщина 28 липня оголосила їй війну. Це стало початком світової війни.

**2 Початок війни між державами Антанти і німецьким блоком.** У відповідь на оголошення війни Сербії Росія розпочала загальну мобілізацію.

Першим днем мобілізації було призначено 31 липня. Тим часом німецький уряд ще 29 липня попередив, що подальші мобілізаційні дії російської армії призведуть до мобілізації в Німеччині.

Росія на попередження не відреагувала. Тоді, о 7-й годині вечора 31 липня, німецький посол у Росії вручив російському міністрові закордонних справ ноту з оголошенням війни, в якій відповідальність за це було покладено на Росію.

Роздмухуючи й далі конфлікт, о 6-й годині вечора 3 серпня німецький посол у Парижі передав французькому урядові ноту з оголошенням війни.

Ось так Німеччина опинилась у стані війни проти Росії та Франції. Що ж до Великої Британії, то британський уряд 4 серпня висунув Німеччині ультиматум з вимогою поважати нейтралітет Бельгії, оскільки німецька армія рушила на Париж через територію сусідньої Бельгії. Берлін нічого на це не відповів.

Порушення нейтралітету Бельгії стало приводом до оголошення Великою Британією війни Німеччині, що й сталося 4 серпня. 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а через кілька днів вона опинилась у стані війни проти всіх держав, з якими воювала Німеччина. Отже, із учасників ворожих військово-політичних блоків лише Італія не вступила у війну 1914 р. Ця країна проголо-

сила нейтралітет, а пізніше, у травні 1915 р., після значних територіальних обмінянок, зроблених їй країнами Антанти, дозволила втягнути себе в конфлікт.

Японія скористалася з моменту й оголосила війну Німеччині 23 серпня 1914 р., після чого успішно захопила німецькі колоніальні володіння у Китаї, зокрема півострів Шандунь, а також низку тихоокеанських островів, цим і обмежившись.

**3 Стратегічні плани противників.** Росія, як і інші європейські держави, почала розробляти план війни ще від кінця XIX ст. Мобілізаційний розклад 1890 р. виходив з того, що головний удар кайзерівська воєначина спрямує проти Франції. В такому разі Росія розраховувала вести



■ Плакат англійсько-го військового займу: «Пам'ятай про Бельгію»

воєнні операції, спрямовані, переважно, проти Австро-Угорщини.

А втім, 1900 р. було розроблено новий план, згідно з яким усі російські воєнні сили на випадок війни об'єднувались у дві групи: Північний фронт проти Німеччини, Південний – проти Австро-Угорщини. Цей план був цікавий тим, що в ньому вперше пропонувалося створення проміжної інстанції управління військами на території воєнних дій – командування фронтами.

На Чорноморський флот покладалася блокада Босфору, а в разі необхідності він мав бути готовим до активних бойових дій.

Французький план війни, який ще з 1872 р. неодноразово зазнавав змін, хоча й був пройнятий наступальним духом, насправді мав пасивно-вичікувальний характер. Зокрема, він передбачав взаємодію з англійським флотом. 10 лютого 1913 р. між Британією та Францією було підписано морську угоду, за якою головний тягар бойових операцій на Середземному морі було покладено на французький флот.

Участь Великої Британії у можливій війні проти Німеччини повністю визначилася з 1904 р., коли між Британією і Францією було підписано договір. Упродовж тривалого часу Британія не мала чіткого плану дій сухопутної армії, оскільки та не настільки була значною, щоб відіграти вирішальну роль у війні на материку. Основними завданнями британських морських сил на Середземному морі вважали захист власних комунікацій, а також допомогу союзникам у боротьбі проти флоту Троїстого союзу.

Австро-Угорщина ще з часу укладання союзного договору з Німеччиною в 1879 р. до своїх ворогів відносила Росію, Сербію і Чорногорію. Згідно з остаточним варіантом плану, на Австро-Угорщину покладалось основне завдання боротьби проти Росії. Відповідно до плану, суходільні сили Австро-Угорщини у складі 1100 батальйонів (до 1,5 млн вояків) утворювали три великі групи.

Стратегічний задум Відня у війні з Росією полягав у тому, щоб частиною сил наступати на північ, а потім повернути на схід і спільно з правим крилом австро-угорського угруповання розбити зосереджені у Проскурові (нині Хмельницький) російські війська. Це дало б змогу відкинути основні сили росіян до Чорного моря або до Києва. При цьому у Відні розраховували на наступ німців зі Східної Пруссії.

Розробляючи план війни, німецький генеральний штаб насамперед бдав про те, щоб уникнути одночасного ведення її на двох фронтах – проти Росії та проти Франції.

У серпні 1892 р. начальник німецького генерального штабу Шліффен, призначений на цю посаду 1891 р., дійшов висновку, що у війні на два fronti спершу варто домогтися швидкої перемоги над Францією. Це стратегічне рішення було покладено в основу нового плану, згідно з яким Німеччина 1914 р. розгорнула свої сили. У меморандумі Шліффена



■ А. Шліффен



відобразилася доктрина «бліцкригу». У Берліні планували, зосередивши велику частину військ, в одній генеральній битві розгромити французьку армію і ще до «осіннього листопаду» завершити кампанію на Заході, після чого завдати удару Росії.

Отож основними фронтами війни мали стати Західний і Східний.

**Співвідношення сил воюючих держав у 1914 р.**

	Країни Антанти	Німеччина та її союзники
Населення (без колоній)	260 млн (Росія, Франція, Велика Британія, Бельгія, Сербія, Чорногорія)	120 млн (Німеччина, Австро-Угорщина)
Збройні сили на початку війни	5800 тис. військовослужбовців, 221 піхотна і 141 кавалерійська дивізії	3800 тис. військовослужбовців, 148 піхотних і 22 кавалерійські дивізії
Гармати	12 294	9383
Літаки	597	311
Крейсери	316	62

116

**? Перевірте себе**

1. Проаналізуйте причини Першої світової війни.
2. Про мотиви свого вчинку Г. Принцип сказав, що він є югославським націоналістом і мріє про об'єднання південних слов'ян. Йому була байдужа форма правління, аби лише Боснія позбулася «опіки» Австрії. Висловіть своє ставлення до вчинку Гаврила Принципа: його можна вважати героєм чи терористом?
3. Чому, на вашу думку, локальний австро-сербський конфлікт переріс у світову війну?
4. Яким чином провідні європейські держави втягнулися у війну?
5. Порівняйте стратегічні плани противників напередодні війни.
6. Які вади мав план Шліффена?
7. Які висновки можна зробити, зіставляючи сили воюючих держав?

**ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ**

**Із свідчень очевидців сараєвського замаху**

*Лейтенант Морсі:* «Я вдарив його (Принципа) двічі. Двоє цивільних стояло зліва і справа від мене. Один вигукнув по-німецьки: «Не чіпайте його!». Потім додав щось по-сербськи, чого я не зрозумів. Я махнув кілька разів шаблею і крикнув: «Вб'ю кожного, хто доторкнеться до мене!» Мою каску було увігнуто. Мене сильно вдарили кілька разів по голові».

*Детектив Спаговіч:* «Я проштовхався через натовп і кинувся на замаховця, схопив його за плече, але хтось затримав мене і кулаком вдарив в живіт. Також Принцип вдарив мене в голову. Лише коли підбіг мій начальник, вдалося нам затримати Принципа».

*Чим, на вашу думку, пояснюється саме така реакція натовпу на спроби затримати Гаврила Принципа?*

### 3 австро-угорського ультиматуму Сербії від 23 липня 1914 р.

3. негайно вилучити в навчальних закладах Сербії як щодо викладацького персоналу, так і щодо навчальних посібників усе, що є або могло б бути підтримкою пропаганди проти Австро-Угорщини.

4. звільнити з військової служби і взагалі з адміністрації всіх офіцерів і чиновників, винних у пропаганді проти австро-угорської монархії, причому імператорський і королівський уряд зберігає за собою право повідомити прізвища і факти королівському урядові.

6. Розпочати судове слідство проти учасників змови 28 червня, які перебувають на сербській території. Органи, уповноважені імператорським і королівським урядом, візьмуть участь у належних розшуках.

*Які статті ультиматуму, на вашу думку, були неприйнятними для Сербії?*



#### ДАТИ І ПОДІЇ

**28 червня 1914 р.** – вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда в м. Сараєві.

**23 липня 1914 р.** – ультиматум Австро-Угорщини Сербії.

**1 серпня 1914 р.** – оголошення Німеччиною війни Росії, початок Першої світової війни.

**3 серпня 1914 р.** – вступ у війну Франції.

**4 серпня 1914 р.** – вступ у війну Великої Британії.

§20

### Військові кампанії 1914 – 1915 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Подумайте, чи готувалися країни, що вступили у війну в 1914 р., вести її протягом тривалого часу.*

**1** **Бойові дії у 1914 р.** Відповідно до плану Шліффена німецькі війська через Бельгію увійшли в Північну Францію, що дало їм змогу наступати на Париж.

Наприкінці серпня вони опинились за 25 миль від столиці Франції. Президент і уряд 2 вересня залишили Париж і вирушили до Бордо. 5 вересня на р. Марна почалась перша битва на Західному театрі воєнних дій, що тривала по 12 вересня. В ній з обох боків взяло участь 1,5 млн вояків. Обопільні втрати сягнули 600 тис. убитими й пораненими.

Німецьке командування виявилось неспроможним координувати дії своїх наступальних сил, які швидко просувалися вперед. Скориставшись із цього, французький головнокомандувач генерал Жоффр стрімко перекинув свіжі сили з інших фронтів і, знайшовши слабке місце в обороні німецьких військ, завдав контрудару. Маючи значну перевагу над німцями, які до того ж були виснажені тривалим наступом, Жоффр змусив їх починаючи з 9 вересня відходити до річки Ена. Результатом битви на Марні став остаточний провал «блискавичної війни» – основи плану Шліффена.

Після цього на Західному фронті розпочалася позиційна війна. Фронт розтягнувся від протоки Ла-Манш до швейцарського кордону і наприкінці 1914 р. стабілізувався.



■ *Крайній зліва – генерал Жофр, крайній справа – Ф. Фош, майбутній командувач військ Антанти*

Дізнайтеся із додаткових джерел, кому із зображених на фото відомих військових діячів у Парижі було поставлено пам'ятник.



Інакше розвивалися події на Східному напрямі. Тут сторони застосували тактику швидких маневрених дій. Коли німецькі війська рвалися до Парижа, Франція відчайдушно прохала про допомогу свою союзницю. Російська армія була змушена розпочати наступ на Східну Пруссію. Проте операція виявилася невдалою через неузгодженість дій 1-ї та 2-ї російських армій. Новий командувач німецьких військ генерал Гінденбург використав розгалужену систему залізниць, оточив ударні сили 2-ї російської армії і розгромив їх. Тим самим він примусив російські війська в середині вересня залишити Східну Пруссію.

Натомість наступ російських армій під командуванням генерала Брусілова в Галичині та на Буковині розвивався успішно. Битва в Галичині відбувалася одночасно з битвою у Східній Пруссії, у вересні 1914 р. Російські війська в перші дні наступу (битва тривала з 5 серпня по 13 вересня 1914 р.) відкинули австрійців від Львова, а потім змусили їх залишити територію Галичини. Утримався лише гарнізон в обложеному Перемишлі. Австрійська армія втратила 400 тис. вояків, у тому числі 100 тис. полоненими; російські війська – 230 тис.



■ *Генерал О. Брусілов*

Третім фронтом у Європі був Балканський. На Балканському фронті бойові дії відбувалися між Австро-Угорщиною та Сербією і Чорногорією. Спершу тут діяли три австрійські армії, але з початком наступу російських військ в Галичині Австро-Угорщина змушена була терміново перекинути туди одну з армій (2-гу). Сербія розгорнула свої збройні сили у складі чотирьох армій, на допомогу їй прийшла чорногорська армія.

Мужні сербський та чорногорський народи, які чудово знали місцеві умови й поєднували боротьбу польових військ із партизанськими методами, могли тривалий час вести війну, навіть не отримуючи допомоги союзників. Так і сталося. Більше року, до осені 1915 р., невеликі сили Сербії та Чорногорії самостійно захищали



■ Бомбардування Новоросійська



■ Повітряний бій

свої території від австро-угорських військ, незважаючи на гостру нестачу озброєння та боеприпасів.

Кавказький фронт виник після вступу у війну Туреччини на боці Німеччини 1 листопада 1914 р. Военні дії проти Росії Туреччина розпочала ще 29 жовтня. Того ж дня турецькі міноносці потопили російський канонерський човен «Донець», а 30 жовтня німецько-турецький флот розпочав обстріл портів Севастополя, Феодосії, Новоросійська. У відповідь на це російський уряд оголосив Туреччині війну. Російська Кавказька армія 2 листопада 1914 р. перетнула кордон і вирушила в глибоку турецької території.

Турецькі війська, своєю чергою, вторглися до Батумської губернії. Найбільш значною подією того періоду на Кавказькому фронті була Сарикамиська операція, що тривала з 22 грудня 1914 р. по 7 січня 1915 р. Турки прагнули розгромити головні сили російської Кавказької армії. Російські війська чинили гідний опір турецьким атакам, а 3 січня перейшли у наступ. Сарикамиська операція завершилася повним знищенням 3-ї турецької армії.

Отже, в цілому у воєнних діях 1914 р. успіху досягла Антанта. Німці не змогли захопити Париж, австрійці зазнали поразки в Сербії та Галичині, турецькі війська – біля Сарикамиша. Японці в Китаї захопили німецькі



■ Вибух газової бомби в Ельзасі



■ Зруйновані німецькі траншеї

### Жертви «газової війни»

Висловіть свою думку стосовно використання такої антигуманної зброї, як отруйний газ. Свою точку зору обгрунтуйте.



120

орендні території. В Африці під контроль Франції та Британії перейшли німецькі колонії Того, Камерун та Східна Африка. Плани «блискавичної війни» зазнали краху. Розпочалася затяжна виснажлива боротьба, яка тривала чотири роки.

**2 Австро-німецький наступ на Східному фронті у 1915 р.** У 1915 р. основними фронтами залишалися Західний і Східний.

22 квітня 1915 р. під бельгійським м. Іпр німецьке командування вперше використало проти англійців отруйні гази (хлор). Газова атака тривала 5 хвилин, але постраждало 15 тис. солдатів і офіцерів, з яких 5 тис. загинули.

У січні–березні російська армія, завдавши поразки австро-угорським військам у Карпатах, здобула стратегічно важливе місто-фортецю Перемисьль. Проте після цього становище змінилося: 2 травня німці прорвали позиції росіян у районі Горліце.

Російським арміям не вистачало боєприпасів. Вони не змогли утримати позиції. Німці прорвали фронт на 50 км. Горліцька операція тривала з 2 травня по 22 червня 1915 р.

Одночасно з наступом під Горліце німецькі війська розпочали наступ на північній ділянці фронту в напрямку Риги. У липні вони повели наступ на Варшаву, в серпні – на Ковно (Каунас), у вересні – на Вільнюс. На всіх ділянках німецькі війська мали значну перевагу в людях, техніці та боєприпасах.

Російська армія була змушена залишити Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву й Курляндію. Лише наприкінці вересня наступ німецьких військ почастило зупинити.

На Східному фронті – від Ризької затоки на півночі до Дністра на півдні – теж розпочалася позиційна війна. Хоча Росія за цей час втратила 3 млн вояків, із них 300 тис. убитими, а також 15 % своєї території, 10 % залізниць, 30 % промислових потужностей, Німеччина не спромоглася змусити її капітулювати.

Проте царський режим зазнав такої поразки, від якої вже ніколи не зміг оговтатися.



Британський солдат і коні у газових масках





### ■ Італійські солдати на марші

Які причини змусили Італію стати учасницею Першої світової війни? Що вона здобула і що втратила внаслідок цього?

**3** *Вступ у війну Італії.* У 1915 р. зона воєнних дій розширилася після вступу у війну двох нових країн – Болгарії на боці Німеччини та Італії на боці Антанти. З початком війни (3 серпня 1914 р.) Італія оголосила нейтралітет, а потім майже рік торгувалася з Антантою та Німеччиною про умови своєї участі у бойових діях. Велика Британія, Франція та Росія запропонували Італії значні територіальні надбання за рахунок Австрії й Туреччини. 26 квітня 1915 р. Італія підписала таємний (Лондонський) договір про вступ у війну з Великою Британією, Францією та Росією. Крім того, Британія надала новому союзникові позику, й Італія 23 травня 1915 р. приєдналася до Антанти.

Вступ Італії у війну посилив позиції Антанти, оскільки італійський фронт відтягнув частину австрійських, а потім німецьких сил. Так, на італо-австрійському кордоні Італія розгорнула чотири армії у складі 35 дивізій, а Австрія протиставила Італії тільки 20 дивізій. Невдовзі на італійський фронт було перекинуто австрійські дивізії із Сербії та Галічини. Німеччина надала альпійський корпус (одну дивізію) та важку артилерію.

Військові дії на італійському фронті відбувалися протягом 1915–1917 рр. Значний вплив на хід подій справив вступ у війну на боці Центральних держав у жовтні 1915 р. Болгарії. На рішення Болгарії вплинули успіхи Німеччини на Східному фронті. Удар болгарської армії в Македонії призвів до поразки Сербії, залишки її розгромлених військ відступили в Албанію. Для прикриття відступу сербів у Салоніках, на території Греції, з її згоди висадилися англо-французькі війська. На Балканському фронті до 1918 р. запанувала тиша.

### ? Перевірте себе

1. У чому полягали причини провалу плану Шліффена восени 1914 р.?
2. Проаналізуйте перемоги та поразки Росії 1914 р. на Східному фронті.
3. Яку роль у військових діях у Європі відіграв Балканський фронт?
4. За яких умов вступила у війну Туреччина?
5. Що сталося 22 квітня 1915 р. під бельгійським м. Іпр?
6. Чому, на вашу думку, російські війська зазнали нищівної поразки влітку 1915 р.?

7. Прослідкуйте на карті розвиток воєнних дій на Східному фронті у 1915 р.  
8. Проаналізуйте обставини вступу у війну Італії та Болгарії. Що вони мали на меті?

ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ

**З французького офіційного повідомлення  
від 12 вересня 1914 р. про поразку  
німецьких військ на Марні**

З 24 серпня відбувається бій на фронті Париж – Верден. Від самого початку правий фланг німців під командуванням фон Клука, що просунувся 24 серпня до мосту Провена, почав відходити, зважаючи на небезпеку бути обйденим нами; йому пощастило уникнути небезпеки, і він кинувся на наш фланг, що обходив його на півночі з боку Марш і із заходу з боку Урка.

Проте франко-англійські війська спромоглися завдати ворогові значних втрат і затримати його, скільки це було потрібно для успіху нашого наступу в інших місцях.

Тепер ворог відступає до річок Ена та Уаза, іншими словами, він відійшов за чотири дні на 60–70 кілометрів...

Отже, перший фазис на Марні схиляється на користь союзників, бо правий фланг і центр німців нині відступають.

*Чому, на вашу думку, німецькі війська зазнали поразки в битві на Марні?*

**З таємної угоди держав Антанти з Італією, укладеної в Лондоні  
13/26 квітня 1915 р.**

**Стаття 1.** Воєнна конвенція буде негайно укладена між французьким, великобританським, російським та італійським генеральними штабами; ця конвенція визначить мінімум воєнних сил, які Росія повинна буде використати проти Австро-Угорщини, щоб перешкодити цій державі зосередити всі свої зусилля проти Італії, на випадок, коли Росія вирішила б спрямувати свої головні сили проти Німеччини.

**Стаття 2.** Італія, зі свого боку, зобов'язується використати всі свої сили для ведення війни спільно із Францією, Великобританією і Росією проти всіх їх ворогів.

**Стаття 4.** За мирним договором Італія дістане Трентіно, Цізальпінський Тіроль, з його географічним і природним кордоном (кордоном Брепнера), а також Трієст, графства Горіцу і Градіску, всю Істрію до Кварнеро, включаючи Волоску й істрійські острови Керсо, Луссін, а також малі острови...

**Стаття 10.** Італії будуть надані в Лівії права і привілеї, які належать тепер султану в силу Лозаннського договору...

**Стаття 14.** Англія зобов'язується полегшити негайне одержання на справедливих умовах позики не менше 50 000 000 фунтів стерлінгів до випуску на лондонському ринку...

*Які умови для себе «виторгувала» Італія у країн Антанти?*

**З таємного союзного договору між Румунією, з одного боку, і Росією,  
Францією, Великою Британією та Італією, з другого боку,  
укладеного в Бухаресті 4(17) серпня 1916 р.**

**Ст. 3.** Франція, Велика Британія, Італія і Росія визнають за Румунією право анексувати території Австро-Угорської монархії, зазначені і визначені в ст. 4.

**Ст. 4.** Кордони територій, згаданих у попередній статті, встановлюються так: демаркаційна лінія починається на Пруті в одному з пунктів сучасного



кордону між Румунією і Росією, поблизу Новоселиць, і піднімається по цій річці до кордону Галичини при злитті Пруту і Черемошу. Потім вона йде вздовж кордону Галичини та Буковини і кордону Галичини і Угорщини до пункту Стог...

*Висловіть своє припущення, чому країни Антанти погодилися віддати Румунії такі території, заселені етнічними українцями?*



## ДАТИ І ПОДІЇ

**2 травня – 22 червня 1915 р.** – Горлицька операція.

**23 травня 1915 р.** – вступ Італії у війну на боці Антанти.

**14 жовтня 1915 р.** – вступ Болгарії у війну на боці Німеччини.

## §21

## Основні битви 1916 р.

123

## АКТУАЛІЗАЦІЯ

## ЗНАНЬ

*Чому 1915 р. не став переломним у ході війни, як на це розраховували керівники воюючих держав?*

**1 Верденська битва.** Це була одна з найкривавіших битв Першої світової війни, недарма її ще називають «верденською м'ясорубкою». Тривала вона від 21 лютого по 18 грудня 1916 р. Німецьке командування розраховувало прорвати оборону союзників під Верденом блискавичною атакою і зосередило там величезні сили. Німці розгорнули 1204 гармати, 202 міномети, 160 бойових літаків, 14 аеростатів. В артилерії вони переважали французів у 5,5 рази. Зосередження такої кількості артилерії під час наступу було здійснено вперше за час війни. Для цього малися всі підстави, оскільки Верденський укріплений район було обладнано численними траншеями, шанцями, ходами сполучень, частину з яких було споруджено з бетону. Оборону тримали 11 французьких дивізій з 632 гарматами.

Об'єктом наступу став Верденський виступ, що прикривав шлях до Парижа і слугував опорою для Західного фронту. 21 лютого після 9-годинної артилерійської підготовки, коли, здавалося б, на лінії оборони загинуло все живе, кайзерівські війська пішли в атаку. Однак французи зустріли їх інтенсивним вогнем. За 70 днів (лютий–квітень) кровопролитних боїв німці просунулися лише на 7 км. «Верденська м'ясорубка» перемолола майже 120 дивізій, з них 69 французьких і 50 німецьких. Але ні ті, ні ті не домоглися переваги. Французи трималися стійко і, зрештою, до кінця року відвоювали всі території, захоплені німцями навесні. Втрати з обох боків сягнули 1 млн солдатів та офіцерів.

**2 Брусиловський прорив російської армії.** Відповідно до вимог союзників, які прагнули ослабити німців під Верденом, війська



Верден



**Битва на Марні (1914 р.)**

- Укріплені райони
  - Напрямки ударів німецьких військ
  - Лінія фронту після битви (16.IX.1914 р.)
  - Розташування військ напередодні битви (5.IX.1914 р.)
  - військ Антанти
  - Кордони держав на 1914 р.
- Масштаб 1:2 500 000



**Дарданелльська операція (1915 р.)**

- Розташування турецьких військ до початку операції
  - Спроба форсування Дарданелл англо-французьким флотом у лютому – березні 1915 р.
  - Десантування англо-французьких військ
  - Напрямки військових дій турецьких військ
  - Прорив англійських підводних човнів у Мармурове море
  - Битви на морі
  - Лінія фронту на грудень 1915 р.
- Масштаб 1:1 800 000

**Брусиловський прорив (1916 р.)**

- Лінія фронту на початок наступу (4.VI.1916 р.)
  - Напрямки ударів російських військ
  - Контрудари австро-німецьких військ
  - Лінія фронту на кінець наступу (серпень 1916 р.)
  - Кордони держав на 1914 р.
- Масштаб 1:4 000 000



**Верденська битва (1916 р.)**

- Розташування німецьких військ на початку битви
  - Французькі оборонні рубежі та форти
  - Напрямки ударів німецьких військ
  - Лінія фронту на вересень 1916 р.
  - Контрнаступ французьких військ
  - Розташування французьких військ на грудень 1916 р.
- Масштаб 1:500 000

Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова перейшли в наступ. Прорив австро-німецької оборони здійснювався на фронті завдовжки 480 км у кількох місцях. Було визволено частину Галичини, Волині з м. Луцьк та Буковину з м. Чернівці. Вся операція тривала з 4 червня по 13 серпня 1916 р.

Становище австро-німецьких військ на Східному фронті одразу стало надзвичайно серйозним. Сюди було перекинуто частину німецьких дивізій із заходу. За словами сучасного французького воєнного історика Прійяра, «прорив німецького фронту російськими військами під Луцьком у червні 1916 р. змусив німецьке командування перекинути частину військ з-під Вердена на Східний фронт. Після цього гострота боїв під Верденом зменшилася, це дало змогу французьким військам створити необхідні рубежі для контрударів великих масштабів...». Проте розтягнутість комунікацій і брак боєприпасів перешкодили подальшому наступові російських військ. Вичерпавши всі резерви, вони перейшли до оборони.

Успіхи союзників у битві під Верденом і в Галичині спонукали Румунію вступити у війну на боці Антанти. 27 серпня 1916 р. румунський уряд оголосив війну Центральним державам. Однак невдовзі її армію було розгромлено, а більшу частину території, зі столицею Бухарестом і нафтовими родовищами, окупували австро-німецькі війська.

**3 Контрнаступ військ Антанти на р. Соммі.** 1 липня 1916 р. англо-французькі з'єднання під прикриттям авіації та за сильної артилерійської підтримки почали наступ на р. Соммі.

Ця операція була складовою частиною загального стратегічного плану Антанти на 1916 р. У її проведенні брали участь 45 % загальної кількості англо-французьких сил на Західному фронті.

Цікаво, що, виходячи з досвіду 1915 р., операція на р. Соммі планувалася як «тяжка й довготривала битва». Вона готувалася понад п'ять місяців, дуже ретельно і з великим розмахом. Операція втягнула в орбіту 150 дивізій, до 10 тис. гармат, 1 тис. літаків та багато інших видів зброї. Битва на р. Соммі тривала з 1 липня по 18 листопада 1916 р. і засвідчила перевагу англо-французької техніки, що було ознакою виснаження Німеччини. Стратегічна ініціатива переходила до Антанти. У цій битві німці втратили до 538 тис., французи – 341 тис., англійці – 453 тис. вояків.



■ Так виглядав перший танк на тогочасній листівці й після боїв



■ Тодішній англійський підводний човен



■ Російська субмарина патрулює Босфор

Цікаво, що у вересні 1916 р. англійці вперше використали танки; це справило величезний ефект – як воєнний, так і психологічний. Танки тоді були 8,1 м завдовжки, 4,1 м завширшки, 2,5 м заввишки. Середня швидкість становила 3,7 км/год, запас ходу – 19 км. Температура всередині машини сягала +70 °С.

Під час наступу 15 вересня 5 танків загрузили в болоті, 9 відстали через несправності, до німецьких окопів доїхали 18. «Металеві страхіття прасували окопи, розстрілювали очманілу від жаху піхоту, рвали колючий дріт, самі залишаючись невразливими для кулеметного вогню ворога», – писав свідок тієї події.

У 1917 р. танки вже використовувались англійцями та французами досить широко. Наприкінці війни Велика Британія та Франція мали понад 7 тис. танків. Німеччина тільки 1917 р. приступила до їх створення і мала під кінець війни близько 70 машин.

**4 Підводна війна.** Підводна війна розпочалася ще 1914 р., коли англійці встановили морську блокаду Німеччини. Для здійснення блокади вони використали великі крейсерські сили. Тоді Німеччина почала за допомогою підводних човнів топити ворожі кораблі. Вже у вересні-жовтні 1914 р. німецькі підводні човни потопили 5 британських крейсерів, підводний човен, кілька торгових суден і десятки риболовецьких траулерів. Престижу англійського флоту було завдано відчутного удару.

У 1915 р. німці розгорнули підводну блокаду Британії. 18 лютого 1915 р. німецьке командування офіційно оголосило, що води, які омивають Англію та Ірландію, вважаються воєнною зоною, тому будь-яке судно,



■ Історія «Луситанії»: корабель пливе, гине, «відпочиває» під водою

зустрінете в цих водах, підлягатиме знищенню. Незважаючи на протести США та інших нейтральних країн з приводу грубого порушення принципів нейтрального судноплавства, німецькі човни вже 18 лютого вдалися до активних дій.

Особливе обурення у світі викликав той факт, що 7 травня 1915 р. німецький підводний човен «ТІ-20» потопив англійський трансатлантичний лайнер «Лузітанія», що йшов зі США до Англії. На його борту було 1959 пасажирів, серед яких 440 жінок і дітей. Врятувати пощастило лише 761. Після цього уряд США та уряди інших країн почали вимагати від уряду Німеччини не допускати більше подібних випадків. Кайзер видав наказ, який забороняв дії проти пасажирських суден, але морське командування продовжувало топити всі судна поспіль.

У 1916 р. підводна війна тривала, і головним завданням Німеччина вважала будівництво підводних човнів. Після Ютландської морської битви 31 травня – 1 червня 1916 р., в якій німецький флот зазнав поразки, командування дійшло висновку, що не зможе зрівняти сили свого флоту з англійським. Тому з 1 лютого 1917 р. розпочалася необмежена підводна війна.

Отже, в 1915–1916 рр. жодна з воюючих сторін не спромоглася схилити шальки терезів на свій бік, хоча поступово країни Антанти накопичували сили для вирішальних боїв.



### ? Перевірте себе

1. Проаналізуйте хід Верденської битви. Чому її назвали «м'ясорубкою»?
2. Яке значення мав Брусиловський прорив для воєнних дій на Західному фронті?
3. Яку мету переслідували англо-французькі війська, готуючись до битви на річці Соммі? Чи вдалося їм досягти її?
4. Яке враження на учасників битви справили перші танки?
5. На карті прослідкуйте хід бойових операцій у 1916 р.
6. Складіть таблицю співвідношення сил воюючих сторін під час Верденської битви та битви на р. Соммі.
7. Подумайте, які цілі ставила Німеччина, розпочинаючи підводну війну. Висловіть своє ставлення до такого методу ведення війни.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Газета «Русский инвалид» про бої під Верденом

З описів боїв під Верденом у стислих офіційних повідомленнях і в статтях воєнних кореспондентів можна зрозуміти, що німці, як і раніш, атакували щільними масами, які скошувалися французькою артилерією і нараз замінювалися новими лавами густих ланцюгів (за деякими відомостями, навіть колон); ця німецька тактика відомого «дрангу» (нещадного натиску за будь-яку ціну) вже зовсім не відповідає станіві запасу людей Німеччини і являє собою акт відчаю...

Під час першого натиску німців французькі батареї, які добре пристрілялися до ділянок місцевості, що лежала попереду, обстрілювали густі наступаючі лави ворога і змітали їх убивчим вогнем. Коли, завдяки повторним атакам нових ворожих мас, частина німців просунулася дуже близько до першої лінії французів, вночі французьким військам наказано було відійти на другу лінію

окопів, і вранці французькі батареї знову почали косити німців, які наступали на новій ділянці, і так далі, поки французи не дійшли до головної оборонної лінії Во-Дуомон – висота Пуавр; тут вони контратаками в багнети зупинили противника, причому частину німців було оточено у зруйнованому форті Дуомон, а на висоті Пуавр німці засіли на північних схилах її...

*У чому, на ваш погляд, полягає значення Верденської битви?*

### **3 телеграми російського командування про успішний наступ на Південно-Західному фронті у травні 1916 р.**

Київ, 2 червня. Тяжкого удару австро-німцям було завдано на річці Стир нижче Луцька і в районі Дубно. Цей удар примусив австро-німців сховатись у Бродах. На Стирі, де до австрійців прибули німці, був особливо жорстокий бій. 28 травня вранці наші піхотні частини під прикриттям артилерії почали наступ, просуваючись плазом до ворожих окопів і дротяних загород, дуже пошкоджених уже напередодні нашою артилерією. Австрійці разом з німцями зустріли росіян пекельним кулеметним вогнем, німецька кіннота кілька разів намагалася зайти нам у фланг із півдня. Зміна тривала кілька годин. Наша важка артилерія остаточно зруйнувала ворожі укріплення, а піхотні частини з криком «ура» кинулись у багнети. Австрійці, не прийнявши атаки, відійшли в містечко Рожице, а німці пішли в контратаку. Однак швидким натиском німці були збиті й тікали слідом за австрійцями, залишивши близько 300 полонених і поранених. На початку п'ятої години дня 28-го за підтримки артилерії росіяни ввірвалися в містечко і вибили звідти ворога, захопивши ще близько 1700 полонених (у тому числі чотирьох офіцерів), декілька кулеметів, дві гармати і артилерійський парк. Не зупиняючись у містечку, наші війська до пізньої ночі продовжували переслідування відступаючого ворога. Як з'ясовується, ворог збудував під Луцьком дуже укріплені позиції... Луцьк був узятий обхідним маневром дивізії, що здобула в цій війні назву «залізної».

### **Німецька нота про поновлення необмеженої підводної війни**

Починаючи з 1 лютого 1917 р., без дальшого повідомлення ми будемо будь-якими доступними нам засобами зупиняти всякий рух суден у забороненій зоні, що оточує англійські острови, і в Середземному морі; нейтральні судна, які курсують в цих зонах блокади, роблять це на свій ризик; рейси американських пасажирських суден можуть продовжуватись на певних умовах, а саме: судна повинні йти по фарватеру, вказаному німцями, мати на собі певні розпізнавальні знаки (червоні і білі смуги на корпусі і червоний прапор з білими клітками) і не везти ніякої контрабанди згідно з німецьким списком контрабанди.

При додержанні цих умов можна відправляти раз на тиждень в обох напрямках по одному судну.

*Порівняйте бойові дії в Галичині у 1915 й 1916 р.*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

- 21 лютого – 18 грудня 1916 р.** – Верденська битва.
- 31 травня – 1 червня 1916 р.** – Ютландська морська битва.
- 4 червня – 13 серпня 1916 р.** – Брусиловський прорив.
- 1 липня – 18 листопада 1916 р.** – битва на р. Соммі.





## АКТУАЛІЗАЦІЯ

## ЗНАНЬ

*Як, на вашу думку, населення воюючих країн ставилося до ведення бойових дій на третьому році війни?*

**1 Вихід Росії з війни.** Перша світова війна стала суворим випробуванням для Росії. Значну частину країни було окуповано ворогом, внаслідок чого загальні втрати промислового потенціалу досягли 20 %. У 1917 р. війна коштувала Росії 30 млрд крб., 1/3 цих витрат становили закордонні кредити. Величезні маси населення недоїдали, голодували. Становище трудящих дедалі гіршало, класові суперечності поглиблювались.

129

## Витрати на щоденне харчування сім'ї з чотирьох душ у Росії

Назва продукту	1913 р.	1917 р.
2 кілограми хліба	16 коп.	60 коп.
750 грамів м'яса	28 коп.	1,5 крб.
250 грамів жиру	13 коп.	50 коп.
Чай і цукор	7 коп.	15 коп.
2 склянки молока	6 коп.	28 коп.
Платня робітника друкарні	50 крб.	100 крб.

Усе це зумовило піднесення революційної активності трудящих, які в лютому 1917 р. спромоглися скинути царя, ліквідувати самодержавний лад і проголосити парламентську республіку. Владу в країні здійснював Тимчасовий уряд, який продовжував війну, проте більшовицький переворот у жовтні 1917 р. зумовив вихід Росії з війни, оскільки, захопивши владу, більшовики оголосили «мир без анексій і контрибуцій», тобто без територіальних надбань та без грошової компенсації за втрати.



■ Підписання Брестського мирного договору



■ Братання російських солдат із німецькими

3 5 грудня 1917 р. між Росією та Центральними державами було підписано перемир'я і розпочато мирні переговори. Під час переговорів більшовики були змушені визнати незалежність УНР, яка 9 лютого 1918 р. уклала мирну угоду із союзом Центральних держав, пристати на висунуті австро-німецькі вимоги і поступитися величезними територіями (Польща, Прибалтика, Фінляндія, Україна, Дон), віддати німцям Чорноморський флот.

За умовами миру, підписаного у Брест-Литовську 3 березня 1918 р., німці окупували понад 1 млн кв. км території колишньої Російської імперії, на якій проживало 62 млн осіб, видобувалося 3/4 російської залізної руди і вугілля, розміщувалося 1/2 її промислового потенціалу, 1/3 посівних площ. Такою ціною більшовицька Росія вийшла з війни.

Коли на Заході дізналися про підписання сепаратного миру й односторонній вихід Росії з війни, лідери Великої Британії та Франції були в стані, близькому до розпачу. Німецька сторона вважала, що тепер, нарешті, зможе забезпечити собі перемогу в Європі.

2 **Вступ у війну США.** 6 квітня 1917 р. Сполучені Штати оголосили війну Німеччині; остання велика держава, що не брала участі у війні, відмовилася від політики нейтралітету. Приводом до цього стала необмежена підводна війна, яку вела Німеччина проти нейтральних, у тому числі й американських, цивільних суден. А от справжні причини вступу США у війну саме в той час були набагато глибшими.

По-перше, американські правлячі кола надавали велику матеріальну допомогу країнам Антанти, що приносило США величезні прибутки.

Поразка Великої Британії та Франції у війні завдала б американським корпораціям величезних збитків.

Другою причиною було те, що в разі поразки Антанти Німеччина перетворювалася на найбільш небезпечного й могутнього конкурента. Крім того, в плани США входило послаблення Японії – суперниці на Далекому Сході.

Третя причина вступу Сполучених Штатів у війну саме 1917 р. полягала в тому, що громадськість цієї країни була налаштована пацифістськи, тобто проти війни. Різку антивоєнну позицію займали профспілки, різні товариства, клуби, асоціації. Президент змушений був дуже обережно вести підготовку до війни, і тільки варварські дії німецького підводного флоту щодо цивільних суден схилили громадськість США до думки про необхідність покарати Німеччину.

Американська армія чисельно була невеликою, але добре озброєною й підготовленою. Військово-морський флот на початку війни налічував 197 кораблів. Американський уряд вирішив надіслати свої війська до Європи лише влітку 1917 р. Проте воювали американці хоробро.

3 **Воєнні дії на Західному фронті.** На початку 1917 р. збройні сили Німеччини потребували поповнень, однак їх не було – людські ресурси виявилися повністю вичерпаними. Наступальний потенціал військ ослаб. Після поразки у морських битвах німецький флот відійшов під захист своїх берегових укріплень. Надалі Німеччина вдавалася до підводної війни. Її жертвами стали тисячі моряків.

Союзники спробували перейти в наступ проти німецьких військ і взяти штурмом лінію Зігфріда, або, як її тоді називали, «лінію Гінденбурга», але оборонна стратегія Гінденбурга виправдала себе. Німці знову





131

■ *Лінія Гінденбурга та її автор – в майбутньому президент Німеччини*

завдали союзникам величезних втрат (400 тис. вояків), тоді як німецькі втрати становили 250 тис.

16 квітня 1917 р. війська Антанти підготували наступ у районі м. Ар-раса. Німеччина передбачливо відвела свої війська, а позиції замінувала. Англійці й французи потрапили на мінні поля й під артилерійський обстріл. Цей наступ обійшовся їм у 280 тис. убитими.

Бої точилися також на території Італії, але для неї були безуспішними. Під Капоретто італійці втратили 130 тис. убитими й пораненими та близько 300 тис. полоненими. Лише терміново перекинуті з Ніцци 14 англійських і французьких дивізій запобігли виходу Італії з війни і стабілізували фронт. Антанта мала здобутки лише на Близькому Сході, де англійські війська зайняли Багдад і вигнали німецькі армії з колоній Східної Африки.

На Східному фронті російські війська зазнали поразки насамперед через те, що солдати відмовлялися воювати.

**4** *Поразка Німеччини та її союзників.* У середині березня 1918 р. німецьке командування зосередило на Західному фронті 193 піхотні дивізії, в тому числі й ті, що були перекинуті зі Східного фронту. Їх підтримувало понад 15 тис. гармат, близько 3 тис. літаків. Німецьким військам протистояла 171 піхотна і 8 кавалерійських дивізій союзни-

■ *Американський солдат над тілами полеглих товаришів*

Які думки та почуття могли виникнути у американського солдата в момент поховання його бойових побратимів? Чи можна цю війну для американців назвати «чужою»?



ків, які теж мали більш як 15 тис. гармат, майже 4 тис. літаків і майже 800 танків.

Німецький наступ розпочався 18 березня проривом на англійському фронті. Протягом місяця німці розбили 2 англійські армії, захопили 80 тис. полонених, але скинути англійців у море і взяти Ам'єн не змогли.

У квітні німці завдали ще одного удару по військах союзників у Фландрії, а 27 травня прорвали французьку оборону на р. Ена і вдруге вийшли на р. Марна, загрожуючи Парижеві. Вони обстрілювали столицю Франції з величезних гармат, прозваних «великими Бертами», але без результатів.

На четвертому році війни союзники, нарешті, дійшли згоди і у квітні 1918 р. створили спільне командування. Головнокомандувачем усіх союзних військ на Західному фронті було призначено маршала Фоша. Кривопролитні бої, завдяки перевазі союзників у танках, зрештою, завершилися тим, що німецький фронт не встояв.

8 серпня союзні війська під командуванням маршала Фоша розпочали наступ у районі Арраса і, прорвавши фронт, упродовж дня розгромили 16 ворожих дивізій. Це був «найчорніший день в історії німецької армії». У вересні війська Антанти перейшли в наступ на всьому фронті.

Загальний наступ Антанти остаточно переконав Гінденбурга, що війну програно. 14 серпня він заявив імператорові Вільгельму II про необхідність домагатися закінчення війни дипломатичними методами, поки німецькі війська ще знаходяться на території ворога. Тим часом становище Четверного союзу (тобто Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії) й на інших фронтах стало ще критичнішим.

15 вересня союзні сили завдали удару Болгарії та австро-угорським військам на Салонікському фронті. 28 вересня болгари запросили миру. Болгарія стала першою країною з Четверного союзу, яка вийшла з війни. Після цього війська Антанти розпочали наступ через Албанію в Чорногорію, через Сербію на Будапешт і через Болгарію на Румунію. Австро-Угорщина 29 жовтня запросила перемир'я, яке було підписане 3 листопада. На Азійському фронті британці просувалися вздовж р. Тигр і вийшли до власне турецьких територій. У вересні розпочався рішучий наступ на Палестинському фронті. Османська імперія фактично розвалилася. Туреччина була змушена підписати 30 жовтня перемир'я з Антантою на кабальних умовах.

**5** *Завершення війни.* За таких обставин розпочала мирні переговори й Німеччина. 29 вересня Гінденбург і Людендорф поставили перед кайзером вимогу негайно укласти перемир'я. Німецький уряд очолив принц Макс Баденський, який звернувся до американського президента Вудро Вільсона з пропозицією про перемир'я на основі його «14 пунктів». Згодом до Німеччини приєдналась і Австро-Угорщина. Переговори між сторонами тривали протягом місяця.

Після капітуляції всіх союзників становище Німеччини стало безнадійним. 3 листопада в країні вибухнула революція. Кайзер зрікся престолу. Вранці 11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала акт про перемир'я у штабному вагоні маршала Фоша в Комп'єнському лісі, неподалік станції Ретонд. *Комп'єнське перемир'я стало завершальним актом світової війни 1914–1918 рр.* Воно передбачало припинення воєнних дій, евакуацію німецької армії протягом 14 днів з окупованих німецькими військами районів Франції, Бельгії та Люксембургу, а та-



кож Ельзасу і Лотарингії. Війська Антанти займали лівий берег Рейну (причому забезпечення окупаційної армії цілком покладалося на Німеччину), а на правому березі передбачалася демілітаризована зона. Німеччина зобов'язувалася негайно повернути всіх військовополонених, а також евакуювати свої війська з територій країн, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, з Румунії, Туреччини й Східної Африки.

Німеччина повинна була видати Антанті велику кількість озброєння та військової техніки, в тому числі 2 тис. літаків, 10 тис. вантажних автомобілів, а також значну частину кораблів військово-морського флоту. Умови перемир'я були дуже важкими, але німецькій делегації довелося їх підписати. Об 11-й годині ранку 11 листопада 1918 р. залунали залпи салюту на честь завершення Першої світової війни.

### ? Перевірте себе

1. Які причини призвели до подорожчання продуктів першої необхідності в Росії під час війни? Чи було таке явище характерним для інших воюючих країн?
2. У чому, на ваш погляд, виявився вплив революції в Росії на перебіг війни?
3. За яких умов було підписано мирний договір між Росією та Центральними державами?
4. Назвіть причини, які змусили США вступити у війну саме 1917 р.
5. Який день і чому називають «найчорнішим днем в історії німецької армії»?
6. Яку зброю називали «великими Бертами»?
7. Проаналізуйте умови Комп'єнського перемир'я.
8. Поясніть, чому Німеччина та її союзники зазнали поразки.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Розгром італійської армії у битві біля Капоретто в жовтні 1917 р.

(з мемуарів Д. Ллойд Джорджа)

Тевтонці завдали нищівного удару. Італійська армія була приголомшена і в безладді кинулася назад. За шістнадцять днів вона відступила на 70 миль і втратила 600 тисяч чоловік убитими, пораненими, взятими в полон і тими, що пропали без вiсти (включаючи тих, які в паніці покинули зброю і розбіглися по Північній Італії). Із недостатньої італійської артилерії 3152 гармати потрапили до рук ворога. Втрачена була значна територія, але ця втрата за своїм значенням не могла зрівнятися з втратою людей, зброї і спорядження. Прибувши в Італію, я ознайомився з рапортами англійських офіцерів. Цілі дивізії розпалися на блукаючі атоми, гнані бурею по рівнинах Ломбардії. Скільки дивізій було знищено і скільки пережили цю катастрофу, які це були дивізії в першому і другому випадку, ніхто не міг сказати точно і певно. Деякі дивізії без артилерії і обозу ледве тримали зв'язок між собою. Які дивізії? Хто міг сказати це? У всякому разі не італійський генеральний штаб...

*Поміркуйте, що спричинило нищівний розгром італійської армії.*

#### З мирного договору між Росією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною – з іншого Брест-Литовськ, 3 березня 1918 р.

##### Стаття 1

Росія, з одного боку, та Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина – з іншого, оголошують, що стан війни між ними припинено; вони вирішили надалі жити між собою у мирі й дружбі...



## Стаття 3

Області, які лежать на захід від установленної договірними сторонами лінії та які раніше належали Росії, не будуть більше перебувати під її верховною владою...

Росія відмовляється від будь-якого втручання у внутрішні справи цих областей...

## Стаття 6

Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою і визнати мирний договір між цією державою і країнами Четвертого союзу. Територія України негайно очищається від російських військ і російської Червоної гвардії. Росія припиняє будь-яку агітацію або пропаганду проти уряду чи громадських установ Української Народної Республіки.

*Які території мали бути негайно звільнені від російських військ?*

*Чому Росія повинна була негайно укласти мир з Українською Народною Республікою?*

## 3 угоди про перемир'я між союзниками і Німеччиною

**Ст. 1.** Припинення воєнних дій на суходолі та в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я...

**Ст. 2.** Негайна евакуація із зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, також і Ельзасу – Лотарингії – за таким розрахунком, щоб вона була здійснена протягом 15 днів...

**Ст. 12.** Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, які становили до війни частину Австро-Угорщини, Румунії й Туреччини, повинні негайно повернутися до Німеччини.

Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, з яких складалася до війни Росія, так само повинні повернутися до Німеччини... тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

*Чому саме такі умови було сформульовано в цьому документі?*

## §23

## Наслідки війни. Переосмислення системи загальнолюдських цінностей. Зміна статусу жінки у ході війни

## АКТУАЛІЗАЦІЯ

## ЗНАНЬ

*Подумайте, чим Перша світова війна відрзнялася від попередніх військових зіткнень.*

**1 Підсумки війни.** Перша світова війна втягнула у свою орбіту 33 держави (з них 29 – на боці Антанти) та 3/4 населення планети, призвела до нечуваного розорення господарства більшості воюючих країн. Близько 70 млн осіб було відірвано від продуктивної праці й призвано до армії. Під час війни було вбито близько 10 млн осіб, поранено 20,8 млн (у всіх війнах, що сталися у світі за попередні сто років, кількість загиблих становила 1,6 млн). За іншими даними, людські втрати становили 8,5 млн солдатів і офіцерів та 10 млн мирного населення. Матеріальні збитки сторін сягали 180,5 млрд дол. США. При цьому економічні наслідки війни були приблизно однакові в обох союзах.

Під час війни обидві сторони зіштовхнулися із проблемою виснаження людських і матеріальних ресурсів. Уряди вводили суворі заходи щодо



мобілізації тилу: у воюючих країнах проводилося примусове вилучення продовольства в селян, була запроваджена карткова система, встановлені норми на споживання продовольства, вугілля, одягу. Незважаючи на найжорстокіші заходи боротьби зі спекулянтами, стрімко зростали ціни, значна частина населення перетворилася на жебраків. У той же час стрімко збільшувалися прибутки тих компаній, що виконували військові замовлення. Зокрема, фантастично збагатився концерн Крупів у Німеччині, на заводах якого випускалася майже половина німецької артилерії. За прибутковістю йому не поступалися також французькі компанії «Шнейдер і ДО» у Ле-Крезе, фірми «Віккерс» і «Армстронг-Вітворт» в Англії, концерн «ЮС Стіл» у США та інші.

Тобто в умовах, коли мільйони людей втрачали своє майно і навіть життя, купка людей збагатилася.

Війна дошкульно вразила промисловість, транспорт, фінансову систему, сільське господарство воюючих країн. Цілі міста й селища було стерто з лиця землі; зруйновано величезну кількість залізниць, мостів, фабрик, заводів. Війна завдала непоправних втрат пам'яткам історії та культури в багатьох країнах світу. Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у війні, їхні території не були ареною бойових дій.

При цьому слід зазначити, що в середині 1918 р. змучені й голодні народи Європи були вражені епідемією грипу – іспанки. То був найстрашніший убивця війни. Хвороба забрала понад 25 млн життів у всьому світі.

Отже, війна принесла безмірні страждання людству. Безробіття, інфляція, зростання податків, голод, злидні, зубожіння мас призвели до загострення соціальних протиріч і революційних вибухів у Росії, Австро-Угорщині, Німеччині.

**2 Переосмислення системи загальнолюдських цінностей.** У XIX ст. та на початку XX ст. головними суспільними цінностями для провідних країн світу вважалися людська гідність, права і свободи громадянина. Характерною особливістю суспільної думки була віра у невідминність прогресу людства, безмежний оптимізм. Цей оптимізм виник у специфічних умовах відносно мирного та благополучного розвитку Європи в останній третині XIX – на початку XX ст. Успіхи науки дозволяли сподіватися на всемогутність розуму. Здавалося, ніщо не може завадити людині, озброєній науковим пізнанням, зробити довкілля і суспільство кращим.

Перша світова війна серйозно похитнула ці переконання. Самий її початок, жорстокість, злидні, нею спричинені, викликали злам у громадській свідомості. Він передусім виявився у зникненні оптимізму, який заступив песимізм – зневіра у щасливому майбутньому.

Характерною ознакою масової свідомості стало відчуття занепаду європейської цивілізації. Цікаво, що це відчуття на початку століття



■ Спеціальні бригади підбирають на вулицях жертв іспанки



було притаманне лише частині європейських інтелектуалів-декадентів.

Маніфестом нового світосприйняття стала книга німецького історика Освальда Шпенглера «Занепад Європи», що публікувалася у 1919–1922 рр. У ній історію людства показано не як звичайний лінійний процес розвитку від простого до складного, від дикості до цивілізації, а як ланцюжок не пов'язаних одна з одною культур. Кожна з цих культур народжується, переживає піднесення, а потім занепадає і гине, полишаючи по собі лише спогади та руїни.

Так і Європа, на думку О. Шпенглера, переживши вищу стадію свого розвитку у XVIII ст., вступила до смуги занепаду, так само як колись давньоєгипетська, греко-римська чи індійська цивілізації.

Іншою, не менш важливою рисою зрушень у суспільній свідомості, стало поширення ірраціоналізму – зневіри в можливості люд-

ського розуму. Адже важко було збагнути, як цивілізовані люди могли винайти такі жахливі засоби масового знищення одне одного.

Ці два великих зрушення суспільної свідомості – затвердження песимізму та ірраціоналізму – мали кардинальний вплив на подальший розвиток європейської цивілізації у наступні десятиріччя.

Однією з найприкметніших ознак переоцінки традиційних цінностей старого буржуазного суспільства стало переосмислення після війни місця і ролі жінки у житті країни, нації, сім'ї.

Фронт постійно вимагав зростаючої кількості зброї й боєприпасів, продовольства, амуніції. У цих умовах замість мільйонів чоловіків, мобілізованих у військо, на заводах і полях змушені були працювати жінки. Вони навчалися, освоювали нові професії, ставали кваліфікованими слюсарями, токарями, монтажниками тощо. Дехто отримав інженерну освіту. Жінки ставали економічно самодостатніми. Це розширювало їхній світогляд, підвищувало самосвідомість.

Велика кількість жінок навіть із найвищих прошарків населення працювала у госпіталях, допомагала лікувати поранених. Навіть російська імператриця та її доньки одягли сестринські косинки та фартухи і майже щоденно допомагали пораненим. Жінки також збирали кошти, речі, продовольство для армії, активно брали участь у благодійницьких акціях.

У той же час на плечі жінок ліг величезний тягар відповідальності за забезпечення дітей, оскільки в тилу не вистачало товарів першої необхідності, особливо харчів. Жінки змушені були працювати на виробництві, а потім вистояти довжелезні черги в магазинах або пунктах, де отоварювали картки. Вони страждали від невтішних відомостей з фронтів або звісток про те, що їхні чоловіки потерпають від нестачі боєприпасів, теплої одягу, їжі.

Ще гірше було, коли чоловік повертався додому калікою, а за участь у військових діях йому виплачували мізерну пенсію, якої не вистачало навіть на необхідне. Ще важча доля чекала вдів, які після



En travaillant pour nos soldats chéris  
Nous réalisons service à la Patrie

■ Французька листівка:  
«У праці для наших лю-  
бих вояк сенс нашого слу-  
жіння Батьківщині»



загибелі чоловіків залишалися на самоті зі своїми проблемами. Усе це викликало невдоволення діями уряду, штовхало жінок до участі у масових акціях протесту, створенні організацій, які могли б допомогти забезпечити їхні права.

Після війни значно посилювався жіночий рух. У повоєнний час жінки в багатьох, але не у всіх країнах домоглися: права на освіту; права на рівну з чоловіками працю та заробітну платню; права голосу та права бути обраними до різних гілок влади, спочатку на місцевому та локальному рівнях, а потім і до вищих ешелонів влади; права брати участь у діяльності професійних та громадських організацій, а також права на утворення власних жіночих організацій; права на розлучення та рівних прав у шлюбі; права на використання контрацептивів; права на державну допомогу по вагітності та пологах, відпустку по догляду за дитиною тощо.

Таким чином, війна привела до зміни статусу жінки, коли вона із домашньої господарки, матері й виховательки своїх дітей перетворилася на годувальницю сім'ї, працівницю на виробництві або у сфері послуг, відповідальну за своє майбутнє, майбутнє своїх дітей, а нерідко й чоловіка.

### ? Перевірте себе

1. Яких матеріальних та моральних втрат зазнало людство внаслідок Першої світової війни?
2. Як погіршилося становище пересічної людини під час війни?
3. Чому на зміну оптимізму у суспільній свідомості після війни прийшов песимізм?
4. Висловіть припущення, як ірраціоналізм міг вплинути на подальший розвиток європейської цивілізації.
5. Чому книга О. Шпенглера «Занепад Європи» вважається маніфестом нового світосприйняття?
6. Висловіть своє ставлення до зміни статусу жінки в суспільстві після Першої світової війни.
7. Чого вдалося досягти жінкам завдяки активним діям жіночих організацій?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

### Зі статті Т.М. Мельник «Правові аспекти гендера»

Розбудова й оновлення суспільства в період нової та новітньої історії характеризується наймасштабнішою в світі гендерною революцією. Її змістом є насамперед утвердження рівності жінки та чоловіка в правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях і шансах. Ці кардинальні зміни не зводяться до політико-правових змін у становищі, статусі й свідомості лише жінок. Їх змістом є й подібні перетворення в реальному становищі, статусі й свідомості чоловіків, оскільки зміни в життєвому просторі – ситуаційному, юридичному, психологічному – у жінки та чоловіка є взаємопов'язаними й взаємозумовленими.

Гендерна рівність означає наявність рівних умов для жінок і чоловіків у реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, а також рівного користування його результатами. Рівність необхідна для людського розвитку.

*Як ви зрозуміли поняття гендерної рівності? Чому саме війна сприяла встановленню гендерної рівності жінок і чоловіків?*



## ТЕМА

## П

## овоєнне облаштування світу. Версальсько-Вашингтонська система



138

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- *використовувати історичну карту для пояснення умов Версальського договору з Німеччиною та мирних договорів із її союзниками;*
- *показати на карті кордони нових незалежних держав Європи;*
- *аналізувати підсумки роботи Паризької та Вашингтонської конференцій, причини розбіжностей між їх учасниками;*
- *дати оцінку основним рішенням повоєнних міжнародних конференцій та договорам 20-х рр. ХХ ст.;*
- *скласти історичний портрет визначних політичних діячів того періоду – В. Вільсона, Дж. Ллойд Джорджа, Г. Штресмана, Ж. Клемансо, В. Орландо;*
- *характеризувати переваги та недоліки Версальсько-Вашингтонської системи;*
- *пояснити її роль у подальшому загостренні міжнародної обстановки;*
- *визначати причини невдоволення ряду країн повоєнною системою договорів.*



## §24

## Паризька мирна конференція

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте плани великих держав, з якими вони починали війну.*

**1** *Повоєнні наміри провідних держав світу. «14 пунктів» В. Вільсона.* Після підписання Комп'єнського договору гармати замовкли. Боротьба за переділ світу переміщувалася до дипломатичних канцелярій та за столи переговорів. Представники держав-переможниць з'їхалися до столиці Франції – Парижа – для остаточного підбиття підсумків війни.

18 січня 1919 р. президент Франції Р. Пуанкаре офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію. «Панове, – заявив він, – рівно сорок вісім років тому у Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати



■ *Паризька мирна конференція. Лідери «великої четвірки»: Пуанкаре, Орландо, Ллойд Джордж, Клемансо.*

Чи вважаєте ви нормальною і прийнятною практику, коли від кількох осіб залежить доля всього світу?

та змінити все, що було створено того дня». Пленарні засідання конференції мали формальний характер, бо всі важливі питання повоєнного устрою світу опинилися у руках так званої «ради десятих», до якої входило по двоє представників від США, Франції, Великої Британії, Японії та Італії. З березня 1919 р. її заступила «рада чотирьох», до якої входили прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, французький прем'єр Клемансо (його було обрано головою Паризької конференції), президент США В. Вільсон та прем'єр-міністр Італії В. Орландо.

Країни Антанти вкрай негативно поставилися до виникнення радянської Росії й не визнавали самого факту її існування, оскільки, на їхню думку, більшовики прийшли до влади нелегітимним шляхом – унаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. Вони мали намір створити «санітарний кордон» навколо території Росії та переділити її на сфери впливу. Особливі зусилля докладалися, аби не допустити зближення Німеччини з Росією.

Конференція почала працювати в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. США виходили на передові позиції у світі, їхня економічна й військова могутність у період війни дуже зросла. Якщо раніше американці, дотримуючись заповітів свого першого президента Дж. Вашингтона, намагалися не втручатися до справ неспокійної Європи, то після закінчення світової війни США претендували на роль лідера повоєнного світу.

Президент В. Вільсон уважав, що США здатні стати рятівником і гарантом світу. Своє бачення нових принципів міжнародних відносин він втілював у «14 пунктах», оприлюднених 8 січня 1918 р. Вони містили відмову від таємної дипломатії, проголошували свободу торгівлі та мореплавства, визнання прав народів на самовизначення, стверджували необхідність роззброєння. «14 пунктів» також передбачали вивід німецьких військ з усіх окупованих ними територій, надання автономії народам Австро-Угорщини й Османської імперії, відновлення незалежності Польщі, створення Ліги Націй, покликаної охороняти мир і безпеку всіх країн.

Велика Британія ще до початку конференції домоглася однієї з головних цілей своєї участі у війні: німецький флот припинив існування і стояв на приколі в англійській гавані Скапа-Флоу. Британія захопила німецькі колонії в Африці й турецькі на Близькому Сході. Проте вона була зацікавлена у збереженні Німецької держави для забезпечення рівноваги сил в Європі.

Проте становище Великої Британії було аж ніяк не безхмарним: домініони дістали більшу самостійність, зі світового кредитора вона перетворилася на боржника, економіка послабла, фінанси й торгівля розладналися. До того ж зростала потужність американського флоту.

Франція мала наміри розчленувати Німеччину на низку дрібних держав, що полегшувало здійснення її головних намірів: загарбання значної частини турецьких і німецьких колоній, розширення своїх кордонів у Європі за рахунок Німеччини, повернення Ельзасу та Лотарингії. Франція домогалася отримання понад 50 % загальної суми репарацій від Німеччини. Не відмовлялася вона й від своєї провідної ролі в Європі.

Італійські представники прагнули отримати деякі території на Балканах, що входили до складу Австро-Угорщини. Японія вимагала передати

їй Шандунь та німецькі колонії в Тихому океані. Японію підтримувала Велика Британія, вбачаючи в союзі з нею протипагу США.

**2 Створення Ліги Націй.** Створення Ліги Націй американський президент В. Вільсон уважав попередньою умовою ведення переговорів. Необхідність створення всесвітньої організації держав, поміж обов'язків якої були б контроль за дотриманням міжнародного права, запобігання війнам та забезпечення незалежності всіх народів світу, президент США висловив у 14-му пункті програми повоєнного мирного врегулювання. Він зображував Лігу Націй як єдиного гаранта майбутнього миру й розглядав її як інструмент посилення міжнародного впливу США. Вільсон пропонував вирішити через Лігу Націй питання про колишні володіння Османської імперії та долю німецьких колоній.

Його пропозиції наразилися на заперечення, особливо з боку британських делегатів. На засіданнях «ради десятих» точилися нескінченні суперечки. Поширилися чутки, що Вільсон збирається залишити конференцію. «Здавалося, що все пішло нанівець», – занотував наприкінці січня помічник президента. Насилу пощастило узгодити компромісний проект Ліги Націй. Вона складалася з трьох головних органів: Генеральної асамблеї, Ради, до якої входили постійні й тимчасові члени, та Постійного секретаріату на чолі з Генеральним секретарем, який координував роботу Ліги за допомогою своїх 11 відділів. В Асамблеї, як і в Раді, кожна країна мала один голос, причому для ухвали всіх політичних рішень потрібна була однастайність.

Головними цілями нової організації, згідно зі статутом, вважалися «розвиток співробітництва між народами і гарантія миру та безпеки». Однак сенат США узяв курс на самоізолювання від європейських справ і відмовився ратифікувати угоду про вступ США до Ліги.



■ *Перше засідання Ліги Націй та момент святкування із цього приводу. Дізнайтеся з додаткових джерел про склад учасників та подальшу історію Ліги Націй.*

Без економічної та військової потуги США Ліга Націй виявилася надто слабкою організацією. Провідну роль в її діяльності відігравали Велика Британія та Франція. Протягом 20–30-х рр. представники 42 (а після

прийняття Німеччини і Радянського Союзу – 44) держав щороку збиралися на Асамблеї Ліги, однак вона так і не змогла стати гарантом миру й захистити народи від держав-агресорів, хоча ст. 16 Статуту передбачала можливість застосування Лігою Націй економічних і воєнних санкцій проти них.

**3 Версальський договір з Німеччиною.** У квітні було завершено розроблення договору з Німеччиною, її делегацію викликали до Парижа для вручення тексту договору. Спроби німецьких делегатів заперечувати проти деяких статей договору було відхилено.

Версальський мирний договір, що офіційно завершив Першу світову війну, було підписано у Версалі (18 км від Парижа) 28 червня 1919 р. Німеччиною, що зазнала поразки у цій війні, з одного боку, та переможцями, «союзниками й державами, що об'єдналися» – з іншого.

Версальський договір набрав чинності 10 січня 1920 р., після ратифікації його Німеччиною та чотирма головними союзними державами: Великою Британією, Францією, Італією, Японією.

Американський сенат відмовився від ратифікації Версальського договору, оскільки США не бажали зв'язувати себе участю в Лізі Націй. Замість Версальського договору США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною окремих договір, майже ідентичний з Версальським, але такий, що не містив статей про Лігу Націй.

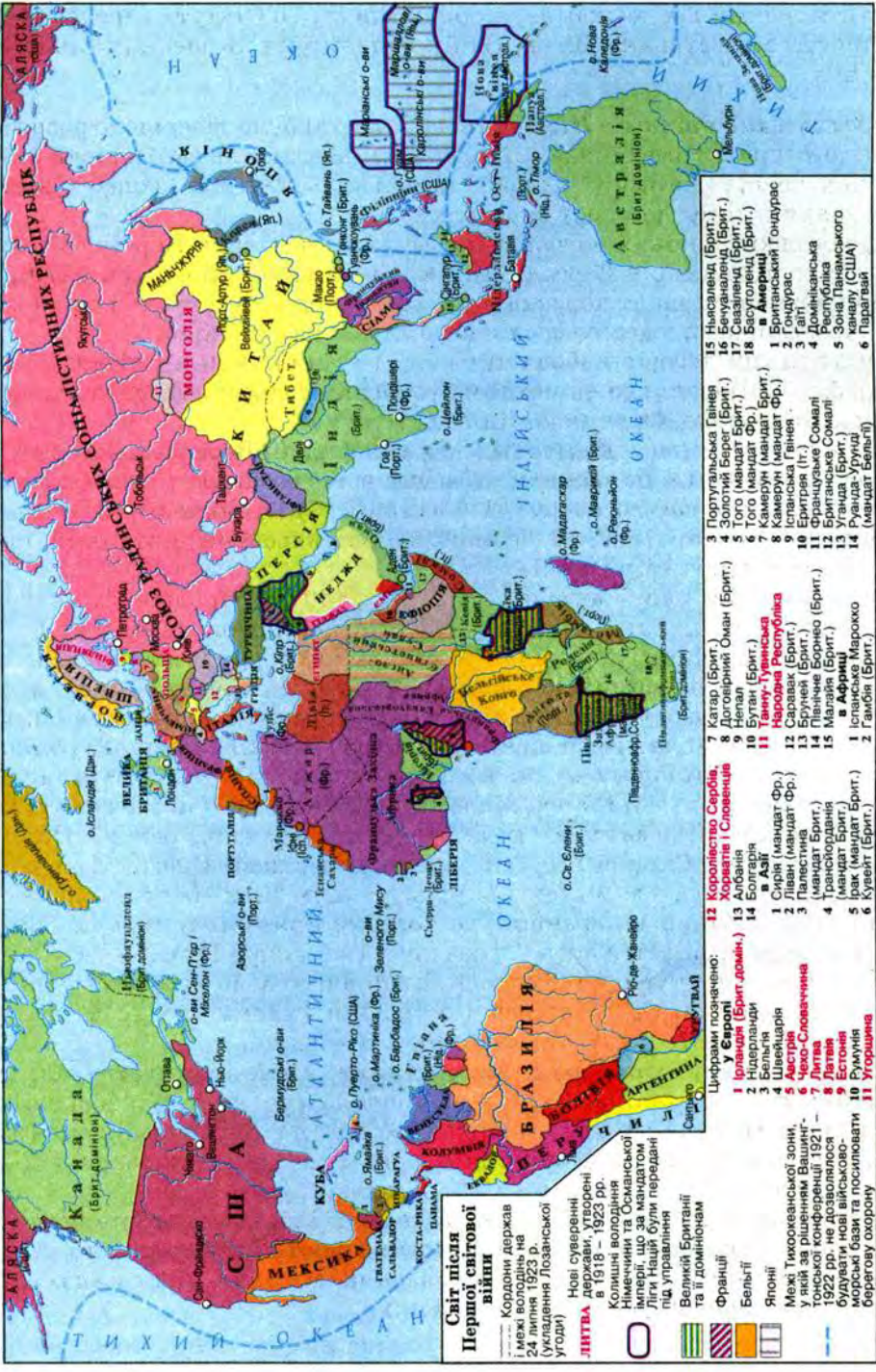
Версальський мирний договір складався з 440 статей одного протоколу. Він мав 15 частин, які, своєю чергою, було переділено на відділи.

Кордони Німеччини, відповідно до статей договору, зазнали значних змін. Французькі провінції Ельзас і Лотарингія, загарбані Німеччиною 1870 р., передавалися Франції. До неї також перейшли копальні в Саарській області. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну на 15 років.

Зона на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації. Бельгії дісталися округи Ейпен, Мальмеді, Морене. До Данії переходила північна частина Шлезвігу. Польща отримала Познань, райони Помєранії, Західної та Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії; Гданськ (Данциг) ставав вільним містом під уряданням Ліги Націй. Німецькі колонії Того й Камерун перейшли до Великої Британії та Франції. Велика Британія отримала також Танганьїку (колишню Німецьку Східну Африку), Бельгія – Руанду та Бурунді. За Японією було закріплено Маршаллові, Маріанські та Каролінські острови в Тихому океані, а також китайську область Цзяочжоу та концесію в Шаньдуні.

За Версальським договором, винуватцями у війні було оголошено Німеччину та її союзників. На них було покладено виплату репарацій. Сума репарацій була узгоджена лише 1921 р. на Лондонській конференції і становила 132 млрд золотих марок. Франція одержувала 52 %, Велика Британія – 22 %, Італія – 10 % загальної суми.

Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй тримати підводний флот, військову та морську авіацію. Чисельність армії, що скликалася на добровільних засадах, не повинна була перевищувати 100 тис. вояків.



**Світ після Першої світової війни**

Колонії держав і мжі володіння на 24 липня 1923 р. (укладення Лозанської угоди)

- **ЛІТВА** Нові суверенні території в 1918 – 1923 рр.
- **Німеччини та Османської імперії**, що за мандатом Ліги Націй були передані під управління
- **Великій Британії та її домініонам**
- **Франції**
- **Бельгії**
- **Японії**
- **Міжнародній лізі нації** (у складі за рішенням Версальської конференції 1921 – 1922 рр. не дозволялося будувати нові військово-морські бази та посилювати берегову охорону

- Цифрами позначено:
- 1 **Ірландія** (Брит. домін.)
  - 2 **Нідерланди**
  - 3 **Бельгія**
  - 4 **Швейцарія**
  - 5 **Чехословаччина**
  - 6 **Литва**
  - 7 **Латвія**
  - 8 **Естонія**
  - 9 **Румунія**
  - 10 **Угорщина**

- 12 **Королівство Сербія, Хорватія і Словенія**
- 13 **Албанія**
- 14 **Болгарія**
- 15 **Азія**
- 16 **Сирія** (мандат Фр.)
- 17 **Ліван** (мандат Фр.)
- 18 **Палестина**
- 19 **Мандат Брит.**
- 20 **Трансйорданія**
- 21 **Малайя** (Брит.)
- 22 **Іспанське Марокко**
- 23 **Кувейт** (Брит.)

- 3 **Катар** (Брит.)
- 4 **Доларний Оман** (Брит.)
- 5 **Непал**
- 6 **Бутан** (Брит.)
- 7 **Танганьїка**
- 8 **Танганьїка**
- 9 **Танганьїка**
- 10 **Танганьїка**
- 11 **Танганьїка**
- 12 **Танганьїка**
- 13 **Танганьїка**
- 14 **Танганьїка**
- 15 **Танганьїка**
- 16 **Танганьїка**
- 17 **Танганьїка**
- 18 **Танганьїка**
- 19 **Танганьїка**
- 20 **Танганьїка**
- 21 **Танганьїка**
- 22 **Танганьїка**
- 23 **Танганьїка**

- 15 **Насареланд** (Брит.)
- 16 **Брунаїланд** (Брит.)
- 17 **Свазіленд** (Брит.)
- 18 **Басутленд** (Брит.)
- 19 **Амеріка**
- 20 **Бразилія**
- 21 **Гондурас**
- 22 **Гондурас**
- 23 **Гондурас**
- 24 **Гондурас**
- 25 **Гондурас**
- 26 **Гондурас**
- 27 **Гондурас**
- 28 **Гондурас**
- 29 **Гондурас**
- 30 **Гондурас**
- 31 **Гондурас**
- 32 **Гондурас**
- 33 **Гондурас**
- 34 **Гондурас**
- 35 **Гондурас**
- 36 **Гондурас**
- 37 **Гондурас**
- 38 **Гондурас**
- 39 **Гондурас**
- 40 **Гондурас**
- 41 **Гондурас**
- 42 **Гондурас**
- 43 **Гондурас**
- 44 **Гондурас**
- 45 **Гондурас**
- 46 **Гондурас**
- 47 **Гондурас**
- 48 **Гондурас**
- 49 **Гондурас**
- 50 **Гондурас**

**Світ після Першої світової війни**

**? Перевірте себе**

1. Схарактеризуйте наміри держав-переможниць під час Паризької мирної конференції. Чому, на вашу думку, між ними виникли протиріччя?
2. Висловіть своє ставлення до «14 пунктів» В. Вільсона. Наскільки реалістичним був цей документ у повоєнний час?
3. З якою метою створювалася Ліга Націй?
4. Покажіть на карті територіальні зміни у Європі відповідно до Версальського мирного договору.
5. Проаналізуйте вимоги, що їх висували країни-переможниці до Німеччини.
6. Визначте значення Версальського договору.
7. Поясніть поняття: мандатна система; Ліга Націй; Версальська система договорів; Рейнська демілітаризована зона.

**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ****Версальський договір 28 червня  
1919 р. (витяг)**

...**Стаття 10.** Члени Ліги зобов'язуються поважати і зберігати проти кожного зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги. В разі нападу, загрози чи небезпеки нападу Рада вживає заходів, що забезпечують виконання цього зобов'язання.

**Стаття 11.** Виразно проголошується, що будь-яка війна або загроза війни, зачіпає вона прямо чи ні будь-кого з членів Ліги, становить інтерес для Ліги в цілому і що остання повинна вжити заходів, які здатні в дієвий спосіб забезпечити мир націй. У такому разі Генеральний секретар негайно скликає Раду на вимогу будь-якого з членів Ліги...

**Стаття 16.** Якщо член Ліги розв'язує війну, то він вважається таким, хто вчинив цей акт проти всіх інших членів Ліги. Останні зобов'язуються негайно розірвати з ним усі торгові або фінансові відносини, заборонити відносини між: своїми громадянами та громадянами держави, що порушила статут, і припинити всі торгові, фінансові чи особисті відносини між громадянами цієї держави та громадянами кожної іншої держави незалежно від того, чи є вона членом Ліги...

*Що становила собою Ліга Націй? Яку мету вона переслідувала?*

**ДАТИ І ПОДІЇ**

**18 січня 1919 р.** – відкриття Паризької мирної конференції.

**28 червня 1919 р.** – підписання Версальського мирного договору з Німеччиною. Створення Ліги Націй.

**\$25****Розпад багатонаціональних імперій  
і утворення нових незалежних  
держав в Європі****АКТУАЛІЗАЦІЯ  
ЗНАТЬ**

*Пригадайте, які народи входили до складу Австро-Угорщини та європейської частини Російської імперії.*

- 1 **Розпад Австро-Угорської імперії.** Перша світова війна загострила політичні й соціальні протиріччя, що існували в державах-учасницях цього військово-політичного конфлікту. У тих з них, які являли собою



багатонаціональні імперії, на перший план вийшли проблеми *національної державної незалежності* народів, що їх населяли. Ці народи були різними за своєю культурою, традиціями та способом життя. Розпад імперій і створення національних держав були об'єктивним і неминучим процесом, що змінив політичну карту світу.

Літній наступ Антанти в 1918 р., поразки на фронтах, масове дезертирство з армії й національні рухи, що підсилювалися усередині Австро-Угорської імперії, змусили імператора Карла IV видати восени 1918 р. маніфест, у якому оголошувалося, що Австро-Угорщина перетворюється на триалістичну федерацію. Це державне об'єднання мало бути федерацією трьох частин: Австрії, Угорщини і південнослов'янського територіально-адміністративного об'єднання. Однак це вже був запізнілий крок. Наприкінці жовтня 1918 р. ліквідація Австро-Угорщини стала фактом, що здійснився. 31 жовтня 1918 р. почалися демократичні революції в Австрії й Угорщині, у ході яких були знищені монархії. На політичній карті Європи з'явилися Австрійська й Угорська республіки.

У національних провінціях ситуація була іншою. Ще влітку 1918 р. були створені й діяли національні комітети або ради партій і громадських організацій народів, що входили до складу імперії: чехів, словаків, поляків, українців, південних слов'ян. Їхньою метою було вийти зі складу імперії та проголосити національні держави. Країни Антанти визнали більшість цих комітетів як основу майбутніх урядів.

**2 Створення Чехо-Словаччини.** Загальний політичний страйк у Чехії 14 жовтня 1918 р. переріс у національно-визвольну демократичну революцію. 28 жовтня 1918 р. Національний комітет, що складався з представників партій і організацій Чехії й Словаччини, проголосив утворення держави Чехо-Словаччина і вихід зі складу Австро-Угорщини.

Після консультацій, проведених між різними політичними об'єднаннями в стислі терміни, і досягнутої угоди була затверджена тимчасова конституція, заснована на принципах демократії. Однопалатний парламент – Національні збори – обрав Томаша Масарика першим президентом Чехо-Словаччини. Незважаючи на те, що нова держава включала у свій склад і Словаччину, ситуація в ній була більш складною, ніж у Чехії. Це пояснювалося тим, що на багато словацьких земель претендувала Угорщина, і тільки після втручання швидко створених чеських збройних сил її територія опинилася під контролем центрального чехословацького уряду.

**3 Утворення Югославії.** У липні 1917 р. представники уряду Сербії й суспільно-політичного об'єднання південнослов'янських народів підписали Корфську декларацію (за місцем підписання угоди на острові Корфу). Відповідно до неї передбачалося створення південнослов'янської держави на чолі із сербською королівською династією Карагеоргієвичів. У середині 1918 р. наступ Антанти й успіхи сербської армії, що звільнила всю територію Сербії і південнослов'янські землі Австро-Угорщини, прискорили процес державотворення.

На початку жовтня 1918 р. у столиці Хорватії Загребі було скликано Народне віче із представників хорватів, словенців і сербів – жителів Австро-Угорської імперії. 29 жовтня було проголошене відділення південнослов'янських земель від Габсбурзької імперії й державотворення словенців, хорватів і сербів. Після переговорів між різними політичними



■ Народне віче у Загребі



■ М. Карої

організаціями й представниками Сербії було ухвалено рішення про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів із Сербією. 1 грудня 1918 р. у Белграді принц Олександр Карагеоргієвич оголосив про створення Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС).

**4 Відтворення Польської держави.** Процес відтворення незалежної Польської держави був пов'язаний з розпадом Австро-Угорської, Німецької й Російської імперій. Першою важливою подією на цьому шляху стала Лютнева демократична революція в Росії. Вона фактично визнала право поляків на утворення власної держави. Однак більша частина Польщі, що раніше становила частину Російської імперії, була окупована німецькими військами, а інша входила до складу Австро-Угорщини.

Польський національний комітет, утворений восени 1917 р., був визнаний державами Антанти як офіційний представник польського народу. Незважаючи на спроби Німеччини й Австро-Угорщини не допустити державотворення, призупинити цей процес було вже неможливо. Підписання Брестського миру 3 березня 1918 р. означало юридичне підтвердження відмови Радянської Росії від попередньої політики розділів Польщі.

На початку листопада 1918 р. ліві партії спробували створити перший польський уряд, але він не зміг поширити свою владу на всі польські землі. У результаті досягнутої між різними політичними партіями угоди у Варшаві 18 листопада був створений перший загальнопольський уряд. Але він проіснував недовго через небажання правих партій підтримувати ті заходи, що вважалися ними революційними. Новим керівником країни був призначений Юзеф Пілсудський, посада якого називалася начальник держави. Аж до прийняття нової постійної конституції він повинен був виконувати свої обов'язки як глава країни.

**5 Утворення Австрійської республіки.** Розпад Австро-Угорської імперії, складовою частиною якої була Австрія, привів до того, що скинення монархії проходило безкровно. 12 листопада 1918 р. Австрія стала республікою. Сильна соціал-демократія виявилася здатною взяти владу у свої руки законним шляхом після виборів до Установчих зборів 16 лютого 1919 р. Президентом країни став соціал-демократ К. Зейц.

Новий режим почав проводити демократичні реформи. Були скасовані станові привілеї й дворянські титули; проведена часткова націоналізація

великих підприємств; уведений 8-годинний робочий день; прийнято трудове законодавство із широкими соціальними гарантіями. У той же час в Австрії виявилися й специфічні риси політичної боротьби: у країні діяли політичні сили, що заявляли про неможливість нормального існування Австрії як незалежної держави. Вони наполягали на її приєднанні до Німеччини. Однак їхня позиція не користувалася підтримкою в суспільстві.

**6 Створення угорської незалежної держави.** Наближення військового краху Австро-Угорської імперії підсилювало прагнення широких верств угорського суспільства до незалежності. Для Угорщини, що була однією із двох головних частин дуалістичної монархії, з усією очевидністю постало питання про утворення власної суверенної держави. На хвилі антивоєнних і патріотичних почуттів найбільшої популярності домогся граф М. Карої – великий землевласник, прихильник демократичних реформ у соціальній і політичній сферах. Він зумів об'єднати кілька політичних партій і створити Угорську Національну Раду. Цей суспільно-політичний блок виступав за закінчення війни, проголошення незалежності Угорщини, проведення аграрної реформи й загальних виборів.

Фактично існувала можливість призначення М. Карої прем'єр-міністром країни. Однак імператор Карл IV спробував не допустити цього, і тільки після масових маніфестацій був змушений затвердити його прем'єром 31 жовтня 1918 р.

Ця подія послужила сигналом до більш активних дій угорської громадськості. Основні події відбувалися в Будапешті й деяких інших містах країни. Протягом короткого часу національні військові підрозділи взяли під контроль державні установи та основні комунікації, були звільнені політичні ув'язнені. Ці події увійшли в історію як революція «осінньої троянди», тому що їхнім символом стала айстра, що дослівно називається по-угорськи осінньою трояндою.

13 листопада 1918 р. було проголошено Угорську Народну Республіку. Нова влада провела аграрну реформу й ліквідувала велике землеволодіння, забезпечивши безземельних селян наділами землі. Однак війна для Угорщини не закінчилася – Антанта вела наступ на декількох напрямках силами сусідів Угорщини, що прагнули одержати для себе нові території. У результаті краху уряду Карої до влади в Угорщині прийшли комуністи на чолі з Белом Кунем.

21 березня 1919 р. вони проголосили Радянську республіку.

Всі політичні, економічні й соціальні заходи, що проводилися новим угорським урядом, були скопійовані з тих, що проводили більшовики в Росії. Однак революційний режим протримався недовго, тому що проти Угорщини були кинуті війська Чехо-Словаччини й Румунії. Вони, при активній політичній і фінансовій підтримці Антанти, розгромили сили угорської Червоної Армії. Радянська Росія внаслідок власного скрутного становища не змогла надати допомоги своїм друзям. Комуністичний



■ К. Зейц (праворуч)



■ *Інтервенти в Угорщині*

уряд Бела Куна впав 1 серпня 1919 р. У країні був установлений режим одноособової влади адмірала Миклоша Хорті.

Крім Австро-Угорської імперії після Першої світової війни розпалися також Німецька, Османська й Російська імперії. У результаті розпаду Німецької імперії з'явилася демократична Веймарська республіка. На руїнах Османської імперії утворилася Турецька республіка, а також декілька арабських держав. Що стосується Російської імперії, то значна її частина опинилася у складі СРСР, а на другій, більш розвинутій і наближеній до Європи, утворилися нові незалежні держави.

**7** *Утворення незалежних держав Латвії, Литви, Естонії.* У червні 1917 р. у районах Латвії, які не попали під німецьку окупацію, була проголошена адміністративна автономія. Була створена Латвійська Національна Рада, що ставила за мету створення незалежної латвійської держави. 18 листопада 1918 р. Латвія проголосила свою незалежність. Була обрана Народна рада – місцевий парламент і створено тимчасовий уряд на чолі з Ульманісом. Однак незабаром він був скинутий завдяки революційним подіям. У грудні 1918 р. до влади прийшла Рада робітників, безземельних селян і стрільців, що оголосила на початку 1919 р. Латвію Радянською республікою.

Новий режим почав проводити заходи, аналогічні тим, які проводили більшовики в Росії. Проте серйозної підтримки серед населення вони не отримали. У Латвії розгорнулася збройна боротьба, учасниками якої були місцеві й іноземні військові формування: Німеччини, Радянської Росії, частини російських білих армій. В результаті до влади прийшли буржуазні партії. У другій половині квітня 1920 р. були вибрані Установчі збори й створений уряд. Латвія ставала демократичною республікою.

У червні 1917 р. Литовський сейм, що зібрався в Петрограді, проголосив утворення незалежної Литви. У вересні німецькі окупаційні війська створили маріонетковий уряд А. Сметони, що прийняв 16 лютого 1918 р. «Акт незалежності Литви». Незабаром країна була оголошена монархією. Її трон запропонували одному з німецьких принців. Однак під впливом революції в Німеччині й краху німецького окупаційного режиму, а також скасування Брестського мирного договору ситуація в країні різко

змінилася. У результаті державного перевороту до влади прийшли комуністи, а Радянська Росія направила їм на допомогу червоногвардійські загони. Проте незабаром після кровопролитних боїв перемогу одержали прихильники незалежності Литви.

Рух Естонії до незалежності був схожим з подібним рухом Латвії й Литви. У Таллінні місцева Рада робітничих і солдатських депутатів активно підтримала більшовицький переворот у жовтні 1917 р. у Петрограді. До другої половини лютого 1918 р. Рада була органом влади. Почалася націоналізація землі, ліквідація поміщицького землеволодіння. Однак після окупації Естонії німецькими військами влада на час перейшла до рук супротивників більшовиків.

У листопаді 1918 р. разом із Червоною Армією місцеві комуністи створили на одній із частин країни власний уряд. Проте незабаром за підтримки фінських добровольців і британських військ їхня влада була скинута. 23 лютого 1918 р. Комітет старійшин проголосив незалежність і територіальну цілісність Естонії.

**8 Утворення незалежної Фінляндії.** У Фінляндії власний уряд був створений у грудні 1917 р. Однак, як і в Латвії, Литві й Естонії, у цій країні місцеві комуністи намагалися взяти владу у свої руки. Активну допомогу їм надала Радянська Росія. Ситуація почала змінюватися у квітні 1918 р., коли на підтримку уряду виступили німецькі підрозділи та шведські добровольці. У результаті запеклої громадянської війни фінські комуністи були розбиті. У грудні 1918 р. главою Фінляндії став колишній російський генерал Карл Маннергейм, що залишався регентом до травня 1919 р., тобто до моменту проголошення Фінляндії республікою.

**? Перевірте себе**

1. Як Австрійська монархія намагалася зберегти свою владу після завершення Першої світової війни?
2. Висловіть свою думку стосовно того, чому Чехія і Словаччина створили єдину державу.
3. Проаналізуйте процес утворення польської держави.
4. Порівняйте події після розпаду Австро-Угорщини в Австрії та Угорщині. Чому в одній з них усе відбувалося мирно, а в іншій виникло гостре соціальне протистояння?
5. Покажіть на карті територію Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС). Обговоріть питання про життєздатність такого державного утворення.
6. Як прибалтійським країнам – Латвії, Литві та Естонії – вдалося вирватися з-під опіки Росії й створити незалежні демократичні держави?
7. Охарактеризуйте процес утворення незалежної Фінляндії.

**ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ**

**3 Мартінської декларації Словацької національної ради 30 жовтня 1918 р.**

Представники всіх словацьких політичних партій... що організувалися в Словацьку національну раду словацької гілки єдиної чесько-словацької нації, наполягають на принципі права націй на самовизначення, прийнятому всім світом. Національна рада заявляє, що лише цей орган уповноважений робити заяви та ухвалювати рішення від імені чесько-словацького народу.

Національна рада чесько-словацької нації, що мешкає на території Угорщини, заявляє:

1. Словацька нація в мовному та культурно-історичному аспектах є частиною чесько-словацької нації...
2. Стосовно чесько-словацької нації ми вимагаємо необмеженого права на самовизначення на основі повної незалежності.
3. Вимагаємо негайного укладення миру на загальнолюдських і християнських принципах, такого миру, який за допомогою міжнародних гарантій унеможливив би продовження війни та озброєнь.

*Чого прагнула Словацька національна рада?*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**28 жовтня 1918 р.** – утворення держави Чехо-Словачина.

**13 листопада 1918 р.** – проголошена Угорська Народна Республіка.

**18 листопада 1918 р.** – створений перший загальнопольський уряд.

**1 грудня 1918 р.** – створення Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС).

**§26**

**Мирні договори із союзниками Німеччини**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ**

*Подумайте, чому союзниками Німеччини були визнані Угорщина і Туреччина, адже офіційно союзні угоди підписували Австро-Угорщина та Османська імперія.*

**1 «Договірний» переділ світу.** На Паризькій конференції було покладено початок вироблення мирних договорів із союзниками Німеччини – Австрією, Болгарією, Угорщиною й Туреччиною. У договорах було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: Австрії, Угорщини, Польщі, Чехо-Словащини, Югославії та ін. Остаточо мирні договори були підписані на відповідних конференціях, що відбувалися у наступні роки.

За Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 р., колишня Австро-Угорська монархія припинила існування. Частина Південного Тіролю переходила до Італії; Чехія та Моравія ставали частинами нової держави – Чехо-Словащини; Буковина передавалася Румунії (незважаючи на рішення Народного віча від 3 листопада 1918 р. про возз'єднання з Україною). Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію, її флот переходив до союзників. Заборонялося об'єднання Австрії та Німеччини.

За мирним договором із Болгарією, укладеним 27 листопада 1919 р. у Нейї, частина її території відійшла до Югославії та Румунії. Чисельність армії обмежувалася 20 тис. вояків.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці у Версалі було укладено мирний договір з Угорщиною, за яким Хорватія, Бачка та західна частина Банату передавалися Югославії; Трансильванія та східна частина Банату – Румунії; Словащина та Закарпатська Україна – Чехо-Словащині. Угорщині дозволялося мати армію не більше як 33 тис. вояків, до того ж вона мусила сплачувати репарації переможцям.

**2 Севрський договір.** Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., оформлював розподіл Турецької імперії, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (Палестину, Трансїорданію, Ірак, Сирію, Ліван та інші території). За чорноморськими протоками було встановлено міжнародний контроль країнами Антанти (головно Великою Британією). Протоки роззброювалися, а будь-які нечорноморські держави діставали право безборонного проходу крізь них своїх військових кораблів. Туреччину, яку обмежували частина півострова Мала Азія та смужка європейської території з м. Стамбул (Константинополем), фактично було зведено до стану колоніальної залежності.

Загалом договори країн Антанти з союзниками Німеччини мали суперечливий характер і містили умови та причини майбутніх конфліктів.

### ? Перевірте себе

1. Покажіть на карті територіальні зміни, що були зафіксовані у мирних договорах із союзниками Німеччини.
2. На чію користь були змінені кордони Європи за договорами з союзниками Німеччини?
3. Чому, на вашу думку, у Сен-Жерменському договорі передбачався пункт про неприєднання Австрії до Німеччини?
4. Якій державі, крім Туреччини, не подобалися умови Севрського мирного договору і чому?
5. Поясніть, чому договори країн Антанти з союзниками Німеччини містили причини майбутніх конфліктів.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Сен-Жерменський мирний договір 10 вересня 1919 р. (витяг)

**Стаття 59.** Австрія відмовляється... на користь Румунії від усіх прав на частину колишнього герцогства Буковинського...

**Стаття 88.** Незалежність Австрії не може бути скасована без згоди Ради Ліги Націй. Внаслідок цього Австрія зобов'язується утримуватися... від будь-якого акту, здатного прямо або непрямо порушити її незалежність будь-яким способом, а надто до її долучення як члена Ліги Націй, через участь у справах будь-якої держави.

**Стаття 120.** Загальна кількість сил в австрійській армії не повинна перевищувати 30 000 осіб, рахуючи офіцерів та нестройові частини... Австрійська армія має бути призначена винятково для підтримання ладу на території Австрії та її прикордонної поліції.

*Які обмеження було встановлено для Австрії цією угодою? Чим вони зумовлені?*

#### Тріанонський мирний договір 4 червня 1920 р. (витяг)

**Стаття 36.** Угорщина відмовляється... на користь Італії від усіх прав, на підставі яких вона могла б претендувати на території колишньої Австро-Угорської монархії, що були визнані такими, які входять до складу Італії...

**Стаття 104.** Загальна кількість військових сил в угорській армії не повинна перевищувати 35 000 осіб, рахуючи офіцерів і нестройові частини...

**Стаття 275.** Проголошується міжнародним: Дунай від Ульма, разом з усією судноплавною частиною цієї річкової системи, що від природи служить доступом до моря більше ніж одній державі...

*Використовуючи текст параграфа і документа, назвіть і покажіть на карті території, що відійшли від Угорщини.*



## ДАТИ І ПОДІЇ

**10 вересня 1919 р.** – підписання Сен-Жерменського договору.

**27 листопада 1919 р.** – підписання Нейїського мирного договору.

**4 червня 1920 р.** – підписання Тріанонського мирного договору.

**10 серпня 1920 р.** – підписання Севрського мирного договору.

## §27

Вашингтонська конференція  
1921–1922 рр.

152

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Подумайте, які протиріччя між великими державами залишилися невирішеними після створення Версальської системи.*

**1 Міжнародні суперечності на Далекому Сході та в зоні Тихого океану.** Найважливішим об'єктом повоєнного мирного врегулювання був далекосхідний вузол міждержавних протиріч. Японія, яка не брала активної участі у війні, скористалася з того, що головні її суперники – США та Велика Британія – були зайняті на європейському театрі воєнних дій, зміцнила свої позиції на Тихому океані та Далекому Сході, особливо в Китаї. За Версальським договором Японія отримала низку островів у Тихому океані – колишніх німецьких володінь, що серйозно зачіпало інтереси США в цьому регіоні.

Протидія США та Великої Британії була активною й наполегливою. США вимагали «інтернаціоналізації» Китаю під гаслами «відчинених дверей», «рівних можливостей»; Велика Британія обстоювала традиційний принцип поділу Китаю на «сфери впливу».

Атмосфера відносин між США, Великою Британією та Японією була настільки складною, що у Вашингтоні й Токіо не виключали навіть можливості воєнного конфлікту. Крім того, американська розвідка встановила, що військові кораблі, які будувалися у Великій Британії та Японії, за своєю потугою переважали американські. США виступали проти британо-японської угоди 1902 р. і всіма силами прагнули роз'єднати Велику Британію та Японію.

Значно посилювалися британо-американські протиріччя. США наполегливо вимагали сплати боргів, атакували британські сфери впливу в Китаї, висували ідею створення «Асоціації націй», щоб забезпечити собі домінуючий вплив у світі. У цих складних політичних і дипломатичних протиборствах розпочала свою діяльність конференція у Вашингтоні.

**2 Скликання Вашингтонської конференції та її основні рішення.** Конференція, що зафіксувала нове співвідношення сил між великими державами на Далекому Сході, тривала у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. У ній брали участь США, Велика Британія, Китай, Франція, Нідерланди, Бельгія та Португалія, були присутні також делегати, які виступали від імені британських домініонів та Індії. Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, що розраховували на сприятливе для себе вирішення питання про морські



озброєння і закріплення нового співвідношення сил у Китаї та басейні Тихого океану. Делегації РРФСР і Далекосхідної республіки на конференцію не допустили.

За роки війни Японія приблизно в 4 рази збільшила обсяг випуску промислової продукції, наблизившись за своєю часткою у світовому промисловому виробництві до показників Франції. Японія вдало скористалася тим, що увага інших держав під час Першої світової війни була зосереджена на Європі. Вона не тільки захопила більшу частину німецьких володінь, але й нав'язала Китаєві кабальний договір, так звану «21 умову». Договір перетворив Китай у залежну від Японії державу, порушив принципи «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у Китаї, прийняті до війни.

Подібне посилення впливу Японії викликало занепокоєння інших великих держав. На конференції у Вашингтоні Японія зіштовхнулася з єдиним фронтом держав, що мали інтереси у Китаї. Їй довелося піти на серйозні поступки, відмовитися від «21 умови» у Китаї, повернути йому захоплений порт Циндао, підтвердити прихильність принципу «відкритих дверей».

На Вашингтонській конференції було укладено низку важливих угод. Одну з них – Угоду чотирьох держав (США, Великої Британії, Франції та Японії) про спільний захист сторонами, що домовляються, їхніх територіальних прав – було підписано 13 грудня 1921 р. Угода мала на меті об'єднати зусилля проти національно-визвольного руху народів тихоокеанських островів та Далекого Сходу.

Під тиском американської дипломатії передбачалася також ліквідація британо-японського союзу, що був скерований проти інтересів США у Тихоокеанському басейні. Проти цього союзу виступали й британські домініони (насамперед Канада), які мали побоювання щодо зміцнення Японії за рахунок Китаю.

Угода п'яти держав (США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії), підписана 6 лютого 1922 р., була скерована на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їх співвідношень на користь США. Після Першої світової війни прихильники необмеженої гонки озброєнь у США висунули вимоги про побудову військового флоту, здатного протистояти об'єднаним флотам Великої Британії та Японії.



■ Вашингтонська конференція та її головні дійові особи

На корабельнях США було закладено велику кількість лінкорів, крейсерів та інших кораблів. Не бажаючи втрачати своєї морської переваги, Британія на конференції пішла лише на обмеження граничного тонуажу великих бойових суден – лінкорів та авіаносців, які з розвитком підводного флоту та авіації втрачали своє вирішальне значення. Вашингтонська конференція встановила для Великої Британії, США, Японії, Франції, Італії таку пропорцію лінійних кораблів: 5:5:3:1,75:1,75. Було ухвалено рішення, згідно з яким заборонялося будувати лінкори водотоннажністю понад 35 тис. т. Річ у тім, що США поки що відставали в будівництві таких кораблів. До того ж, лінійні кораблі тоннажністю 35 тис. т не могли пройти крізь Панамський канал.

Успіх американців полягав і в тому, що вони змусили Британію зректись давнього правила, за яким її флот мав бути рівним флотам інших найсильніших морських держав. Зрозуміло, що угода п'яти держав не усунула протиріч між ними, хоча й змінила співвідношення сил на користь США.

Угода дев'яти держав (США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю) була присвячена дотриманню принципу «відчинених дверей» у Китаї та скерована проти домагань Японії на монопольне панування на морі. Її було укладено 6 лютого 1922 р. Угода констатувала тимчасовий баланс американо-японського суперництва у Китаї. Напередодні Вашингтонської конференції та в період її діяльності японське керівництво зробило спробу зміцнити своє становище в Китаї; його агентура в Пекіні у грудні 1921 р. змусила піти у відставку китайський уряд, що перебував під англо-американським впливом.

Новий уряд Китаю зайняв на конференції прояпонську позицію. Натомість китайська делегація відмовилася коритися інструкціям свого уряду. Японія була змушена евакуювати війська з кількох територій Китаю, однак у Токіо і далі наполягали на особливих інтересах у Китаї та відхилили вимоги Китаю про виведення японських військ із Південної Маньчжурії.

Угода дев'яти держав, крім того, проголошувала суверенітет і цілісність Китаю. Великі держави перебрали зобов'язання не домагатися поділу Китаю на сфери впливу й дотримуватися принципів «відчинених дверей» та



■ Корабельні США

«рівних можливостей». Вашингтонська конференція продемонструвала зростання впливу США у міжнародних відносинах, і в Тихоокеанському регіоні зокрема. Водночас рівновага, що склалася внаслідок зустрічі у столиці США, була нестійкою. Вже під час самої конференції США зробили заяву про недостатність японських поступок у Китаї. Японія відразу ж після закінчення конференції вдалася до перегляду рішень, що створювало новий, небезпечний осередок майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

Як на Паризькій, так і на Вашингтонській конференціях інтереси народів колоніальних і залежних країн не приймалися до уваги, що призвело до загострення протиріч між ними й метрополіями у 1920–1930-х рр.

#### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

### Трактат між Сполученими Штатами Америки, Британською імперією, Францією, Італією та Японією щодо обмеження морських озброєнь. Вашингтон, 6 лютого 1922 р. (витяг)

**Стаття 1.** Держави, що домовляються, погоджуються обмежити свої озброєння на морі відповідно до обумовленого в цьому трактаті...

**Стаття 4.** Загальний тоннаж лінійних суден як такий, що може підлягати заміні, не повинен перевищувати: для Сполучених Штатів – 525 000 тонн, для Британської імперії – 525 000 тонн, для Франції – 175 000 тонн, для Італії – 175 000 тонн, для Японії – 315 000...

**Стаття 5.** Жодна з держав, що домовляються, не буде намагатися придбати, або збудувати, або доручати будувати й дозволяти у межах своєї території спорудження лінійних суден, що становлять більш як 35 000 тонн водотоннажності.

**Стаття 6.** Жодне лінійне судно будь-якої з держав, що домовляються, не буде озброєне гарматами калібру більшого ніж 16 дюймів (406 міліметрів)...

**Стаття 12.** За винятком лінійних суден, жоден військовий корабель держав, що домовляються, не матиме гармат калібру більшого ніж 8 дюймів (203 міліметри).

*На що скерована угода «п'яти держав»? Інтереси якої держави в першу чергу враховувалися при складанні угоди?*

### Вашингтонська угода щодо Китаю від 6 лютого 1922 р. (витяг)

**Стаття 1.** Інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодні:

1) Поважати суверенітет, незалежність та територіальну й адміністративну недоторканність Китаю...

**Стаття 3.** З метою більш дієвого застосування принципу «відчинених дверей», тобто рівності можливостей, що відкриваються у Китаї для торгівлі й промисловості всіх націй, інші, крім Китаю, держави, що домовляються, згодні в тому, що вони не будуть шукати, а також не будуть підтримувати своїх громадян у пошуках:

а) угод, що могли б сприяти встановленню на їхню користь будь-якої зверхності у правах щодо торговельного або економічного розвитку в будь-якому певному районі Китаю;

б) таких монополій або переваг, що могли б позбавити громадян будь-якої іншої держави права займатися у Китаї законною торгівлею або промислом, або можливості брати участь спільно з китайським урядом або з будь-якою місцевою владою у суспільних підприємствах усякого роду або підприємствах, що за своїми завданнями, діяльністю або географічним становищем були б розраховані на паралізування практичної можливості застосування принципу рівних можливостей.

Встановлено, що постанови, які передують цій статті, не повинні розумітися в значенні заборони придбання власності або прав, що необхідні для ведення

особливого роду комерційного, промислового або фінансового підприємництва або для заохочення досліджень та розробок.

Китай зобов'язується керуватися принципами, що встановлені у викладених вище постановках цієї статті, при розгляді заявок на економічні права і переваги з боку урядів або громадян усіх іноземних держав, незалежно від того, є вони учасниками нинішнього трактату чи ні.

*Якими були позиції держав, що домовлялися, щодо Китаю?  
Яке значення мала угода для Китаю?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

**12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.** – Вашингтонська конференція.

**13 грудня 1921 р.** – угода «чотирьох держав».

**6 лютого 1922 р.** – угода «п'яти держав».

**6 лютого 1922 р.** – угода «дев'яти держав».

156

§28

## Версальсько-Вашингтонська система. Повоєнні міжнародні конференції

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, які країни виграли, а які програли в результаті підписання повоєнних мирних угод.*

**1** *Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи, її переваги та недоліки.* Версальсько-Вашингтонська система зафіксувала нове співвідношення сил між державами у Європі, Африці, на Близькому та Далекому Сході. Було створено нову модель міжнародних відносин. Сильними аспектами Версальсько-Вашингтонської системи було те, що вона дала змогу зменшити повоєнну напруженість і закласти основу для відносно стабільних міждержавних відносин у 1920-х рр.

Під час мирних конференцій в основному були вирішені найбільш гострі проблеми. В прийнятих документах розроблено механізм попередження агресивності й безвідповідальності з боку деяких країн. Завдяки створенню міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй, виникла можливість мирного вирішення конфліктних ситуацій, координації відносин між державами.

Спільними зусиллями європейських держав і США вдалося ухвалити позитивні рішення стосовно Китаю, зберегти цілісність країни. Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Водночас Версальсько-Вашингтонська система повоєнних відносин виявилася нестійкою та суперечливою.

По-перше, вона не усунула повністю тих протиріч між провідними державами світу, які призвели до розв'язання Першої світової війни. Вона лише констатувала нове співвідношення сил на міжнародній арені після завершення війни.

Це співвідношення полягало в тому, що на міжнародну арену в ролі головного претендента на світове панування вийшли США, що здобули нечувані багатства за час війни. Змінилася також ситуація й для інших країн. Німеччина і Росія втратили свій довоєнний статус великих держав. Німеччина була поставлена Версальським договором у надзвичайно

складне становище, а інтереси Росії на Паризькій мирній конференції просто проігнорували. Тим часом більшовики отримали перемогу, і як найбільша держава у світі, примусили рахуватися з Росією, а потім і з СРСР, усі держави.

Ще одна довоєнна велика держава – Австро-Угорщина розпалася на декілька незалежних країн.

По-друге, посилилися протиріччя між метрополіями та колоніями, які перейшли з одних рук до інших. Велика Британія та Франція через Лігу Націй отримали мандати на володіння країнами Сходу. Підмандатними територіями Великої Британії стали Ірак, Палестина, Німецька Східна Африка, частина Того і Камеруну. Франція отримала мандат на Сирію та Ліван. Це спричинило різке піднесення національно-визвольного руху народів Азії та Африки.

Існували також протиріччя між новоутвореними державами Європи, кордони яких складалися без урахування інтересів деяких народів.

Близько 30 млн осіб перетворилися на національні меншини. Багато хто з них змушений був емігрувати, проте майже всі мріяли повернутися в рідні краї. Після створення Югославії хорвати й словенці, що сповідували католицьку релігію і становили приблизно 30 % населення, а також мусульмани, що проживали у Поїнні й Македонії (10 %), опинилися у становищі релігійних меншин. Православні серби (43 % населення) вважали, що саме завдяки їхнім зусиллям вдалося об'єднати слов'ян у єдину державу. Тому вони стали титульною нацією у цій державі, контролювали армію й центральні органи влади, що несло в собі зародок майбутніх конфліктів.

Природно, ті держави, які вважали, що їхні життєві інтереси знехтувані, не були задоволені умовами миру. Німеччина прийняла умови Версальського миру лише після погрози поновлення воєнних дій з боку союзників. У Німеччині, Угорщині й Болгарії питання повернення втрачених після війни територій стало одним із головних у їхній внутрішній політиці, основою консолідації мілітаристських, реваншистських сил.



■ Післявоєнний світ у карикатурах

Італія належала до табору переможців, але більшість політиків у цій країні вважали, що її інтереси при розділі колоній, визначенні кордонів не були враховані на Паризькій мирній конференції.

Великі держави не спрогнозували можливих економічних наслідків договорів, що обтяжували світове господарство непомірними репараційними сплатами та штучним припиненням міжнародних зв'язків, що складалися впродовж століть. Це призвело до початку гострої боротьби за нові джерела сировини та ринки збуту товарів між учорашніми союзниками.

Були знехтувані численні проблеми Азійського континенту.

Отож, у Версальсько-Вашингтонську систему було закладено багато передумов, які призвели до розв'язування нової світової війни.

**2 Найголовніші постанови Генуезької, Гаазької, Лозаннської та Локарнської конференцій.** Для вирішення економічних і фінансових питань у повоєнному світі було скликано міжнародну конференцію в Генуї (Італія), яка тривала з 10 квітня по 19 травня 1922 р. і в якій брали участь представники 29 держав. Офіційною метою конференції був пошук засобів «економічного відродження Центральної та Східної Європи». Але на її засіданнях переважало «російське питання».

Західні країни домагалися, щоб Радянська Росія визнала всі борги царського і Тимчасового урядів, повернула підприємства, що були націоналізовані, або відшкодувала їхню вартість, ліквідувала монополію зовнішньої торгівлі.

Радянський уряд погоджувався сплатити колишні борги Росії, якщо західні країни візьмуть на себе зобов'язання відшкодувати збитки від іноземної інтервенції, а також нададуть економічну допомогу, вигідні кредити й підпишуть торговельні угоди. Вказана сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значно перевищувала борги царської Росії й Тимчасового уряду (18 496 млн). Така пропозиція не влаштувала західні країни, і конференція припинила свою діяльність. Питання врегулювання взаємних фінансово-економічних претензій, а також питання про роззброєння, поставлені радянською делегацією, вирішено не було.

Гаазьку конференцію було скликано за рішенням Генуезької конференції. Вона відбувалася з 15 червня до 20 липня 1922 р. Це була фінансово-економічна конференція, в роботі якої брали участь представники ділових кіл, «зацікавлених у російських справах». На конференції обговорювалися питання про націоналізацію іноземної власності, яку здійснили більшовики в Росії, а також про борги царського й Тимчасового урядів і про можливе надання кредитів Радянській Росії. Представники західних держав наполягали на відшкодуванні збитків, що їх зазнали власники-іноземці в Росії.

Радянський уряд запропонував перелік підприємств багатьох галузей економіки, що могли бути передані в оренду, концесію або спільне управління іноземним підприємцям.

Проте цю пропозицію не було прийнято. Захід сподівався хоча б на часткове повернення боргів з боку Радянської Росії. Конференція закінчилася, так і не ухваливши рішення.

Інша важлива міжнародна конференція того часу відкрилась у швейцарському м. Лозанна 20 листопада 1922 р. і тривала з перервою аж до 24 липня 1923 р. У роботі конференції брали участь Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія, Югославія, Туреччина і США



Учасники Генуезької та Лозаннської конференцій

(як спостерігач). Крім того, для розгляду питання про режим чорноморських проток на конференцію запросили російсько-українсько-грузинську делегацію та делегацію Болгарії. Ще одним важливим питанням, що розглядалося на конференції, було підписання мирного договору з Туреччиною.

Позиція радянської делегації щодо статусу чорноморських проток різко розійшлася з позицією західних держав. Незважаючи на протести, пропозицію радянської делегації було відхилено без обговорення і прийнято конвенцію, що базувалася на англійських пропозиціях. Вона зводилася до вимоги про вільне проходження протоками військових суден під будь-яким прапором як у мирний, так і у воєнний час, якщо Туреччина залишається нейтральною, а якщо вона бере участь у війні, то залишається вільний прохід лише для суден нейтральних країн. Прийняття цієї конвенції порушувало життєві інтереси чорноморських країн, у тому числі й Туреччини.

Тим часом політична й дипломатична боротьба в Європі не вщухала.

Наприкінці 1922 – на початку 1923 р. протиріччя між Німеччиною та країнами-переможницями загострилися. Найболючішим залишалося питання про репарації. Обсяг репарацій, установлений 1921 р., виявився для Німеччини нездійсненним. Скориставшись із невиконання Німеччиною репараційних зобов'язань, у січні 1923 р. Франція та Бельгія окупували Рурський басейн та Рейнську область. Окупація Руру, де було зосереджено важку промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємств припинили діяльність через відсутність сировини, зросло безробіття, зменшилася заробітна платня, збільшилась інфляція. Криза набула міжнародного характеру, але ні США, ні Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її посилення в Європі. Франція (а також Бельгія) мусила вивести свої війська та погодитися на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Для вирішення цих та інших проблем було скликано Локарнську конференцію (5–16 жовтня 1925 р.), у якій взяли участь представники Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі та Чехо-Словаччини.

Локарнська конференція склала Рейнський гарантійний пакт, підписаний 1 грудня 1925 р. у Лондоні, що забезпечував недоторканність кордонів між Францією, Бельгією та Німеччиною. Франція та Бельгія зобов'язалися не розпочинати війни. Велика Британія та Італія виступали як головні гаранти Рейнського пакту. Однак гарантії не поширювалися на кордони Німеччини з Чехо-Словаччиною та Польщею.

Німеччину вперше після війни визнали рівноправним партнером. У 1926 р. її прийняли до Ліги Націй постійним членом Ради.

**3** *Договір у Рапалло (1922 р.)*. Міжнародна ізоляція, у яку фактично потрапила РРФСР після перемоги Жовтневої революції, а також моральні й матеріальні втрати Німеччини внаслідок Першої світової війни сприяли зближенню цих країн.

16 квітня 1922 р. в містечку Рапалло ними було укладено сепаратний договір між Радянською Росією та Німеччиною про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій, встановлення торговельно-економічних зв'язків.

Свої підписи під угодою поставили комісар закордонних справ Росії Г. Чичерін та його німецький колега В. Ратенау (24 червня 1922 р. він був убитий терористами за участь у німецько-радянському зближенні).

Радянсько-німецькі економічні відносини почали розвиватись у напрямі створення мішаних компаній та надання німецьким фірмам концесій у Радянській Росії. Особливістю радянсько-німецьких відносин того періоду було військове співробітництво, яке старанно і довго замовчувалося. Версальська угода забороняла Німеччині виробляти зброю, тому треба було знайти форми для такого співробітництва. У квітні 1921 р. Копп, радянський представник у Берліні, після таємних переговорів із рейхсвером привіз до Москви план виробництва у Радянській Росії силами німецьких фірм гармат і снарядів, літаків і підводних човнів. У будівництві в Росії підводних човнів було відмовлено. Але незабаром німецькі заводи в Росії почали виробляти гармати, снаряди, літаки. До цієї програми було долучено й виробництво танків, розпоча-



■ Радянська делегація у Рапалло.

Чому радянсько-німецький договір у Рапалло, як стверджувала тодішня преса, «здивував світ»?



лися також експерименти з розроблення хімічної зброї. Вся продукція потрапляла як до рейхсверу, так і до Червоної армії. Згодом німецькі офіцери почали готувати кадри для танкових частин і військової авіації Червоної армії. Загальновідомо, що німецький генерал Г. Гудеріан дістав у 20-х рр. освіту в СРСР, а майбутній маршал Радянського Союзу М. Тухачевський навчався в Берліні. Усе це відбувалося за умов надзвичайної секретності.

Завдяки підписанню Рапалльської угоди у квітні 1922 р., і Росія, і Німеччина забезпечили собі вигідні умови подальшого співробітництва. 13 жовтня 1925 р. між двома державами було укладено торговий договір. 24 квітня 1926 р. обидві сторони уклали договір про нейтралітет і ненапад. Отже, Німеччина за активного сприяння Радянської Росії, і в потрібному для себе напрямку, виходила з міжнародної ізоляції.

**? Перевірте себе**

1. Схарактеризуйте становище в Європі після укладення повоєнних угод.
2. Визначте, як змінився статус великих держав у Європі після Першої світової війни.
3. Які недоліки Версальсько-Вашингтонської системи ви вважаєте найсуттєвішими?
4. З якою метою було скликано Генуезьку конференцію?
5. Висловіть свою думку стосовно фінансових питань, які обговорювалися під час Гаазької конференції.
6. Вкажіть, що стало причиною радянсько-німецького зближення та на особливості цих відносин у 20-х рр.
7. Що було причиною Рурського конфлікту? Яка конференція вирішила питання франко-німецьких протиріч?



**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**

**Рапалльська угода між Російською Радянською  
Федеративною Соціалістичною Республікою  
та Німеччиною. 16 квітня 1922 р. (витяг)**

**Стаття 1.** Обидва уряди згодні, що суперечності між Німеччиною та Російською Радянською Республікою у питаннях, які виникли за час перебування цих держав у стані війни, регулюються на таких підставах:

а) Німецька держава і РРФСР навзаєм відмовляться від відшкодування їхніх воєнних витрат, рівно як і від відшкодування їхніх воєнних втрат, іншими словами, тих збитків, що були завдані їм та їхнім громадянам у районах воєнних дій внаслідок заходів, включно з ужитими на території супротивної сторони реквізиціями...

в) Німеччина та Росія навзаєм відмовляються від відшкодування їхніх витрат на військовополонених.

**Стаття 3.** Дипломатичні та консульські відносини між Німеччиною та РРФСР негайно відновлюються...

**Стаття 5.** Обидва уряди будуть у доброзичливому дусі навзаєм іти назустріч господарським потребам обох країн...

*Яке значення мала угода для РРФСР та Німеччини?*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

- 10 квітня – 19 травня 1922 р.** – Генуезька конференція.  
**16 квітня 1922 р.** – договір у Рапалло між РРФСР та Німеччиною.  
**5–16 жовтня 1925 р.** – Локарнська конференція.



# П

## еріод стабілізації в країнах Західної Європи та США в 20-х рр. ХХ століття

Після  
вивчення  
матеріалу  
теми учень  
зможе:

- *характеризувати* зміну статусу провідних країн світу після Першої світової війни;
- *співставляти* політичне та соціально-економічне життя Франції та Великої Британії у 20-х рр.;
- *описати* процес становлення Веймарської республіки в Німеччині;
- *аналізувати* причини приходу Б. Муссоліні до влади, процесу фашизації Італії та створення корпоративної системи у 20-ті рр. ХХ ст.;
- *виокремлювати* основні риси доби «проспериті» (процвітання) у США;
- *хронологічно співвідносити* події та явища теми;
- *тлумачити, співвідносити та застосовувати* поняття і терміни: лібералізм, консерватизм, III Комуністичний інтернаціонал, «світова пролетарська революція», «проспериті», фашизм.



## §29

## Загальні особливості соціально-економічного й політичного розвитку країн Західної Європи і США після Першої світової війни

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, що вам вже відомо про економічне і політичне становище західноєвропейських країн і США після Першої світової війни.*

**1** *Поділ країн за їх господарсько-економічними та внутрішньополітичними особливостями.* На соціальний, економічний і політичний розвиток західного світу після Першої світової війни істотно вплинула низка факторів. Одним з найважливіших серед них стало посилення позицій США у системі міжнародних економічних відносин і втрата Німеччиною своєї лідируючої ролі в Європі. Завдяки отриманню мандатів від Ліги Націй на управління близькосхідними країнами розширилась Британська колоніальна імперія. Франція висунулася на перший план в системі міжнародних відносин на європейському континенті й зберегла за собою статус колоніальної держави. Велике значення починають здобувати в міжнародній системі поділу праці новоутворені держави Східної Європи.

Революція в Росії й спроби встановлення у ряді європейських країн режимів, на кшталт радянського, серйозно занепокоїли правлячі кола в більшості закордонних держав, змусивши їх уважніше прислухатися до соціальних і політичних вимог широких суспільних верств.

На початку 20-х рр. перед більшістю країн Європи постали проблеми переходу в економіці з військових рейок до мирного життя, відновлення і розвитку фінансових зв'язків, ліквідації безробіття. США, які найменше постраждали від війни, виявилися економічно в більш вигідному положенні, ніж ослаблені європейські держави.

На європейському континенті намітилася тенденція поділу країн за їхніми господарсько-економічними внутрішньополітичними особливостями. До першої групи потрапили держави із традиційно розвинутою промисловістю, де фінансовий капітал відігравав значну роль. До їхнього числа входили США, Велика Британія, Франція, Італія й Німеччина, що відтворювали свою економіку.



**Облаштування повоєнної Європи**

- Кордони держав на 1914 р.
- Австрія Держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини
- Бессарабія, окупована Румунією в січні 1918 р.
- Території, що відійшли від Німеччини за Версальським договором 28 червня 1919 р. на користь Польщі, Франції, Бельгії, Литви, Чехо-Словаччини і Данії
- Території Східної Пруссії (Мазури), Шлезвігу і Верхньої Силезії, що залишилися у складі Німеччини після плебісцитів 1920 – 1921 рр.
- Саарська область, що була передана під управління Ліги Націй на 15 років
- Демілітаризована Рейнська зона
- Території, що відійшли від Австрії за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. на користь Польщі, Румунії, Італії, Чехо-Словаччини та Королівства СХС
- Території, що відійшли від Болгарії за Нейкським договором 27 листопада на користь Греції і Королівства СХС
- Території, що відійшли від Угорщини за Тріанонським договором 4 червня 1920 р. на користь Румунії, Чехо-Словаччини, Австрії і Королівства СХС
- Лінія Керзона, визначена 8 грудня 1919 р.
- Вільнюська область Литви, захоплена Польщею в жовтні 1920 р.
- Кордон між Польщею і радянськими республіками за Ризьким договором 18 березня 1921 р.
- Вільні міста з прилеглими територіями, передані під управління Ліги Націй
- Кордони держав на 1923 р.

**Облаштування повоєнної Європи**

Другу групу становили аграрні країни Європи, зокрема, Іспанія, Португалія, держави Балканського півострова й нові держави Східної Європи. Поділ праці став важливим фактором стабілізації міжнародної економіки. Це виражалося у відновленні ринків промислових і сільськогосподарських товарів, переміщенні капіталів і їхньому розміщенні в різних господарських галузях. Активно почали розвиватися галузі, що мали найважливіше значення в роки війни – електротехнічна, хімічна, автомобільна й сталеливарна.

**2** *Політичні процеси.* Економічні зміни були тісно пов'язані з політичними процесами у більшості країн. Загальні радикальні настрої після світової війни спричинили посилення політичних сил, які так чи інакше виступали за соціально орієнтований розвиток. Характерною рисою політичного процесу протягом 1920-х рр. було протиборство між тими, хто виступав за ненасильницьке вирішення внутрішньополітичних проблем, і їхніми супротивниками з числа правих кіл, що бачили у лібералізації небезпеку революції. Значним впливом у суспільстві користувались ліберальні й соціал-демократичні партії, які домагалися розширення політичних і соціальних прав громадян: загального виборчого права, введення фіксованого робочого часу, розширення прав трудових колективів під час підписання колективних договорів. Протягом 1920-х рр. у більшості країн зростає роль профспілок, що перетворилися в серйозну суспільно-політичну силу.

У свою чергу, праві сили, насамперед у переможених країнах, а також і в нових державах, зіштовхнулися з масштабною економічною і суспільно-політичною кризою. Вона спричинила серйозні потрясіння. Відбувалися страйки, широкі народні маси вимагали не перекладати економічні проблеми на плечі середніх і бідних верств населення, виступали за радикальні політичні зміни. Напружена обстановка підсилила протистояння між ліберальними й соціал-демократичними партіями та правими силами.

У ситуації, що склалася, комуністичні партії активізували свою пропагандистську й організаційну роботу відповідно до програми III Інтернаціоналу. Важливу роль у цьому процесі відіграв Радянський Союз, що надавав моральну і матеріальну підтримку комуністичному руху. Почалося жорстке суперництво за вплив на маси між традиційними соціал-демократичними і комуністичними партіями. Комуністи вимагали ліквідації існуючої суспільної системи й встановлення «пролетарської диктатури».

**3** *Зародження нацистського і фашистського рухів.* Протистояння протилежних політичних сил ще більше загострив вихід на політичну сцену ультрарадикальних та ультранаціоналістичних угруповань в Німеччині та Італії. Так, німецькі націоналісти взяли на озброєння програму реваншу, тобто, повернення втрачених територій, ставку на розгром основних конкурентів у Європі й світі, насамперед Франції, Великої Британії й США, а також відтворення колоніальної Німецької імперії. Було здійснено кілька спроб ліквідувати Веймарський режим, зокрема, руками колишніх фронтовиків у ході путчу монархіста В. Каппа (Берлін, 1920 р.) та антиконституційного заколоту (Мюнхен, 1923 р.) членами створеної А. Гітлером відразу ж після завершення Першої світової війни так званої націонал-соціалістської робітничої партії.



■ Гітлер з Муссоліні



■ Каппівський заколот

Паралельно в Італії набирив силу рух фашистів, який очолив один з колишніх активних керівників Італійської соціалістичної партії, у минулому редактор її центрального друкованого органу – газети «Аванті» – Беніто Муссоліні.

Фашистські організації створювалися як у містах, так і в селах. Основними гаслами фашистського руху на першому етапі стала пропагандистська теза верховенства національних інтересів над класовими; проголошення ідей соціальної справедливості й рівності; висування вимог конфіскації майна й засобів виробництва в тих, хто збагатів на труднощах країни під час війни, підтримка середнього й національного капіталу, захист інтересів військовослужбовців і надання їм соціальних пільг. Фактично фашисти виступали як найбільш радикальна сила з усіх існуючих політичних партій. На відміну від комуністів, вони були прихильниками вільного підприємництва, приватної власності й підтримки держави, що мала спиратися на всі нації, а не на окремі верстви чи групи. Багато в чому привабливі гасла фашистів сприяли стрімкому зростанню їхніх лав.

### ? Перевірте себе

1. Назвіть основні причини соціально-економічних та політичних змін, що відбувалися в країнах Західної Європи та США після закінчення Першої світової війни. Чи можна назвати їх об'єктивними?
2. Як ви ставитеся до тенденції поділу країн за їх господарсько-економічними і внутрішньополітичними особливостями? Чому?
3. Як позначилася поява СРСР на внутрішній соціальній політиці європейських держав? Чому?
4. Розкажіть, що ви знаєте про діяльність соціал-демократичних та комуністичних партій у цей період.
5. Якими обставинами зумовлена поява ультрарадикальних та націоналістичних угруповань в Німеччині та Італії?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Із творів К. Каутського «Диктатура пролетаріату», «Тероризм і комунізм»

...Вираз «диктатура пролетаріату» означає диктатуру не однієї особи, а одного класу, що унеможлиблює твердження, начебто Маркс

мав на увазі диктатуру в буквальному розумінні слова. Він казав не про форму правління, а про становище, яке матиме місце, коли пролетаріат завоює політичну владу, при тому він дотримувався погляду, що в Англії та Америці перехід може здійснитися мирно, тобто в демократичний спосіб. Режим так сильно закорінен у масах, немає жодного приводу вчиняти замах на демократію. Він зможе обійтися без насильства.

...Більшовики знищили демократію, яку російський народ завоював під час Лютневої революції. Відповідно до цього, більшовики перестали називати себе соціал-демократами. Вони називають себе комуністами...

*Як К. Каутський розуміє «диктатуру пролетаріату» і за що критикує більшовиків?*

§30

## Велика Британія

167

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, яку роль відіграла Велика Британія у світовій політиці на початку ХХ ст.*

**1 Становище країни після Першої світової війни.** Велика Британія, як провідна держава Антанти, за підсумками війни досягла здійснення багатьох своїх інтересів. Було усунуто головного конкурента – Німеччину, отримано більшу частину репарацій, загарбано більшість німецьких колоній, зміцнені позиції в Африці та на Близькому Сході. Територія Британської імперії виросла на 2,6 тис. кв. км, а населення на 9 млн осіб. Економіка в роки війни за допомогою державного регулювання змогла забезпечити армію всім необхідним, соціальні проблеми в цей час відійшли на другий план.

Проте мало хто з англійських політиків припускав напередодні війни, яку ціну доведеться заплатити за участь у ній. Масштаб військових подій змусив напружити сили всіх націй. Більше 10 % населення було мобілізовано. 750 тис. англійців було вбито на полях війни, 1,7 млн поранено, матеріальні втрати склали 10 млрд ф. ст. Таких втрат Велика Британія не знала ніколи.

Важка ситуація склалася в економіці країни. Вкрай негативні наслідки мала втрата в роки війни 70 % торговельного флоту. Значно послабили зв'язки з колоніями, відчувалася гостра нестача сировини, промислове виробництво скоротилося на 20 %. Завмерло житлове будівництво, збільшення податків і дорожнеча загострили соціальну обстановку всередині країни.

Помітно скоротився англійський експорт. Американські компанії потіснили англійські на ринках Центральної та Південної Америки, в британських домініонах та на Далекому Сході. На експорт Англії негативно вплинули й інші фактори: прискорений розвиток Канади та Австралії, втрата російського ринку внаслідок революції та приходу більшовиків до влади.

У промисловості посилювалися тенденції монополізації виробництва. Так машинобудівна компанія «Віккерс» на 1922 р. контролювала 90 фірм, 30 з яких були придбані на кінець війни і у два наступних роки. Компанія «Левер бразерс» у 1913 р. контролювала 40 фірм, а у 1921 р. – вже 160. Було створене потужне об'єднання підприємців – Федерація

британської промисловості, до якої у 1920 р. входили компанії, капітал яких перевищував капітал усіх англійських фірм напередодні війни.

Фінансовий тягар військових витрат уряд намагався перекласти на платників податків: за роки війни податки зросли в шість разів. Але цього було явно недостатньо. Фінансові потреби покривалися з внутрішніх і зовнішніх військових позик. Це призвело до величезного зростання державного боргу. Якщо у 1914 р. він складав 650 млн ф. ст., то після завершення війни – 7829 млн ф. ст. З кредитора американських банкірів Велика Британія вперше у своїй історії перетворилася на їхнього боржника.

**2** *Внутрішня політика кабінету Д. Ллойд Джорджа.* На політичній сцені діяли три найбільші партії. Консервативна партія в основу своєї діяльності ставила прихильність до усталених цінностей англійського суспільства, непорушність приватної власності, свободу підприємництва, парламентаризм у поєднанні з монархічними традиціями.

Ліберальна партія проповідувала демократичні свободи, оптимальне поєднання інтересів власників і держави. Незважаючи на зусилля лідера Д. Ллойд Джорджа, ця партія наближалася до свого занепаду.

Новою силою в політичному житті Великої Британії стала лейбористська партія, заснована 1900 р. (до 1906 р. – Комітет робітничого представництва). До 1918 р. вона не мала програмних документів. Статут, прийнятий у лютому 1918 р., вперше запровадив, поряд із колективним, також індивідуальне членство. Партія проголосила своєю метою демократизацію політичного ладу, розширення соціального законодавства, перевагу державної та суспільної власності над особистою, широкі соціальні реформи. На виборах 1918 р. вона зробила перший крок до перетворення на найбільшу партію опозиції, завоювавши 60 місць у палаті громад.

Перші повоєнні вибори до парламенту відбулися у грудні 1918 р. За їх підсумками було сформовано коаліційний уряд із консерваторів і лібералів, очолюваний Девідом Ллойд Джорджем.

Лейтмотивом діяльності уряду Ллойд Джорджа стало гасло: «Розбудити Велику Британію!». Прем'єр-міністр вважав, що найкращим методом виводу країни з економічної кризи буде стимулювання приватної підприємницької ініціативи, демонтаж системи державного регулювання. Уряд швидко ліквідував усі державні органи контролю за економікою, демобілізував армію (4 млн англійських солдатів повернулися додому), почав здійснювати реконверсію – перехід промисловості на мирні рейки.

У лютому 1918 р. у країні було проведено чергову реформу виборчого права. Кількість виборців зросла з 8 до 21 млн осіб, уперше виборчі права набули жінки віком понад 30 років. Більшість виборців підтримували реформаторський курс коаліційного уряду.

Було прийнято програму допомоги безробітним та будівництва дешевих жител для малозабезпечених. У 1918 р. запроваджено 8-річну, а 1921 р. – 9-річну безкоштовну обов'язкову освіту. Ллойд Джордж обіцяв зробити «країну гідною її героїв». Однак подібні обіцянки не легко було виконати.

Вирішення проблеми модернізації галузей, що відставали у своєму розвитку, особливо вугільних шахт, від таких нових виробництв, як автомобільна, авіаційна, електротехнічна, вимагало закриття збиткових підприємств, обмеження прав трудящих (скорочення заробітної платні й збільшення тривалості робочого тижня). Це викликало масове невдово-



лення населення й профспілок. У 1919–1920 рр. країну потрясли масові страйки й демонстрації трудящих під гаслами підвищення заробітної платні, скорочення робочого тижня й відновлення прав профспілок, обмежених раніше воєнним станом. Лише твердими репресивними заходами вдалося збити розмах робітничого руху.

**2 Зовнішня політика.** Становище правлячих кіл Британської імперії ускладнювалося підйомом національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах. Ллойд Джордж наполягав на лібералізації зовнішньоекономічних відносин і відмові від колоніальної імперської політики. Однак лідери консервативної партії розглядали це як загрозу втрати британського впливу і домоглися більш жорсткого урядового курсу відносно національно-визвольного руху в колоніях. Відповіддю стали два повстання в Єгипті, у результаті чого Великій Британії довелося відмовитися від протекторату над цією країною, зберігши лише контроль над Суецьким каналом.

Різно активізувалася діяльність Індійського національного конгресу. Під тиском патріотично-настроєних суспільних діячів, представників інтелігенції й військових, британська колоніальна влада змушена була у 1918 р. провести реформу, яка збільшувала представництво індійців у органах самоврядування. Домініони Канада, Австралія й Південна Африка домоглися статусу автономних держав у складі Британської імперії. Значну поразку потерпіла англійська дипломатія на Середньому Сході. У 1919 р. Велика Британія відмовилася від контролю над Афганістаном, а в 1921 р. договір з Англією розірвав Іран.

Остаточною причиною падіння уряду Ллойд Джорджа стало ірландське питання. Уніоністи – прихильники союзу з Англією (унії) – домоглися нерозповсюдження на Ольстер системи самоврядування. Це викликало повстання шинфейнерів у 1916 р. Незважаючи на його поразку, партія шинфейнерів взяла участь у виборах 1918 р. до англійського парламенту і одержала 73 з 105 «ірландських» місць. У Дубліні, столиці Ірландії, ці депутати утворили власний ірландський парламент, прийняли декларацію про незалежність країни. Одночасно був утворений Тимчасовий республіканський уряд, сформована Ірландська республіканська армія. Президентом республіки був обраний лідер шинфейнерів – Де-Валера. В графствах та містах утворювалися місцеві органи влади, суди, республіканська поліція.

Англійський уряд запровадив військовий стан, направив на допомогу регулярній англійській армії, що знаходилася там, додаткові контингенти відставних офіцерів і солдатів. Комісія лейбористської партії та тред-юніонів, яка розслідувала становище у Ірландії, констатувала, що англійські військові застосовували терористичні методи боротьби проти мирних жителів.

**POBLACHT NA H EIREANN,  
THE PROVISIONAL GOVERNMENT  
OF THE  
IRISH REPUBLIC  
TO THE PEOPLE OF IRELAND.**

**ISSUANCE AND ENDORSEMENT.** In the name of God and of the said government, from which we receive our full powers of appointment, Ireland, through us, summons her children to her flag and under her war trumpet.

We have organized and formed her, inspired through her spirit, revolutionary organization, the Irish Republican Brotherhood, and through her own voluntary organizations, the Irish Volunteers and the Irish Citizen Army, having previously performed our duty, being ready to assist for the right, freedom to prevail over the wrong, to the welfare, and, supported by her noble children in sacrifice and in glory, we have and we will see that we have in the name of its freedom, of its welfare, and of its children among the nations.

We declare the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact. We have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

That we have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

That we have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

We have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

That we have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

We have now secured the right of the people of Ireland to the sovereignty of Ireland, and to the independent control of Irish destinies, to be asserted and unalterable. The long oppression of this right by a foreign people and government has now extinguished the right, but can never be extinguished again by the destruction of the Irish people. In every generation the Irish people have asserted their right to sovereign Ireland and, accordingly, the Irish nation has never ceased to exist. We have now secured it in fact.

**Proclamation to the people of Ireland, signed by the Provisional Government of the Irish Republic, on the 6th day of January, 1919.**

**THOMAS CLARKE,  
DEAN OF DUBLIN, TERENCE DONOVAN,  
P. J. FARRELL, EUGENE KEENE,  
JAMES CONNOLLY, JOSEPH PIERCE, etc.**



■ *Перші англійські лейбористи*

Енергійний опір ірландського народу англійським військам, успішні дії Ірландської республіканської армії, загроза громадянської війни змусили Ллойд Джорджа піти на підписання у грудні 1921 р. компромісної угоди. Англо-ірландський договір передбачав утворення самоврядної Ірландської вільної держави на правах домініону у складі 26 графств Південної Ірландії.

Ольстер залишився у складі Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, і перетворився у вогнище гострого громадянського й міжконфесійного конфлікту.


Невдала внутрішня і зовнішня політика лібералів остаточно підірвала довіру до них з боку виборців. Після виборів 1923 р. британський парламент виявився розділений на три чисельно близькі за кількістю депутатів фракції: консервативну (259 місць), лейбористську (191 місце) та ліберальну. В умовах протистояння традиційних партій право сформувавши уряд одержав лідер другої за чисельністю фракції Р. Макдональд.

Це призвело до створення у січні 1924 р. уряду представниками трудящих – лейбористами. І хоча перший робітничий уряд проіснував усього кілька місяців, ця подія в історії Великої Британії означала заміну ліберальної партії на лейбористську у двопартійній політичній системі країни.

### **?** Перевірте себе

1. Охарактеризуйте надбання і втрати, які отримала Велика Британія після завершення Першої світової війни.
2. Яка нова політична сила з'явилася у Великій Британії після завершення війни?
3. Проаналізуйте реформи уряду Д. Ллойд Джорджа у внутрішній політиці.
4. Обговоріть питання про причини зростання впливу жінок в англійському суспільстві після завершення війни.
5. Чому реформування англійської промисловості відбувалось повільніше, ніж в інших країнах?

6. Які проблеми доводилося вирішувати уряду Д. Ллойд Джорджа у зовнішній політиці?
7. Висловіть свою думку стосовно проблеми Ольстеру: чому цей регіон на довгі роки став місцем громадянської та міжконфесійної ворожнечі?


**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**
**Погляд дослідника. З книги «Долі ХХ століття.  
Уїнстон Черчилль»  
Лондон, 22 січня 1924 р.**

Георг V доручив Рамсею Макдональду сформувати перший за всю британську історію кабінет лейбористів. Проте Макдональд може провалитися при голосуванні довіри уряду, оскільки він представляє меншість, а на цей рік вже призначені загальні вибори. Прихід до влади лейбористів змушує тремтіти фінансовий світ, який вбачає у Макдональді і його друзях агентів більшовицької Росії. Король, що забажав дати лейбористам «законний шанс», питає себе, що б сказала про такий кабінет його бабуся, королева Вікторія. Однак хвилювання марні. Прагнучи залишитися при владі, Макдональд втихомирив своїх найбільш революційно налаштованих прибічників.

*Яку небезпеку в уряді Макдональда вбачали фінансові кола Великої Британії? Чи могли їхні побоювання справдитися?*


**ДАТИ І ПОДІЇ**

**Лютий 1918 р.** – реформа виборчого права, за якою жінки віком понад 30 років отримали право голосу.

**Грудень 1921 р.** – утворення самоврядної Ірландської вільної держави на правах домініону в складі 26 графств Південної Ірландії.

**Січень 1924 р.** – формування першого лейбористського уряду.

**§31**
**Франція**
**АКТУАЛІЗАЦІЯ  
ЗНАНЬ**

*Яку мету переслідували правлячі кола Франції напередодні Першої світової війни? Чи вдалося їм досягти її?*

**1** **Наслідки Першої світової війни для Франції.** Франція більше, ніж інші великі держави, постраждала під час Першої світової війни. Перемога дісталася країні дорогою ціною: 1,4 млн французів було вбито і 750 тис. поранено. Північні, найбільш промислово розвинені департаменти, де точилися воєнні дії, були зруйновані. Виведено з ладу 6 тис. км залізничних колій, 52 тис. км шосейних доріг, втрачено половину торговельного флоту. Запало сільське господарство – 325 тис. га орної землі стали непридатними для використання. Фінанси було підірвано, в результаті революцій і розпаду імперій французи втратили кошти, які віддали у борг Росії, Туреччині, Австро-Угорщині. Військові позики перетворили Францію з кредитора у боржника Великої Британії та США. У 1920 р. державний борг сягнув 300 млрд франків.

Водночас війна значно вплинула на економіку Франції. Військове виробництво вимагало розвитку низки галузей промисловості, спричинило зростання загального промислового потенціалу країни. За роки війни ви-

5  
 никли нові індустриальні райони: Центральний, Південний, Південно-Західний, нові підприємства – «Рено», «Сітроєн». Створення нових промислових районів і відновлення зруйнованих значно збільшили внутрішній ринок французької промисловості. Зріс попит на обладнання та різноманітні види сировини. Повернення Ельзасу та Лотарингії подвоїло потужність металургії, сприяло швидкому розвитку хімічної й текстильної промисловості. До 1935 р. Франція експлуатувала вугільні запаси Саару. Країна швидко перетворювалася з аграрно-індустріальної на індустриально-аграрну.

Після війни Франція залишилася президентською республікою. У країні діяла конституція 1875 р. Главою держави був президент, що обирався парламентом та був наділений великими повноваженнями. Він призначав главу виконавчої влади – голову Ради міністрів, який відповідав перед законодавчим органом. Вищим законодавчим органом влади були Національні збори (парламент), що склалися з палати депутатів і сенату. Виборче право мали чоловіки, що досягли 21 року. Жінки, військовослужбовці, молодь, сезонні робітники виборчих прав не мали. У Франції склалася багатопартійна система, але найбільш впливовими партіями були республіканська й радикальна. Після війни уряд Ж. Клемансо намагався посилити патріотичні настрої.

172


 ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Жорж Клемансо (1841–1929)** – один з провідних державних і політичних діячів Франції. За освітою лікар. Член Французької академії (1918 р.). У період Другої імперії брав участь у радикальному русі. На початку 1880-х рр. Клемансо – лідер радикалів. Запропонував план демократичних реформ. Був запеклим прибічником війни до реваншу проти Німеччини. За темпераментні та різкі виступи в парламенті дістав прізвисько «Тигр». У 1902 і 1909 рр. обирався до сенату. У 1906–1909 рр. – голова Ради міністрів. Від початку війни вимагав продовження її до повного розгрому Німеччини, незважаючи на жертви. У листопаді 1917 р. знову став головою Ради міністрів і водночас військовим міністром, намагався запровадити диктаторський режим у країні. Як голова Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. та керівник французької делегації на ній був одним із творців Версальського договору 1919 р. Домагався гегемонії Франції в Європі. Зазнавши поразки на президентських виборах 1920 р., відійшов від активного політичного життя.

З цією метою було влаштовано офіційні святкування з приводу повернення Ельзасу та Лотарингії, організовано в Парижі парад Перемоги. День перемир'я з Німеччиною – 11 листопада – оголошено національним святом. Під Тріумфальну арку на Єлисейських Полях перенесли рештки невідомого солдата, доставлені з поля битви під Верденом, і запалили над ними Вічний вогонь. Інвалідам війни й колишнім фронтовикам було виявлено підкреслену повагу: їм установили особисті пенсії, сплата яких мала здійснюватися коштом репарацій з Німеччини. Маршала Фоша поховали поряд з усипальницею Наполеона Бонапарта в соборі Інвалідів.

Знаком визнання заслуг Франції в перемозі стало проведення в Парижі мирної конференції й обрання її головою Ж. Клемансо. Вимоги французької делегації виражалися однією фразою: «Боші заплатять за все». Клемансо вимагав максимального ослаблення Німеччини, у тому числі



■ *Ф. Боггс. Святкування перемир'я з Німеччиною в Парижі*



■ *Пам'ятник маршалові Фердинанду Фошу*

повернення Франції Ельзасу й Лотарингії й передачі частини німецьких колоніальних володінь, Франція одержала 52 % від всієї суми репарацій.

У листопаді 1919 р. у Франції відбулися перші після війни парламентські вибори. Напередодні виборів партії патріотичного напрямку (республіканці) об'єдналися у виборчу коаліцію – «Національний блок». До нього пристала й частина радикалів. Виборча програма «Національного блоку» мала забезпечити в країні «соціальний та релігійний мир».

У програмі йшлося про захист республіканського ладу, про необхідність відновлення економіки, турботу про ветеранів війни, ретельне дотримання Версальського договору.

Внаслідок виборів перемогу одержав «Національний блок», діставши понад 2/3 місць у палаті депутатів. Він перебував при владі з 1919 р. по 1924 р. Прем'єр-міністром став А. Мільєран, який на час виборів уважався безпартійним, але відкрито підтримував республіканців. Після перемоги на виборах Національний блок взяв курс на демонтаж системи державного регулювання економіки, надання максимальних пільг великим монополістичним і банківським об'єднанням. У поєднанні з економічною кризою 1918–1921 рр. і складним повоєнним становищем це викликало піднесення робітничого руху.

**2 Соціально-економічний розвиток країни в 20-х рр.** Франція завжди була країною з традиційно розвиненими й соціально спрямованими робітничим і демократичним рухами. Перемога у війні викликала в більшості французьких робітників приплив патріотичних почуттів. Піднесення робітничого руху було тісно пов'язане з економічною кризою 1918–1921 рр. Однак страйки рідко мали політичний характер. Не відкидаючи ідеї «соціального миру», робітники боролися за свої економічні права. Головними вимогами були запровадження 8-годинного робочого дня та збільшення заробітної платні. Найбільшого розмаху страйковий рух досяг у 1919–1920 рр., коли в ньому щорічно брали участь понад 1 млн осіб, тобто в 3–4 рази більше, ніж у 1917 або 1918 р. Одним з найбільших виступів виявився страйк залізничників у травні 1920 р., під час якого було висунуто вимогу націоналізації залізниць.

У той період помітно зріс вплив соціалістичної партії Франції, що будувала свою діяльність на соціал-демократичній основі й закликала до

проведення соціально значущих реформ. Вона різко збільшила свої лави за рахунок робітників і солдатів, які демобілізувалися. Соціалістична партія лише за два роки – з 1918 по 1920 – зросла більше ніж у 5 разів.

Ліворадикальні соціалісти заснували 1920 р. Комуністичну партію Франції (ФКП). Її утворення було тісно пов'язане з Комінтерном.

Загалом жодна з політичних партій лівого спрямування чи профспілкові центри не змогли очолити робітничий рух у країні. Від кінця 1920 р. у Франції почався спад масового робітничого руху.

У 1924–1929 рр. у Франції, як і в інших західних країнах, відбувалися стабілізація й розвиток економіки на основі зростаючої політичної стабільності французького суспільства, відновлення демократії.

У травні 1924 р. на парламентських виборах перемогла широка коаліція – «Лівий блок», до якого увійшли партія радикалів, республіканські соціалісти й соціалісти. Організатором «Лівого блоку» був новий лідер радикалів Едуард Ерріо. Його вирізняли демократизм, інтелігентність, пацифізм, неприйняття будь-яких форм насильства (це стосується й класової боротьби). Саме за Ерріо радикали стали справді центристською партією і вступали в коаліції як з лівоцентристами, так і з правоцентристами.

У липні 1926 р. до влади у Франції доступилася правоцентристська коаліція «Національна єдність», яка проіснувала до 1929 р. Тактика Ерріо виправдала себе, але лідером коаліції став Раймон Пуанкаре, який очолював республікансько-демократичну партію. Він користувався повною довірою і підтримкою як французьких, так і міжнародних ділових кіл. Лише тяжка хвороба змусила його піти у відставку в липні 1929 р.

Головним завданням уряду Національного єднання була фінансова стабілізація. Пуанкаре зважився на комплекс непопулярних заходів – підвищення непрямих податків, різке скорочення соціальних державних програм, девальвацію франка. Англійські й американські банки надали французькому уряду більші кредити. До 1928 р. уряду вдалося погасити інфляцію й стабілізувати національну фінансову систему. У країні почалося швидке зростання промислового виробництва. За темпами зростання економіки Франція поступалася лише США.



■ Раймон Пуанкаре у фотографії та карикатурах

Чим відомий Раймон Пуанкаре? Спробуйте пояснити зміст шаржів на нього.

Високі темпи промислового розвитку Франції у 20-х рр. пояснюються отриманням репарацій з Німеччини (9 млн марок золотом), використанням саарського вугілля та лотаринзької руди, наявністю дешевої робочої сили в колоніях. Крім того, у міжвоєнний період Франція перетворилася на своєрідну Мекку для іноземного туризму, зокрема зі США, що сприяло розвитку сфери обслуговування.

**8 Зовнішня політика.** У перші повоєнні роки французькі правлячі кола покладали великі надії на одержання німецьких репарацій, експлуатацію колишніх колоній Німеччини у Африці, а також повернення «царських боргів» – довоєнних позик Росії. Радянський уряд на вимогу повернення боргів відповів відмовою, тоді французькі урядовці організували кампанію невизнання і бойкоту Радянської Росії, брали участь у антирадянській інтервенції.

Іншим гострим питанням для французької зовнішньої політики була сплата репарацій з боку Німеччини. Обсяг репарацій, установлений 1921 р., виявився для Німеччини нездійсненним. Скориставшись із невиконання Німеччиною репараційних зобов'язань, у січні 1923 р. Франція та Бельгія окупували Рурський басейн та Рейнську область. Окупація Руру, де було зосереджено важку промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємств припинили діяльність через відсутність сировини, зросло безробіття, зменшилася заробітна платня, збільшилась інфляція. Криза набула міжнародного характеру, але ні США, ні Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її посилення в Європі. Франція (а також Бельгія) мусила вивести свої війська та погодитися на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини. Пізніше Франція приєдналася до плану Дауеса, який був спрямований на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Під час перебування при владі Лівого блоку, міністерство закордонних справ очолив Арістид Бріан. Прекрасне орієнтування у великій політиці, схильність до кулуарного вирішення питань, розважливості і обережності, витончене вміння вести дискусію й яскравий талант оратора – всі ці якості перетворили Бріана в помітну фігуру у французькій політичній еліті. Згодом Бріан став одним із лідерів та ідеологів пан'європейського руху й політики умиротворення країн, що постраждали від нерівноправних умов Версальського договору. У той же час він несе відповідальність за загострення відносин й розв'язання двох колоніальних війн – у Марокко й Сирії.

В цілому внутрішня та зовнішня політика Франції у 20-х рр. була недостатньо послідовною та зваженою, що пояснюється перебуванням при владі представників різних політичних партій та блоків лівого, правого або центристського спрямування.

### ? Перевірте себе

1. Яких втрат зазнала Франція під час Першої світової війни?
2. Порівняйте реакцію на закінчення війни у Франції та Великій Британії. Чим, на вашу думку, можна пояснити більш емоційне святкування французами перемоги?
3. Охарактеризуйте робітничий рух у Франції в 20-х рр. ХХ ст.
4. Чим можна пояснити достатньо швидкі темпи зростання французької економіки?

5. Використавши додаткові матеріали, зробіть історичний портрет одного з французьких політичних діячів 20-х рр., який вам більше імпонує.
6. Чому французькі правлячі кола були найбільш послідовними у боротьбі проти Радянської Росії у перші повоєнні роки?
7. Проаналізуйте зовнішню політику Франції стосовно Німеччини у 20-х рр. XX ст.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

### 3 резолюції XIX з'їзду республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів щодо питання про використання колоній (22 листопада 1922 р.)

З'їзд республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів, який зібрався в Марселі, приймаючи до уваги, що успішна колоніальна виставка в Марселі виявила великі ресурси, які наші великі колоніальні володіння створюють для батьківщини, виявила різноманітні види сировини, які ми можемо звідти вилучати, а також показала, що ці володіння можуть бути ринком збуту для промислової продукції метрополії;

приймаючи до уваги, що економічне і фінансове становище Франції переконливо вимагає, щоб ми повною мірою там, де це можливо, звільнилися від податків, сплачуваних нами іноземним державам за сировину, яку ми вимушені імпортувати;

висловлюючи побажання, щоб внесений міністром колоній в бюро палати депутатів проект закону відносно експлуатації колоній якомога швидше був поставлений на обговорення, закликає своїх представників у парламенті вимагати його негайного прийняття.

*Яку роль у житті Франції, на думку партії радикалів і радикал-соціалістів, мали відігравати колонії?*

*Чому радикали і радикал-соціалісти якомога швидше прагнули прийняти закон про експлуатацію колоній?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

**Листопад 1919 р.** – перемогу на виборах одержав «Національний блок».

**Січень 1923 р.** – окупація Руру та Рейнської області.

**Травень 1924 р.** – до влади доступився «Лівий блок».

**Липень 1926 р.** – перемога на виборах коаліції «Національна єдність».

## §32

## Сполучені Штати Америки

### АКТУАЛІЗАЦІЯ

### ЗНАНЬ

*Пригадайте, з якою метою Сполучені Штати вступили у Першу світову війну і чи вдалося їм реалізувати свої наміри у ході Паризької мирної конференції.*

- 1 **Зміна статусу США у світі після Першої світової війни.** Перша світова війна надала потужного поштовху економічному розвитку США й посилила їхній політичний вплив у світі. У США не було такої масової руйнації виробництва, якої зазнавала впродовж чотирьох років Європа. Країна вступила у війну в квітні 1917 р. на боці Антанти, а її армія взяла участь у воєнних діях тільки з літа 1918 р. Тому людські втрати збройних



сил США були порівняно невеликими: приблизно 50 тис. убитих і майже 250 тис. поранених. Проте участь американців у військових діях і активна роль американської дипломатії у повоєнному врегулюванні і засвідчили перетворення США на провідну державу світу.

США максимально використали ситуацію, що склалася, для подальшого збагачення. Вони виступили в ролі головного постачальника військових матеріалів, харчів і сировини країнам, що воювали. Загальний чистий прибуток усіх американських корпорацій впродовж 1914–1919 рр. становив 33,6 млрд доларів. Гігантські кошти забезпечили нові великі капіталовкладення в американську економіку, частка США у світовому промисловому виробництві значно збільшилася.

На початку 20-х рр. Сполучені Штати забезпечували майже половину світового видобутку кам'яного вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85 % світового виробництва автомобілів. Та найбільше змінився фінансовий статус США у світі. З боржника європейських країн вони перетворилися на найбільшого кредитора. Нью-Йорк став індустріально-фінансовим центром світу.

Війна надала США можливість розширення виробництва, у країні скоротилося безробіття і зросла заробітна платня. Середньорічний заробіток американського робітника 1920 р. збільшився проти довоєнного рівня майже вдвічі. Щоправда, помітно зросла вартість життя, підвищилися ціни.

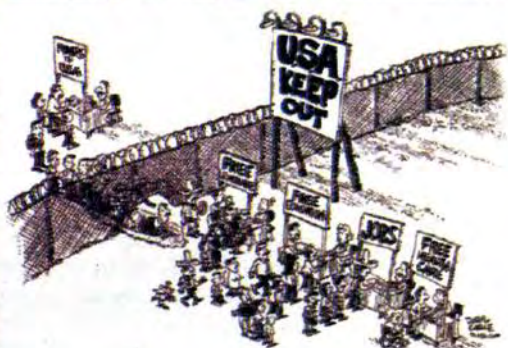
Внаслідок бурхливого економічного розвитку воєнних років США вступили у нову фазу своєї індустріальної еволюції. На початку 20-х рр. вони перетворилися на високорозвинену індустріальну державу. Зі 105,7 млн американських громадян (перепис 1920 р.) мешканці міст становили 54,2 млн і вперше перевищили чисельність сільських жителів.

Величезну роль у зміцненні могутності країни відіграла еміграція до США. У перші два десятиріччя ХХ ст. до США із Європи прибули мільйони іммігрантів, переважно з Польщі, Росії, Австрії, Італії, Ірландії, Великої Британії, Німеччини. Рятуючись від політичних катаклізмів, переслідувань, безпросвітних злиднів, відсутності перспективи, на американській землі люди досить швидко знаходили застосування своїм силам і ставали активними громадянами суспільства, посилюючи потенціал нової Батьківщини.

Різке зростання частки США в міжнародній економіці створило умови для їхнього активного вторгнення у сфери світової політики. Уряд демократів на чолі з президентом В. Вільсоном узяв курс на завоювання світового лідерства.

Однак результати Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Велика Британія та Франція зберегли за собою провідні ролі у світовій політиці, а надто в європейських справах. Дипломатична поразка Вільсона на Паризькій конференції посилила опозицію й республіканців під прапором ізоляціонізму, і демократів під гаслом невтручання до європейських справ.

Адміністрація Вільсона декілька разів представляла Версальський договір на затвердження сенатом, проте кожного разу вносилися додаткові поправки, які унеможлилювали його прийняття. Зрештою, Версальський договір не був ратифікований Конгресом, США відмовилися від участі в Лізі Націй. Перебування демократів при владі на чолі з В. Вільсоном добігало кінця. Серйозна хвороба, що вразила Вільсона восени 1919 р.



■ Еміграція – одна з найбільочіших проблем минулого і сучасності  
 Які причини, на вашу думку, можуть спонукати людей залишити батьківщину? Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що батьківщина там, де добре?

після повернення з Паризької конференції, ще більше послабила можливості реформаторських сил.

**2** *Період «проспериті» (процвітання) за президентів-республіканців У. Гардінга та К. Куліджа.* На виборах 1920 р. до влади доступилися республіканці. Їхній кандидат Уоррен Гардінг став президентом. Республіканці завоювали надійну більшість і в обох палатах Конгресу.

Уряд Гардінга від самого початку рішуче висловився проти політики державного регулювання всередині країни і проти вступу у різні міжнародні організації, втручання у європейські справи. Президент вважав, що це приведе до істотного скорочення державних витрат.

В американській свідомості міцно утвердилася думка, чітко сформульована сенатором Г.-К. Лоджем: «Чим менше уряд США втручатиметься у справи бізнесу, тим краще». Безперечно, за такого підходу не уряд, а бізнес відігравав провідну роль у житті суспільства, і головним завданням уряду було створення оптимальних умов для розвитку підприємництва.

Всупереч послабленню економічних функцій держави, підприємці отримали чимало можливостей для одержання урядових субсидій. Заради отримання прибутків вони не спинялися перед порушенням закону.

Корупція та махінації деяких членів уряду, близьких до Гардінга, почали компрометувати самого президента. Несподівана хвороба У. Гардінга під час подорожі до Аляски та смерть улітку 1923 р. позбавила його ганьби подальшого викриття.

Згідно з Конституцією США президентську посаду обійняв віце-президент Кальвін Кулідж. Новий глава Білого дому не менш категорично, ніж його попередник, заперечував концепцію державного регулювання соціально-економічних відносин. К. Кулідж рішуче висловився на захист «принципу індивідуальної відповідальності» кожного американця за наслідки своїх дій. «Нормальні люди піклуються про себе самі», – казав він, заступаючи на посаду президента. Курс на розвиток підприємництва швидко приніс позитивні результати.

К. Куліджу пощастило обійняти посаду президента в той час, коли американська економіка швидко набирала обертів. 20-ті рр. були для Сполучених Штатів роками процвітання (англ. prosperity). У 1929 р. обсяг продукції промислового виробництва перевищив рівень кризового 1921 р. на 78 %. Наприкінці 20-х рр. США виробляли стільки ж промис-



■ У. Гардінг



■ К. Кулідж



■ Г.-К. Лодж

5

лової продукції, скільки весь інший світ. Надзвичайно швидкі темпи економічного зростання США пояснювалися політичною стабільністю, фінансовою потужністю, величезними резервами внутрішнього ринку, протекціоністською політикою держави.

Особливо стрімко розвивалися нові галузі промисловості, що обладнувалися за останнім словом науки і техніки. Найбільш яскравий приклад – бурхливе зростання автомобільної промисловості. Якщо 1914 р. у країні було випущено 569 тис. автомобілів, то 1929 р. – вже 5358 тис., або 5/6 світового виробництва.

Автомобіль став своєрідним символом американського процвітання. Кожен п'ятий американець мав власний автомобіль. Пояснюється це, можливо, тим, що американці впродовж усієї історії країни ніби завжди «знаходилися на колесах» у пошуках вільної землі, заробітків, кращої долі. Розвиток автомобільної промисловості відбувався паралельно з будівництвом розгалуженої мережі автомобільних шляхів, що, своєю чергою, сприяло розвитку внутрішнього ринку.

Наслідком промислового буму стало нове збільшення національного доходу США. За 1923–1929 рр. він зріс із 74,3 млрд до 86,8 млрд доларів, тобто на 17 %.

За даними американської статистики, середньорічний прибуток кожної американської сім'ї становив близько 3 тис. дол. Це були вельми пристойні гроші, оскільки долар відтоді подешевшав у багато разів. Збільшення прибутків і широке розповсюдження системи продажу та виплат створювали для робітників, службовців, дрібних власників реальні можливості для придбання, інколи за готівку, а частіше у кредит, автомобілів, радіоприймачів, холодильників, пирососів, пральних машин та іншої побутової техніки.

Проте не всі галузі економіки переживали промислове піднесення. Сільське господарство зазнавало кризи перевиробництва, ціни на аграрну продукцію знижувалися. Фермерські господарства ставали хронічно збитковими. Тільки протягом 1925–1929 рр. було примусово продано з молотка за несплату боргів і податків 547 ферм (8,7 % загальної кількості).

Великих втрат країні завдало запровадження «сухого закону». XVIII поправка до конституції, прийнята у 1919 р. і введена у дію 1920-го р., заборонила виготовлення і продаж алкогольних напоїв на території США. «Сухий закон» призвів у 20-х рр. до різкого зростання майже ліквідованої на той час організованої злочинності. Злочинні угруповання контролювали систему нелегального розповсюдження спиртних напоїв, гральних закладів, розповсюдження наркотиків. У 1933 р. цю горезвісну поправку було анульовано.

У зовнішній політиці американська адміністрація приділяла основну увагу збільшенню закордонних капіталів, розширенню торгівлі з країнами різних регіонів, особливо Латинської Америки, завоюванню нових ринків.

Республіканці на всі лади розхвалювали здобутки американської економіки, стверджуючи, що ключ до процвітання лежить у руках правлячої партії. Тому не дивно, що на виборах 1928 р. переміг республіканець Г. Гувер. Прихильники називали його великим організатором, великим інженером і філантропом, здатним привести американський народ до ще більших успіхів. Проте попереду країну чекали важкі часи.

**? Перевірте себе**

1. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що Сполучені Штати використали Першу світову війну для свого збагачення? Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте роль еміграції у створенні економічної могутності США у повоєнні роки.
3. Проаналізуйте ідеологію республіканської партії, яку чітко сформулював президент К. Кулідж: «Справа Америки – бізнес».
4. Чому автомобіль став своєрідним символом американського процвітання у 20-х рр.?
5. Порівняйте засади зовнішньополітичного курсу адміністрації В. Вільсона та республіканців.
6. Охарактеризуйте життєвий рівень середньої американської родини у 20-х рр.
7. Висловіть свою думку стосовно прийняття у США «сухого закону». Які наслідки він мав? Чи відомі вам аналогічні заходи в інших країнах?

**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ****Погляд дослідника Є. Ф. Язикова**

Однією з основних вимог Ку-клукс-клану та інших зятя-тих прибічників «американізму» було гасло обмеження імміграції. В 20-ті роки їм вдалося добитися прийняття нових імміграційних законів, які ввели жорсткі квоти на допуск в США переселенців з інших країн. Імміграційні закони 1921 і 1924 рр. різко скоротили розмір європейської імміграції до США й суттєво змінили її національний склад. Якщо у 1907–1914 рр., в період найбільш інтенсивної довоєнної імміграції, з усіх країн Європи до США переселилися 7,1 млн чоловік, то в 1922–1929 рр. загальна кількість європейських іммігрантів складала 1,7 млн. Відповідно, її розміри зменшилися більш, ніж у чотири рази. Однак імміграція з країн Центральної, Південної та Східної Європи скоротилася значно більше: якщо у 1907–1914 рр. їх було 5,6 млн, то в 1922–1929 рр. – всього 630 тис., тобто у 9 разів менше. Мета, поставлена прихильниками «американізму», була досягнута: напередодні Першої світової війни переселенці з тих країн Європи, яких вони зараховували до «небажаних іноземців», складали 80 % усіх прибульців до Америки, а у 20-х р. їх частка зменшилася до 38 %.

*Чому, на вашу думку, прихильники «американізму» не хотіли пускати до США саме вихідців з країн Центральної та Східної Європи?*

**ДАТИ І ПОДІЇ**

**1919 р.** – прийняття поправки XVIII, яка має назву «сухого закону».

**1920 р.** – обрання президентом республіканця У. Гардінга.

**1928 р.** – перемогу на виборах президента отримав республіканець Г. Гувер.

## §33

## Італія

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Подумайте, чи було населення Італії задоволене участю їхньої країни у Першій світовій війні.*

**1** *Наслідки Першої світової війни.* Італія вийшла з Першої світової війни сильно послабленою. Перед вступом Італії у війну, між нею та Антантою була підписана угода, за якою Італії обіцяли певні території. Вона розраховувала дістати Трентіно і Південний Тіроль на півночі, Трієст, Істрію та Далмацію на сході. Італія також сподівалася отримати малоазійські володіння за рахунок Туреччини. Однак Велика Британія та Франція не були зацікавлені у посиленні Італії в Середземномор'ї. Крім того, в стані переможців Італія виявилася одним із найслабших партнерів.

На Паризькій мирній конференції колишні союзники зробили все можливе, щоб урізати територіальні домагання Італії. Зрештою, Італія здобула лише західну частину Істрії з Трієстом, Цолу, Горицію, прикордонну територію з Австрією. Вона не одержала ані Далмації, ані Фіуме, що було однією з головних цілей у війні. Італія, за тогочасним висловом, почувала себе «переможеною в таборі переможців». Країна втратила у війні 635 тис. убитими, майже 500 тис. скаліченими та понад 1,5 млн полоненими. 65,5 млрд лір золотом поглинули витрати. Італія багато заборгувала союзникам, переважно США та Великій Британії.

Правлячі кола Італії не зуміли домогтися здійснення своїх територіальних вимог. Водночас перебудова економіки на воєнний лад зумовила значне зростання важкої промисловості. За роки війни Італія з країни аграрної перетворилася на аграрно-індустріальну. Особливо сильного розвитку набули металургійна, машинобудівна та хімічна галузі промисловості. З'явилися й зміцнили свої позиції завдяки державним кредитам такі гіганти, як концерни «Ансальдо», «Ільва» у важкій індустрії, «Фіат» в автомобілебудуванні, «Бреда» у виробництві військового спорядження.

Тим часом середні й особливо дрібні підприємці розорялися. Відразу ж після закінчення війни, зіткнувшись із відсутністю місткого внутрішнього ринку внаслідок порушення традиційних зовнішньоторговельних зв'язків, італійська промисловість опинилась у скрутному становищі. Почалося різке падіння виробництва, що спричинило економічну кризу 1920 р. В сільському господарстві почався процес скорочення посівних площ, основна маса селянських господарств зuboжила та розорилася. Заробітна



Завод «Фіат»



■ Розгін антиурядової демонстрації та робітники на захопленому заводі

платня робітників у 1918 р. не перевищувала 76 % довоєнної. Інфляція різко погіршила становище службовців і чиновників.

Незважаючи на те, що Італія була у стані переможців, абсолютна більшість суспільства не мала підстав бути задоволеною повоєнним життям.

Настрої реваншу та враженого національного самолюбства стали важливими чинниками розвитку політичного життя в країні. Внутрішнє становище Італії характеризувалося серйозними соціально-економічними струсами. Посилювалась інфляція, курс паперової ліри стрімко падав. Державний борг досяг величезних розмірів. Солдати, які демобілізувалися з армії, не знаходили роботи. Проблема зростаючого безробіття ускладнювалася тим, що еміграція з країни, яка завжди забирала частину робочої сили, але припинилася під час війни, не відразу відновилася з настанням миру.

За умов економічної кризи, різкого падіння виробництва, банкрутства дрібних і середніх підприємств, у країні активізувалися робітничий і селянський рухи, що було зумовлено також падінням довіри до уряду. В робітничому русі домінували радикальні течії, що висували гасла встановлення диктатури пролетаріату у формі радянської влади, страйки часто супроводжувалися захопленням заводів і фабрик. Головними центрами цього руху були Мілан, Турін, Генуя та інші промислові міста Північної Італії. Робітники вимагали введення 8-годинного робочого дня і підвищення заробітної платні. Загальна кількість страйкуючих робітників становила 1,7 млн. А втім, строкатий калейдоскоп лівих сил, їхні різноманітні форми й засоби боротьби за інтереси трудящих, відсутність конструктивної єдності унеможливили прихід до влади робітничих партій.

Підприємницькі кола Італії, численні землевласники, в тому числі й селяни, були вкрай стурбовані розвитком лівого руху, що вважав за необхідне перегляд закону про власність. Уряди Італії не змогли знайти ефективних засобів для захисту інтересів приватних власників, тому останні свої погляди та надії звертали до фашистського руху, що зароджувався.

Перші виступи фашистів сталися 1919 р., їхня організація мала назву «Союз боротьби». Фашистські організації називалися бойовими союзами. Члени організацій носили спеціальну воєнізовану форму – чорні сорочки, за що їх іще називали чорносорочечниками. Вони створили особливу ор-

ганізаційну структуру – легіони, когорти, віталися між собою за давньо-римським звичаєм помахом простягнутої вперед прямої руки. Основою її ідеології став запеклий націоналізм у поєднанні з соціальною демагогією. Попервах організація налічувала кілька десятків членів, але поступово збільшила свої ряди, головню за рахунок колишніх фронтовиків.

Фашисти знали почуття і настрої фронтовиків. Багато з них вважали силу універсальним засобом вирішення протиріч, а вартість людського життя на шкалі моральних цінностей різко впала. Ця маса розлючених на весь світ людей була сповнена невдоволення, яке могло спалахнути від першої ж іскри. Фашизм намагався повернути на свій бік передусім молодь, що повернулася з фронту, і серед якої відбувалося різке політичне розмежування. Невелика її частина поповнила ліворадикальний рух. Інші, переважно ті, що походили з дрібнобуржуазних родин, здобувши на війні чини й почесні, не збиралися ставати скромними конторниками, учителями, техніками, дрібними адвокатами, тим більше, що в Італії давно спостерігався надлишок представників цих професій. Тріскучі фрази, ефектні жести, абсолютна політична безпринципність фашистів – усе це привертало ту частину молоді, яка ладна була на будь-що, аби лише не тягти лямку прозаїчного існування. Тяжку матеріальну й моральну кризу переживали середні верстви населення, дрібні власники. З падінням курсу ліри перетворювалися на марево, накопичені заощадження знецінювалися, втрачалися прибутки. Майбутнє здавалося безпросвітним. Матеріальна незабезпеченість інтелігенції зводила її до рівня люмпен-пролетаріату.

Гасла захисту дрібної власності, демагогія, спрямована проти «акул капіталізму», що нажилися на війні, створювали фашизмові ілюзію спільності його інтересів з інтересами середніх верств населення. Фашизм установив тісні зв'язки і з великими землевласниками.

У 1920 р. фашисти, що організувалися у загони чорносорочечників, почали погроми робітничих і демократичних організацій, нищення та вбивства політичних і профспілкових діячів; у країні запанували терор і насильство. Влада не чинила жодного опору. Навіть більше – військові, поліція, суд фактично заохочували фашистський рух. Зброю чорносорочечники одержували зі складів армії, професійні офіцери навчали банди й керували їхніми операціями. До 1921 р. це був саме рух, а не політична партія. Лише в грудні 1921 р. на другому з'їзді фашисти перетворили свій рух на політичну партію і назвали її Національною фашистською партією (ПНФ). Восени 1922 р. в Італії фактично встановилося двовладдя: фашисти забирали під контроль дедалі більше нових міст і провінцій, центральний уряд дивився на це крізь пальці. Ставало зрозумілим, що правлячі кола остаточно взяли курс на передання влади фашистам.

**2 Встановлення фашистської диктатури. Б. Муссоліні.** На чолі італійського фашизму став Б. Муссоліні.

#### ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Беніто Муссоліні народився 23 липня 1883 р.** у с. Довія (провінція Емілія-Романья). Мати, Роза Мальтоні, була сільською вчителькою; батько, Алессандро, промишляв ковальським і слюсарним ремеслами. Родина не була багатою, але й не бідувала. Освіта Муссоліні почалася в школі ченців



у Фаенці. Майбутній дуч (вождь) ріс норавливим, вередливим, агресивним і часто порушував установлені ченцями жорсткі правила. Вже тоді він намагався верховодити над товаришами, часто ходив із ножем у кишені, кілька разів навіть наважився застосувати його в бійках.

Після закінчення школи викладав у молодших класах, але недовго – 1902 р. вирушив на пошуки щастя до Швейцарії. У 18–19-річному віці Беніто вже виступав перед невеликими аудиторіями, тавруючи італійський уряд і називаючи себе соціалістом. Він ознайомився з працями К. Каутського, П. Кропоткіна, Р. Штірнера, О. Бланкі, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Муссоліні був розумною, але надто поверховою людиною: з легкістю засвоював чужі ідеї, мав звичку згодом видавати їх за свої, висмикуючи з теорій лише те, що йому подобалося та було зрозуміло. Відзначився як журналіст і оратор. У 1912–1914 рр. він – редактор центрального органу соціалістичної партії газети «Аванті». За агітацію за вступ Італії у війну на боці Антанти в листопаді 1914 р. був виключений із соціалістичної партії. Тоді ж заснував газету «Полопо д'Італія» (майбутня газета італійських фашистів). У березні 1919 р. став засновником фашистської організації «Фашо ді комбаттіменто».

Крапки над «і» було поставлено 24 жовтня 1922 р. в Неаполі, де в театрі Сан-Карло відкрився черговий з'їзд фашистських союзів. Муссоліні виступив на ньому з агресивною промовою, ультимативно зажадавши від уряду надати фашистам п'ять міністерських портфельів і комісаріат авіації. Він мальовничо розписав свою відданість монархії, яка не повинна опиратися



силам, що несуть оздоровлення нації. Муссоліні, який усю свою політичну кар'єру зробив під республіканським прапором і рік тому демонстративно залишив засідання парламенту, де виступав король, той самий Муссоліні, розуміючи силу монарха, зараз розшаркувався перед ним.

Увечері того ж дня в готелі «Везувій», де зупинився дуче, зібралися його найближчі сподвижники (І. Бальбо, Ч.М. де Віккі, Е. де Боно, М. Б'янкі). Було узгоджено план захоплення влади: 27 жовтня – загальна мобілізація фашистів, 28 – атака на головні центри країни. Три колони сквадристів – членів фашистських бойових загонів (сквадр) – повинні були увійти до Рима з боку Перуджі, висунути ультиматум уряду Л. Фата й заволодіти головними міністерствами.

Відразу пролилася кров: у Кремоні, Болоньї, Алессандрії сквадристи зробилися некерованими. Кабінет міністрів виніс рішення про відставку, але задалегідь затвердив і розіслав на місця декрет про облоговий стан, за яким армія отримала необхідні повноваження для наведення порядку. Проте король Віктор-Еммануїл III відмовився підписати цей декрет. Коли фашисти 28 жовтня йшли колонами на Рим, дуче був у редакції «Пополо д'Італія» в Мілані. Префект міста виставив біля будинку охорону, і Муссоліні виглядав персоною, яку влада скоріше охороняє, ніж переслідуює. 29 жовтня дуче отримав довгоочікувану телеграму, в якій король запрошував його прибути до Рима і сформувати уряд. Увечері того ж дня спеціальним потягом Муссоліні відбув до Рима. Величезний натовп чекав його на площі перед вокзалом і супроводжував машину дуче до королівського палацу Квірінале, де він отримав мандат на створення уряду. Італійські фашисти захопили владу. На вечір 30 жовтня уряд було сформовано. Муссоліні узяв собі, крім прем'єрського, портфелі міністрів внутрішніх і закордонних справ. Наступного дня фашистські колони на чолі з Муссоліні парадним маршем пройшли вулицями «вічного міста».

**3** *Фашизація країни, створення корпоративної системи.* З 1922 р. по 1926 р. відбувалася консолідація фашистського режиму, що полягала у поступовому оволодінні фашистами всією повнотою законодавчої та виконавчої влади й оформленні тоталітарної диктатури.

Відразу ж після перевороту, незважаючи на збереження парламентських форм, з'явилися два нових державних інститути: у грудні 1922 р. – «велика фашистська рада» (ВФР), у січні 1923 р. королівським декретом було закріплено створення фашистської міліції, що називалася «добровільною міліцією національної безпеки» (ДМНБ). ВФР контролювала законопроекти перед внесенням їх до парламенту, діяльність самого уряду. Створенням ДМНБ Муссоліні прагнув домогтися переваги виконавчої влади, в особі фашистського уряду, над законодавчою, в особі короля та парламенту. Передача ДМНБ у підпорядкування Муссоліні посилювала його особисту владу.

У той період було видано закони про чистку державного апарату від «підозрілих елементів», про заборону всіляких асоціацій, що не контролюються фашистською партією, про право префекта конфіскувати номери газет. Особливе місце посідав закон від 24 грудня 1925 р. про права прем'єр-міністра. Згідно з цим законом, керівник уряду звільнявся від відповідальності перед парламентом і не був зобов'язаний подавати у відставку в разі висловлення вотуму недовіри.

У посиленні фашистської диктатури особливу роль відіграв закон від 3 квітня 1926 р., що затвердив контроль уряду над профспілками. Після замаху наприкінці жовтня на Муссоліні, 5 листопада 1926 р. було видано закон про розпуск усіх «антинаціональних» партій, чим формально завершився перехід до однопартійної системи. Було запроваджено заслання без суду і слідства, відновлено смертну кару щодо ворогів держави тощо. У квітні 1927 р. було прийнято «хартію праці», згідно з якою встановлювався корпоративний принцип структури держави та суспільства Італії. Замість профспілок створювалися корпорації (всього 22), що об'єднували робітників і підприємців кожної галузі виробництва. Ці корпорації перебували під державним контролем і повинні були стати наріжним каменем фашистської державності. Кандидатів до парламенту тепер могли висувати тільки корпорації. Нечисленна опозиція втратила будь-яку можливість для протиборотства фашизму парламентськими методами.

У 1929 р. Муссоліні підписав з главою католицької церкви папою Пієм XI Латеранську угоду про взаємну підтримку і спільну боротьбу проти демократичного руху.

Ватикан було визнано суверенною державою. Католицизм став офіційною релігією фашистської Італії.

### ? Перевірте себе

1. Назвіть підсумки Першої світової війни для Італії.
2. Покажіть на карті території, що їх Італія отримала після Першої світової війни, і ті, що не отримала.
3. Які методи боротьби використовували італійські фашисти з метою завоювання влади?
4. За яких умов було утворено «велику фашистську раду»?
5. Охарактеризуйте процес фашизації Італії.
6. Проаналізуйте документи, які склали основу корпоративної системи в Італії.
7. Чому Муссоліні пішов на підписання Латеранської угоди?
8. Поясніть терміни: фашизм, дуче, корпоративна система.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### З промови Б. Муссоліні «Жити в небезпеці» 2 квітня 1924 р.

Я хотів би, щоб слова «жити в небезпеці» стали гаслом італійського фашизму. Жити в небезпеці – означає бути готовим до будь-якої жертви, до будь-яких дій, до всього, що буде потрібно задля захисту батьківщини. Життя, як його розуміють фашисти, – це суворе й важке життя, життя, наповнене безкомпромісною, можна сказати, релігійною віро. Його треба прожити з усією відповідальністю й проявити при цьому усю силу духу. Фашист повинен зневажати комфорт та зручності. Його кредо – героїзм, в той час як основу буржуазного життя складає егоїзм. Кінець кінцем фашизм – це релігійне вчення, в якому людина розглядається в її духовних стосунках із законом і волею...

*Які роздуми у вас викликають висловлювання Б. Муссоліні про життя, як його розуміють фашисти?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

- Березень 1919 р.** – створення першої фашистської організації в Італії.  
**30 жовтня 1922 р.** – Б. Муссоліні призначено главою уряду.

**Грудень 1922 р.** – створення «великої фашистської ради».

**3 квітня 1926 р.** – прийняття закону про контроль над профспілками.

**Квітень 1927 р.** – прийняття «хартії праці», що закріплювала корпоративну систему в Італії.

## §34

## Німеччина

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

188

*Пригадайте масштаби людських і матеріальних втрат, які зазнала Німеччина внаслідок Першої світової війни.*

**1** *Листопадова революція 1918 р.* Перша світова війна та її наслідки відіграли вирішальну роль в усій подальшій історії Німеччини ХХ ст.

Війна катастрофічно вплинула на економічне становище країни та до краю загострила суспільно-політичну ситуацію. Війна дорого коштувала німецькому народові: 2 млн осіб було вбито, понад 4,5 млн поранено, 1 млн потрапили у полон. Німеччина ледве дихала в лабетах розладу господарства, дорожнечі, голоду, неймовірно зросли податки. Було запроваджено трудову повинність, робочий день збільшився, заробітна платня не гарантувала трудівникам та їхнім родинам прожиткового мінімуму.

3 листопада 1918 р. у Кілі вибухнуло повстання моряків і солдатів, з якого почалася революція в Німеччині. Повсюдно створювалися робітничі та солдатські ради. 9 листопада сталося збройне повстання в Берліні, учасники якого негайно оволоділи містом. Було утворено коаліційний уряд – Раду народних уповноважених (РНУ), до якої ввійшли представники СДПН та НСДПН. Очолив уряд правий соціал-демократ Ф. Еберт.

Новий уряд здійснив низку демократичних реформ: скасував військовий стан, деякі реакційні закони, проголосив свободу слова, друку, зборів. Цей уряд закінчив війну, підписавши 11 листопада угоду про перемир'я з державами Антанти. Створення РНУ завершило перший етап Листопадової революції. У Німеччині було скинуто монархію та проголошено «соціальну республіку».

16–21 грудня відбувся 1-й загальнонімецький з'їзд рад, що виніс рішення про вибори до Установчих зборів і передачу всієї повноти влади РНУ. Цим з'їздом завершився другий етап революції, який іще давав можливість її мирного розвитку.



■ Листопадова революція в Німеччині

30 грудня 1918 р. спартаківці вийшли з НСДПН і утворили Комуністичну партію Німеччини (КПН), що відкидала мирні засоби боротьби, закликала бойкотувати вибори до Установчих зборів, взяла курс на захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату.

5–6 січня 1919 р. почалося збройне повстання в Берліні, та вже 12 січня урядові війська придушили його. 15 січня лідерів КПН К. Лібкнехта та Р. Люксембург було вбито. 19 січня відбулися вибори до Установчих (Національних) зборів. Буржуазні партії одержали 54,5 % голосів, СДПН і НСДПН – 45,5 %. Було створено коаліційний уряд на чолі з Ф. Шейдеманом. Президентом республіки, що була проголошена, став лідер СДПН Ф. Еберт.

Головними наслідками революції виявилися: повалення монархії, проголошення республіки й демократичних свобод. Створювалися сприятливі перспективи для демократичного розвитку Німеччини.

**2** *Прийняття конституції.* Повоєнний розвиток Німеччини відбувався за край несприятливих для неї зовнішньополітичних умов. Версальський договір накладав на країну великий тягар і принижував національну гідність німецького народу, створював усі передумови для зростання націоналістичних і реваншистських настроїв.

За таких умов Установчі збори у Веймарі 31 липня 1919 р. прийняли конституцію Німеччини, що набрала чинності 11 серпня 1919 р. Веймарська конституція закріпила заміну напівабсолютистської монархії демократичною парламентською республікою. Президент республіки обирався народним голосуванням. Стаття 48 надавала йому виняткове право на обмеження демократичних свобод у разі порушення суспільної безпеки і загрози правопорядкові. Уряд на чолі з рейхсканцлером призначався президентом і потребував довіри рейхстагу. Значно посилюючи централізацію влади, Веймарська республіка зберегла федеративну структуру: Німеччина складалася з 15 республік (земель) і 3 вільних міст, що користувалися значною автономією. Конституція проголосила демократичні права громадян, свободу слова, друку, зборів, спілок, надала права для діяльності різноманітним організаціям. Веймарська конституція була однією з найдемократичніших у світі.

**3** *Веймарська республіка.* Від кінця 1918 р. економічне становище Німеччини безупинно погіршувалося. Втративши багату на сировину провінцію Ельзас-Лотарингію й передавши Франції на 15 років право експлуатації ресурсів Саарської області, Німеччина позбулася 75 % видобутку залізної руди, 25 % – вугілля, 35 % – виплавки сталі. Згортання військової промисловості та демобілізація армії спричинили масове безробіття. Країна зазнавала гострої нестачі сировини, продуктів харчування, палива.

Спекулянти дедалі більше роздували ціни. Курс марки падав, почалася інфляція. У 1922 р. марка впала до 1/10 своєї вартості 1920 р. Життєвий рівень населення знижувався.

Після Листопадової революції 1918 р. в Німеччині виникло безліч «добровольчих» формувань і таємних військових гуртків. Вони склалися головню з офіцерів та унтер-офіцерів колишньої кайзерівської армії, що прагнули скинути «листопадових злочинців» і відновити велич держави.

5  
Однією з таких організацій стала Німецька робітничка партія (ДАП), утворена в січні 1919 р. в Мюнхені. Її організатор А. Дрекслер, націоналістично налаштований слюсар залізничного депо, того ж року запросив до лав партії Адольфа Гітлера, відомого гострими промовами з критикою Версальського договору. Дуже швидко Гітлер очолив партію, яка 1920 р. отримала назву Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП).

190  
Емблемою партії було обрано свастику – хреста з загнутими під прямим кутом кінцями. Цей знак відомий ще з глибокої давнини і символізує неперервний рух сонця. У націоналістичному русі Німеччини цей символ уперше з'явився на знаменах окултного товариства Туле, з яким були тісно пов'язані керівники НСДАП. Гітлер обрав емблемою партії чорну свастику, вписану в біле коло на червоному тлі. Для нього червоний колір символізував соціальні ідеали партії, білий – націоналістичні, а свастика вказувала на перемогу німецького духу.

Для партійного вітання теж обрали старовинний символічний жест – підняття вгору витягнутої руки. Це створило своєрідний імідж партії; вона швидко стала численною, а Гітлер – популярним оратором.

Ідеологія партії спиралася на чотири підвалини: націоналізм, расизм, антисемітизм, антикомунізм. На відміну від фашистів, нацисти наголошували не на державі, а на нації. Спираючись на ідейних попередників (Фіхте, Гегель, Юнг, Ніцше, Шпенглер та ін.), нацисти взяли на озброєння основні положення з традиційного пангерманського шовінізму XIX ст.

На початку 20-х рр. найбільшою партією, що мала значний вплив серед робітників, залишалася СДПН. Вона налічувала близько 1 млн членів. СДПН перетворювалася на державну партію: у червні 1920 р. її лідери очолювали уряд, а після того неодноразово входили до його складу.

Економічне становище Німеччини залишалося дуже тяжким, а французька окупація Руру в січні 1923 р. спричинила тотальний обвал німецької економіки: за англійський фунт стерлінгів давали приблизно 20 млрд марок! Це, своєю чергою, загострило соціальну напруженість у країні. У жовтні 1923 р. стався грандіозний виступ робітників Гамбурга, але його придушили поліція та війська.

2 листопада СДПН оголосила про свій вихід з уряду. З ситуації, що склалася, скористалися націонал-соціалісти, щоб завдати удару республіканському урядові та встановити військово-терористичну диктатуру.

8 листопада 1923 р., коли генеральний комісар Баварії фон Кар мав виступати з промовою на мітингу почесних громадян м. Мюнхена в пивному барі «Бюргерброй геллер», Гітлер разом із штурмовиками з СА (напіввійськове формування НСДАП) увірвався до зали, розмахуючи револьвером, вистрілив у повітря, а після цього проголосив «програму створення національного уряду». «Півний» путч наступного дня було придушено, Гітлера та його спільників (серед них генерал Людendorф), що опинилися перед судом, засуджено до п'яти років ув'язнення. Та вже наприкінці 1924 р. їх звільнили. Перебуваючи у в'язниці, Гітлер написав книгу «Майн кампф» («Моя боротьба») – «біблію» націонал-соціалізму та його програму. У книзі було викладено маніакальні ідеї автора та описано його життя. Тут були: схилення перед пруським милітаризмом; ненависть до народів Європи, насамперед до французів і слов'ян як до «неповноцінних» і «вироджених»; заклик до повернення традицій



■ Цей колаж присвячено такому явищу, як нацизм і фашизм

Пригадайте, що вам відомо про діяльність «чорносорочечників» в Італії та гітлерівців у Німеччині. Які суспільні негаразди стали причиною виникнення цих рухів? Кому вони були вигідні? Хто їх підтримував і фінансував? Чи існують вони сьогодні?

Тевтонського ордену та його політики «дранг нах Остен»; антисемітизм, доведений до погромного цькування; расистські розмірковування про «расу панів»; містичний ідеал «третього рейху», покликаною панувати над усіма народами.

1925–1927 рр. були періодом, коли відбувалася консолідація націонал-соціалістів. Наприклад, у серпні 1927 р. в старовинному м. Нюрнбергу було проведено свято на честь НСДАП. Зібралось 30 тис. нацистів. Уперше вони були одягнуті в єдину уніформу коричневого кольору, Гітлер теж був у коричневій сорочці. Стоячи на автомобілі, він робив огляд своєї армії, яка вітала його вигуками: «Хайль Гітлер!».

У квітні 1927 р. Гітлера було запрошено на зустріч із 400 підприємцями Руру, що відбулася на виллі Круппа. Після цього він та його партія регулярно фінансувалися великими промисловими корпораціями та банками, що були пов'язані з міжнародними діловими й політичними колами.

Проте вибори до рейхстагу 1928 р. нацисти, як і інші праві партії, програли. Більшість голосів здобули соціал-демократи. Причиною того було покращання економічного становища Німеччини.

Індустріальне виробництво 1929 р. становило 117 % проти рівня 1913 р. Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві зросла до 12 % (1923 р. – 8 %). Швидкими темпами розвивалися кам'яновугільна, хімічна та газова галузі промисловості, обробка металу, електротехніка.

У роки стабілізації вживалися заходи з модернізації підприємств, концентрації виробництва та підвищення його конкурентоспроможності. У 1926 р. відбулося об'єднання автомобільних заводів Даймлера і Бенца. Того ж року було створено Сталевий трест – найбільше гірничопромислове об'єднання Європи. Концентрація виробництва в хімічній промисловості привела до створення 1925 р. найпотужнішого в Європі хімічного концерну «І.Г. Фарбеніндустрі», що зосередив 80 % виробництва синтетичного азоту, майже 100 % синтетичного бензину та барвників. Зростала могутність банків.

У 1925 р. президентом республіки став кайзерівський фельдмаршал монархіст Гінденбург.

### ? Перевірте себе

1. Яких втрат зазнала Німеччина під час Першої світової війни?
2. Назвіть партії, що відіграли вирішальну роль у Листопадовій революції 1918 р.
3. Коли було прийнято Веймарську конституцію? Назвіть її основні положення.
4. Що ви знаєте про «півний» путч?
5. Яку назву мала книга А. Гітлера, що стала «біблією» націонал-соціалізму?
6. Коли президентом Німеччини став фельдмаршал Гінденбург?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

### Веймарська конституція (витяг) 11 серпня 1919 року

**Стаття 20.** Рейхстаг складається з депутатів німецького народу.

**Стаття 21.** Депутати є представниками всього народу. Вони підкоряються тільки своїй совісті і не зв'язані мандатами.



**Стаття 22.** Депутати обираються загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва, чоловіками і жінками, що досягли 20-річного віку.

**Стаття 23.** Рейхстаг обирається на 4 роки.

**Стаття 41.** Президент імперії обирається усім німецьким народом. Може бути обраний кожний німець, якому виповнилося 35 років.

**Стаття 43.** Президент імперії обирається на 7 років. Переобрання можливе...

**Стаття 109.** Всі німці рівні перед законом. Чоловіки і жінки мають в принципі однакові права і несуть однакові обов'язки. Публічно-правові привілеї та обмеження, зумовлені народженням або станом, підлягають скасуванню.

**Стаття 114.** Свобода особистості недоторкана.

**Стаття 115.** Житло кожного німця є ... недоторкане.

**Стаття 118.** Кожний німець має право в межах загальних законів вільно висловлювати свої думки усно, у пресі, засобами зображення або інакше...

**Стаття 123.** Всі німці мають право збиратися мирно й без зброї, не роблячи попередньої заяви й не питаючи особливого дозволу.

**Стаття 124.** Всі німці мають право утворювати союзи або спілки в цілях, що не суперечать кримінальним законам.

**Стаття 125.** Гарантуються свобода й таємниця виборів.

**Стаття 153.** Власність забезпечується конституцією.

*Доведіть, що Веймарська конституція мала демократичний характер.*

### Програмні цілі НСДАП (витяг)

1. Ми вимагаємо об'єднання всіх німців у Великій Німеччині на основі права самовизначення народів.

2. Ми вимагаємо рівноправності німецького народу з іншими націями, скасування Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів.

3. Ми вимагаємо територій та земель для прогонування нашого народу і для поселення нашого надлишкового населення.

4. Громадянином держави може бути тільки той, хто належить до німецького народу. Належати до німецького народу може тільки той, у чиїх жилах тече тільки німецька кров, без різниці віросповідання. Тому євреї не можуть належати до німецького народу.

5. Хто не є громадянином держави, може жити в Німеччині тільки на правах гостя і підлягає законам про чужоземців.

6. Необхідно перешкодити всякій подальшій імміграції осіб не німецького походження. Ми вимагаємо, щоб усіх осіб не німецького походження, що оселилися в Німеччині з 2 серпня 1914 року, зобов'язали негайно залишити країну.

23. Ми вимагаємо законодавчої боротьби проти свідомого політичного обману і розповсюдження його через пресу.

Мюнхен. 24 лютого 1920 р.

*Які принципи покладено в основу діяльності НСДАП? Що об'єднує програму НСДАП з іншими тоталітарними режимами?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

**3 листопада 1918 р.** – повстання моряків і солдатів у Кілі, початок революції.

**31 липня 1919 р.** – прийняття Веймарської конституції.

**11 січня 1923 р.** – окупація франко-бельгійськими військами Руру.

**Жовтень 1923 р.** – збройне повстання робітників у Гамбурзі.

**Листопад 1923 р.** – «пивний» путч у Мюнхені.

## ТЕМА



194

# Росія у 1917–1922 роках. Утворення і розвиток СРСР

Після  
вивчення  
матеріалу  
теми учень  
зможе:

- *аналізувати* передумови, причини та хід Російської революції 1917 р.;
- *показувати на історичній карті* основні фронти громадянської війни, визначати її періоди;
- *висловлювати судження* про наслідки Російської революції та громадянської війни;
- *характеризувати* добу «воєнного комунізму», пояснювати причини переходу до НЕПу, утворення СРСР;
- *давати оцінку* діяльності О. Керенського, В. Леніна, Л. Троцького.



§35

## Російська революція 1917 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, чому столипінські реформи не досягли очікуваних результатів. Що було головною перешкодою на шляху модернізації Російської імперії?*

**1** *Причини революції.* Незважаючи на здобутки першої революції та проведені П. Столипіним реформи, у Росії так і не було вирішено завдання капіталістичної модернізації. В країні зберігалася багатоукладна економіка, що характеризувалася крайньою нерівномірністю розвитку в окремих регіонах і галузях. До 1917 р. Росія залишалася абсолютною монархією, а зачатки парламентаризму відзначалися вкрай низькою ефективністю. У країні панував становий суспільний лад. Привілейованим станом було дворянство, буржуазія не мала повноти політичних прав і практично не допускалася царатом до участі в керуванні державою. Самодержавство перешкоджало здійсненню серйозних перетворень державного й суспільного ладу.

Революція виросла на хвилі соціально-економічної кризи, викликаній Першою світовою війною. Руйнування залізничного транспорту загострило проблему забезпечення міст сировиною, паливом, продовольством, фронту – зброєю й боєприпасами. Господарські проблеми і поразки на фронті призвели до поглиблення кризи царату, загострення відносин з Державною думою. Помітно посилилися опозиційні настрої серед інтелігенції, громадських і профспілкових організацій, студентства. Економічні проблеми й політична криза сприяли все більшому соціальному невдоволенню низів. Політичне безправ'я мас також підштовхувало їх до антиурядових виступів.

**2** *Початок революції. Довладдя.* Революція почалася з масового страйкового руху в Петрограді. 23 лютого робітниця Петрограда вийшли на демонстрацію з протестом проти нестачі хліба, дорожнечі й продовження війни. Їх підтримали майже 100 тис. робітників-металістів з 50 підприємств столиці. Згодом до страйкуючих приєдналися службовці, студенти, інтелігенція.

Соціалістичні партії розгорнули революційну пропаганду, виступали з викриттями царського режиму й закликом до повалення монархії. 25 лютого економічні страйки переросли в загальний політичний страйк, що охопив 305 тис. чол. Спрямовані на розгін демонстрантів війська стали переходити на їхній бік.

Надалі страйк вилився у стихійне збройне повстання. Повсталими було зайнято Таврійський палац (місце засідань Думи), захоплено вокзали, арсенал, важливі урядові установи, заарештовано царських міністрів. До 1 березня на боці повсталих опинились і 250 тис. солдатів – майже весь Петроградський гарнізон. Революція поширювалась по всій країні, охопивши найбільші індустріальні центри імперії.

Микола II і його оточення не змогли опанувати ситуацію. Направлені царем з фронту війська генерала Н. Іванова були зупинені і роззброєні ще до підходу до Петрограда. Цар, що знаходився у ставці, виїхав до столиці, але його поїзд також було зупинено. 2 березня, зв'язавшись по телеграфу з командувачами фронтів, Микола II був змушений прийняти думську делегацію у складі А. Гучкова і В. Шульгіна та підписати маніфест про зречення престолу за себе і сина на користь молодшого брата Михайла. Але і той під тиском думських лідерів відмовився прийняти владу, заявивши, що питання про долю монархії мають вирішувати Установчі збори. На захист монархії практично не виступив ніхто. Навіть члени імператорської сім'ї носили в цей час червоні революційні банти.

27 лютого депутати Державної думи ухвалили рішення про створення Тимчасового комітету на чолі з її головою октябристом М.В. Родзянко. Комітет призначив своїх представників у міністерства і надалі ужив заходів з метою домогтися зречення Миколи II.



Одночасно пролетаріат столиці почав формувати Раду робітничих депутатів за зразком 1905 р. До Виконавчого комітету петроградської Ради було обрано 15 чоловік, у тому числі голову Ради – меншовика Н.С. Чхеїдзе та його заступників – есера О. Керенського і меншовика М. Скобелева. 2 березня у результаті переговорів між Виконкомом Петроради й Тимчасовим комітетом Державної думи була досягнута домовленість про формування Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Львовим.

3 березня 1917 р. у спеціальній Декларації Тимчасовий уряд проголосив себе вищим законодавчим і виконавчим органом Росії. Влада на місцях мала перейти до його губернських і повітових комісарів (представників).

Лютнева революція носила буржуазно-демократичний характер. Вона вирішувала завдання повалення самодержавства, введення конституційного ладу і відкривала шлях для розвитку капіталізму та знищення національного гніту.

Після перемоги Лютневої революції Росія перетворилася в одну з найдемократичніших держав Європи. У ній були проголошені політичні права і свободи, загальне й рівне виборче право, скасовані станові, національні й релігійні обмеження, здійснено політичну амністію. На легальній основі створювалися тисячі політичних, громадських і культурних товариств і об'єднань, профспілки, фабрично-заводські комітети тощо.

Але в умовах розколу політичних сил найважливіше питання про владу так і не було вирішено.

Визначення форми державного ладу було відкладено до Установчих зборів, строки скликання яких не називалися.

Особливістю Лютневої революції стало виникнення в Росії феномену двовладдя. Перша влада – буржуазно-демократична, була представлена Тимчасовим урядом, його органами на місцях та місцевим самоврядуванням. До уряду увійшли представники ліберальних партій кадетів й октябристів.

Тимчасовий уряд спирався на підтримку значних соціальних і соціально-професійних прошарків населення, а також Ради.

Другу – революційно-демократичну владу – становили Ради робітничих і солдатських депутатів, солдатські комітети в армії й на флоті, фабрично-заводські комітети та інші демократичні організації. Ради не були органами державної влади, однак, маючи підтримку народних мас, здійснювали контроль за діяльністю уряду. У березні 1917 р. у Росії було створено 513 Рад, а до жовтня їхня кількість збільшилася до 1,5 тис.

У Радах переважали есери й меншовики, чії програми тоді виявилися найбільш близькі народним масам. Діяльність Рад була спрямована на



■ Органи двовладдя: Тимчасовий уряд і Ради

організацію продовольчого постачання міста, створення робочої міліції й ін. Керівництво Рад підтримувало Тимчасовий уряд, розширюючи, таким чином, його соціальну базу.

Проте виникнення двовладдя не об'єднало, а ще більше розкололо російське суспільство. Країна постала перед вибором: або поступове реформування в бік розвитку західного парламентаризму, або ж передача влади Радам і рух до народовладдя у формі Республіки Рад. В умовах двовладдя та відсутності єдиного центру притяжіння всіх соціальних сил у Росії посилювалась політична боротьба. Кожен табір відстоював свій шлях розвитку.

Навесні 1917 р. провідне місце у Тимчасовому уряді зайняли кадети (лідер – П. Мілюков), які відстоювали ідею тривалої еволюції країни по західному шляху на парламентарній основі. Серед гасел партії залишалася вимога продовження війни до переможного кінця, збереження єдиної й неподільної Росії. Аграрне питання кадети пропонували вирішити шляхом конфіскації поміщицької землі за викуп, після чого передбачалася її передача селянам у безкоштовне користування.

Найбільш масовими революційними організаціями після Лютневої революції були помірковані соціалістичні партії есерів і меншовиків. Своє найближче завдання вони вбачали у поглибленні буржуазно-демократичних перетворень в країні та проведенні радикальної аграрної реформи. Есери відстоювали вимогу соціалізації землі (ліквідації приватної власності на землю і перетворення її у загальнонародне надбання, зрівняльний розподіл землі між селянами). Меншовики ж виступали з вимогою муніципалізації землі, тобто передачі її у розпорядження місцевих органів самоврядування для розподілу ділянок серед землеробів. При цьому обидві партії відкидали насильницьке захоплення земель, а остаточне вирішення аграрного питання відкладалося ними до скликання Установчих зборів.

Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків) – РСДРП(б) до лютого 1917 р. нараховувала лише 24–25 тис. осіб, проте мала сильні позиції в Петрограді. Після повернення з еміграції лідера партії В. Ульянова (Леніна) у квітні 1917 р. керівництво більшовиків відмовилося від співробітництва з поміркованими соціалістами і проголосило гасло переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Як нова форма державної влади пропонувалася диктатура пролетаріату у формі Республіки Рад.

#### ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Володимир Ленін (справжнє прізвище Ульянов, 1870–1924)** – російський і радянський політичний та державний діяч, революціонер, засновник партії більшовиків, один з організаторів і керівників Жовтневої революції 1917 р., голова Ради Народних Комісарів (уряду) РРФСР та СРСР. Філософ, марксист, публіцист, основоположник ідеології ленінізму, засновник радянської держави та III (Комуністичного) Інтернаціоналу. Сфера основних наукових праць – філософія, економіка і політологія.

В. Ленін запропонував більшовикам тактику мирного переходу до другого етапу революції шляхом викриття імперіалістичної сутності Тимчасового уряду і завоювання більшості в Радах при збереженні гасла «Вся

влада Радам!»). У аграрній сфері більшовики відстоювали ідею ліквідації приватної власності на землю, перетворення її у державну та передачу землі у розпорядження місцевих органів влади, не чекаючи Установчих зборів.

**3** *Політика Тимчасового уряду.* Тимчасовий уряд підтримували політична верхівка країни, підприємці, інтелігенція і навіть частина робітників та селян, але він не мав широкої соціальної опори на місцях і силових засобів для збереження своєї влади. Майбутня доля Росії мала вирішуватись Установчими зборами, завдання ж уряду полягало лише у підготовці до їх скликання. На думку лібералів, сформована недемократичним шляхом тимчасова влада була не вправі здійснювати докорінну перебудову Росії. Але скликання повноважних Установчих зборів весь час переносилось.

Соціально-політичний курс уряду було спрямовано на проведення демократичних перетворень і досягнення класового миру в країні. У декларації уряду від 3 березня та його зверненні до народу від 6 березня було проголошено програму діяльності на найближчий час: політична амністія, скасування страти, ліквідація станового ладу і всіх національних та релігійних обмежень. У перші дні після революції було знищено репресивний апарат самодержавства: поліцію, жандармерію, цензуру. Для охорони громадського порядку у квітні почалося створення народної міліції. У регіони уряд направляв своїх комісарів, під чиїм контролем діяли місцеві земські органи й громадські комітети.

Тимчасовий уряд встановив у цілому демократичний лад у країні, але при цьому окремі його заходи приводили до підриву та послаблення основ державності. Одночасно почалася так звана демократизація армії – чистка командного складу військ, створення в армії виборних комітетів солдатів і матросів, які розпоряджалися зброєю, контролювали діяльність офіцерів і т. ін. В умовах війни подібні дії призвели до падіння дисципліни в армії та негативно позначилися на її боєздатності.

19 березня Тимчасовий уряд оголосив про початок підготовки аграрної реформи. Землі, що належали царській сім'ї, було націоналізовано. У квітні почали створюватися губернські, повітові й волосні земельні комітети, які займалися врегулюванням земельних суперечок і переписом земельних володінь. Розпочалася робота над проектом реформи, проте він міг бути схвалений лише Установчими зборами. У той же час селяни створювали власні комітети, які займали необроблювані землі поміщиків, захоплювали їх сільськогосподарський інвентар і худобу.

Прагнучи забезпечити соціальний мир в країні, у квітні 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон про збори й союзи, що відновив свободу діяльності профспілок. З цією ж метою згодом було узаконено діяльність фабрично-заводських комітетів, легалізовано страйки, створено Міністерство праці та запроваджено робітничий контроль на приватних і державних підприємствах. Але введений явочним порядком на заводах 8-годинний робочий день так і не було законодавчо оформлено.

Законом від 20 березня 1917 р. у Росії було скасовано всі релігійні й національні обмеження. Проте у галузі національно-державного устрою Тимчасовий уряд продовжував відстоювати ідею єдиної й неподільної Росії. Автономію було обіцяно лише Польщі й Фінляндії. Статус інших національних окраїн Росії також мали вирішувати Установчі збори.



18 квітня міністр закордонних справ П. Мілюков звернувся до союзників по Антанті з нотою, у якій підтверджувалися зобов'язання Росії вести війну до переможного кінця. Це викликало масові антивоєнні демонстрації в столиці та інших містах. Після змушеної відставки П. Мілюкова й військового міністра А. Гучкова їх змінили на посадах М. Терещенко й есер А.Ф. Керенський. У новому складі уряду 6 з 15 місць зайняли помірковані соціалісти.

Новий уряд поспішив виступити із заявою про прагнення до демократичного миру без анексій і контрибуцій. Крім цього, запроваджувалось підвищене оподаткування великих підприємців, було заплановано низку заходів для посилення державного регулювання економіки. Ради підтримали урядову програму, але її здійснення було ускладнене подальшою дезорганізацією влади на місцях і посиленням кризових явищ в економіці. Уряду не вдалося стабілізувати політичну ситуацію і внаслідок активізації лівих сил.

3–23 червня 1917 р. відбувся Перший Всеросійський з'їзд Рад. Більшість його делегатів становили есери і меншовики. Дискусія на з'їзді розгорнулася навколо двох принципових питань – про владу і мир. Обговорювалася і національна проблема: на з'їзді вперше було висловлено думку про можливість федералізації країни. Соціалістичні партії визнавали право народів на самовизначення, але при цьому засуджували спроби самостійного вирішення національного питання до скликання Установчих зборів.

Більшовицька делегація (10 % від складу учасників) зажадала від з'їзду Рад взяти владу у свої руки й сформувати соціалістичний уряд. Одночасно було заявлено про готовність РСДРП(б) захопити владу власними силами. З'їзд і обраний ним Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) відкинули цю вимогу і скасували оголошену більшовиками на 10 червня демонстрацію, призначивши на 18 червня захід на підтримку Тимчасового уряду. Однак у країні вже почалися заворушення. У столиці та інших містах пройшли виступи під гаслами: «Вся влада Радам! Геть війну! Геть міністрів-капіталістів!».

Хвиля червневих антиурядових демонстрацій викликала чергову політичну кризу, вихід з якої Тимчасовий уряд вбачав в успішному наступі російських військ на Південно-Західному фронті. Проте наступ закінчився повним провалом. Звістки про поразку на фронті викликали чергове загострення соціально-політичної ситуації в столиці, що призвело на початку липня до нової кризи. Політична ситуація ускладнилась і



■ «Вся влада Радам!»



через ультиматум кадетів, що загрожували вийти з уряду у випадку прийняття вимог Української Центральної Ради щодо автономії України, на які були готові погодитися соціалісти.

**4 Липнева політична криза. Заколот Л. Корнілова.** 3–4 липня 1917 р. у Петрограді відбулися антиурядові демонстрації робітників і солдатів, у яких взяло участь майже 500 тис. осіб. Почалися збройні зіткнення, у ході перестрілки загинуло понад 50 чоловік. Проте виступи було зупинено і третя за рахунком політична криза в країні завершилася переходом усієї повноти влади до рук Тимчасового уряду. Дії влади (включаючи розстріл демонстрантів, введення страти на фронті) були підтримані керівництвом Виконкому Петроградської ради.

Липневі події розцінювалися як антиурядова змова більшовиків, що зумовило арешти їх лідерів за звинуваченням в організації заклоту й шпигунстві на користь Німеччини. Більшовики дійсно використовували гроші, отримані від німецького командування, але не для збору інформації, а на партійні потреби. З урахуванням антиурядової позиції більшовиків та їхнього гасла про негайне припинення війни це справді відповідало побажанням німецького командування. Але звинувачення у шпигунстві носило явно надуманий характер. Влада шукала винуватців загострення політичної ситуації в країні, не бажаючи бачити об'єктивні причини наростання народного невдоволення.

У липні 1917 р. на посаду прем'єр-міністра було призначено О. Керенського. Після виходу у відставку ряду кадетів більшість в уряді тепер здобули помірковані соціалісти. Проте кадрові зміни у владі не забезпечили стабілізації політичного становища в країні. Після липневих подій у суспільстві знову визначилася альтернатива: консервативного чи ліво-радикального шляху політичного розвитку.

Ліворадикальний табір на чолі з В. Леніним у серпні 1917 р. виступив за тимчасове зняття гасла «Вся влада Радам!», які тоді контролювались поміркованими соціалістами, і подальший розвиток революції шляхом підготовки збройного антиурядового повстання.

Консерватори і частина лібералів, у свою чергу, намагалися відновити порядок в країні шляхом введення військової диктатури. На роль військового диктатора претендував новий Верховний головнокомандувач генерал-лейтенант Л. Корнілов – прибічник встановлення твердого порядку у військах і тилу, де пропонувалося запровадити воєнний стан,



■ В. Ульянов (Ленін)

розпустити Ради і заборонити революційні партії. За невиконання встановлених виробничих норм робітники повинні були відправлятися на фронт.

Голова уряду О. Керенський спочатку підтримав плани Корнілова. Однак згодом, довідавшись про намір генерала усунути прем'єра і встановити особисту диктатуру, Керенський оголосив його зрадником. Заколоту протистояла також Петроградська рада і створений нею Комітет народної оборони проти контрреволюції за участю представників усіх соціалістичних партій. На промислових підприємствах Петрограда центрами боротьби з контрреволюцією стали загони Червоної гвардії.

Корніловський заколот і його розгром прискорили відхід трудящих від підтримки урядовської політики меншовиків й есерів. Більшовики ж, навпаки, посилили свій вплив у військах, профспілках і Радах та наблизили революційну розв'язку подій. Корніловський заколот поклав початок білому руху – головній антибільшовицькій політичній силі в роки громадянської війни.

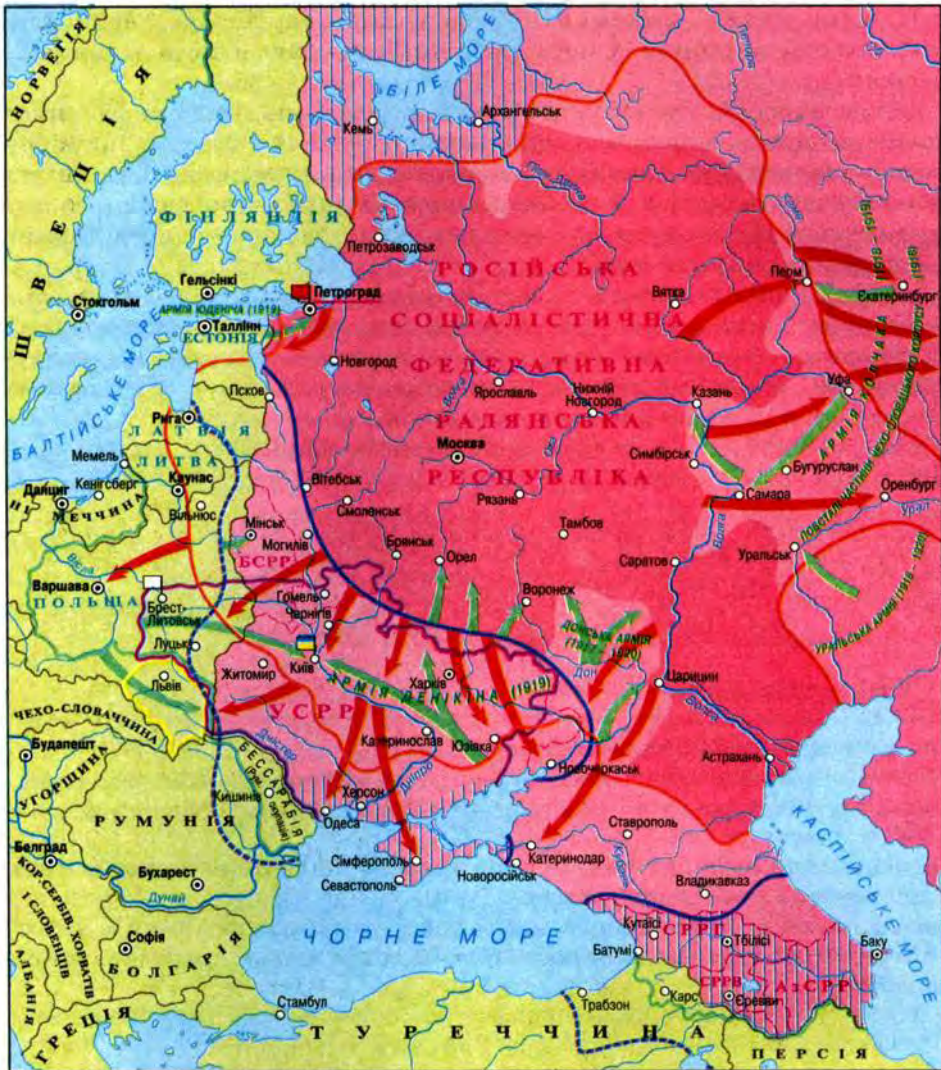
**5** *Поглиблення загальнонаціональної кризи в країні. Зростання впливу більшовиків.* На осінь 1917 р. в Росії значно поглибилася економічна криза. Промислове виробництво за рік скоротилось на 35 %. Швидко зростала інфляція, купівельна спроможність рубля зменшилась у 15 разів. Збільшився і державний борг Росії, досягши на осінь 1917 р. 49 млрд золотих рублів. Наслідком цього стало різке погіршення становища трудящих, реальні доходи яких становили лише 40 % від довоєнних. У червні було введено карткову систему розподілу продуктів харчування. Постачання населення у цей час здійснювалось переважно через ринок, де ціни в три і більше разів перевищували державні.

Корніловський заколот і подальша хвиля революційних виступів призвели до заключної й найбільш затяжної політичної кризи в країні. Праві звинувачували Керенського у тому, що він зрадив Корнілова, а ліві називали його контрреволюціонером. 1 вересня питання про владу було винесено на засідання ВЦВК з'їзду Рад, що проголосив Росію республікою. Через два дні Тимчасовий уряд доручив виконавчу владу Директорії на чолі з О. Керенським.

У вересні 1917 р. у Петрограді відбулась Всеросійська демократична нарада за участю представників політичних партій, земств, міських дум і профспілок. Нарада обрала Раду республіки (Предпарламент), яка до скликання Установчих зборів мала займатися врегулюванням питання про владу. Наприкінці місяця Керенський сформував черговий уряд, але той продовжував політику затягування реформ, чим остаточно позбавив себе опори у суспільстві. Тим часом на місцях влада поступово переходила від міських дум і земств до Рад. На початок жовтня в країні діяло 974 Ради робітничих і солдатських депутатів, з яких понад 600 виступало за передачу всієї влади Радам.

Після провалу корніловського виступу співвідношення сил у країні почало змінюватись на користь більшовиків. Чисельність РСДРП(б) досягла у жовтні 1917 р. вже 350 тис. проти 200 тис. членів партії меншовиків. Під контроль більшовиків поступово перейшли обидві столичні Ради. 31 серпня 1917 р. Петроградська рада прийняла більшовицьку резолюцію «Про владу» з вимогою відставки Тимчасового уряду і створення нової революційної влади на черговому з'їзді Рад. 5 вересня





**Революція та громадянська війна в Росії (1917 – 1920 рр.)**

- Кордони Російської імперії на початку 1917 р.
- - - Російсько-німецький і російсько-турецький фронти восени 1917 р.
- Петроград
- Лютнева революція 1917 р.
- Утворення Української Центральної Ради 14 березня 1917 р.
- Жовтнева революція 1917 р.
- Переговори радянського уряду Росії з урядами Німеччини та її союзників 20 грудня 1917 – 3 березня 1918 рр.
- Межа просування німецьких, австро-угорських і турецьких військ у травні 1918 р.
- Кордони Української Держави влітку 1918 р.
- Територія Радянської Росії восени 1918 р.
- Кордони Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. (окупована Польщею в 1919 р.)
- Райони інтервенції країн Антанти наприкінці 1918 р.
- Напрями просування білих армій у 1918 – 1919 рр.; польських військ у 1919 – 1920 рр.
- Лінії фронтів у березні 1919 р.
- Наступ Червоної армії в 1919 – 1920 рр.
- Території, зайняті Червоною армією до 1921 р.
- Кордони держав на березень 1921 р.
- - - Межі соціалістичних радянських республік
- BSPR Білоруська Соціалістична Радянська Республіка
- USRP Українська Соціалістична Радянська Республіка
- SRP Соціалістична Радянська Республіка Грузії
- CRP Соціалістична Радянська Республіка Вірменії
- ASRP Азербайджанська Соціалістична Радянська Республіка
- ЛИТВА Нові незалежні європейські держави, що утворилися після розпаду Російської імперії

■ *Революція та громадянська війна в Росії*



подібну резолюцію прийняла і Московська рада. Головою Петроградської ради було обрано більшовика Л. Троцького. Проте більшості у Радах до жовтня 1917 р. більшовики так і не змогли здобути.

У Росії наростав страйковий рух. На селі відбувалися масові виступи проти поміщиків, а іноді й проти власників хуторів і відрубів, яких змушували повертати надлишки землі. При цьому виступи селян набували дедалі більшої анархічної спрямованості. Поглибленню кризи, її перетворенню в загальнонаціональну сприяло також наростання протиріч у національних окраїнах Росії.

Активною революційною силою ставали солдати й матроси, що були незмінними учасниками демонстрацій, мітингів і партійних з'їздів. Дезертирство, братання з німецькими солдатами, залишення позицій цілими частинами набули масового характеру. Армія і флот помітно політизувались і перестали бути опорою державної влади.

До осені 1917 р. Тимчасовий уряд своєю бездіяльністю і небажанням вирішувати давно назрілі соціальні і політичні проблеми повністю вичерпав свій потенціал. Він невтримно втрачав опору в масах. Падіння уряду означало остаточну поразку лібералізму в Росії. Його прибічникам, що стояли у витоків формування нової влади у лютому 1917 р., не вдалося завоювати довіру суспільства. У ході виборів до Установчих зборів партія кадетів здобула лише 5 % голосів виборців.

### ? Перевірте себе

1. Назвіть причини Лютневої революції 1917 р.
2. Охарактеризуйте суть двовладдя, що склалося в країні після революції.
3. До яких демократичних перетворень у Росії призвела перемога революції?
4. Чому більшовики виступили проти єдності дій з поміркованими соціалістами в післялютневий період?
5. Яких заходів вживав Тимчасовий уряд по виведенню Росії з кризи? Чому він не наважився вирішити найбільш нагальні проблеми життя країни?
6. Якими були наслідки липневої політичної кризи в Росії. Чому більшовики тимчасово зняли гасло «Вся влада Радам!»?
7. Чому, на вашу думку, зазнав невдачі виступ генерала Л. Корнілова?
8. Охарактеризуйте процес поглиблення загальнонаціональної кризи в країні восени 1917 р. Визначте причини зростання впливу більшовиків.

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Акт про зречення престолу Миколи II

У дні великої боротьби із зовнішнім ворогом, що прагне майже три роки поневолити нашу Батьківщину, Господу Богів завгодно було послати Росії нове тяжке випробування. Внутрішні народні хвилювання, що розпочалися, загрожують тяжко відбитися на подальшому веденні жорстокої війни. Доля Росії, честь героїської нашої армії, благо народу, все майбутнє дорогої нашої Батьківщини вимагають доведення війни будь-що-будь до переможного кінця... У ці вирішальні дні в житті Росії вважаємо ми боргом совісті полегшити народу нашому тісне єднання й зімкнення всіх сил народних для якнайшвидшого досягнення перемоги й згідно з Державною думою визнали ми за благо зректися від престолу держави Російської й скласти із себе верховну владу... Заповідаємо братові

нашому правити справами державними у повному і непорушному єднанні із представниками народу в законодавчих установах на тих засадах, які будуть ними встановлені, принісши у тому непорушну присягу.

*Як вмотивовував причини свого зречення Микола II і які настанови він давав своєму наступнику?*

### **Декларація Тимчасового уряду про його склад і завдання**

Тимчасовий комітет Державної Думи призначає міністрами першого громадського кабінету... осіб, довіра до яких країни забезпечена їх минулою суспільною й політичною діяльністю.

У своїй нинішній діяльності кабінет буде керуватися наступними засадами:

1. Повна й негайна амністія по всіх справах політичних і релігійних, у тому числі терористичних замахів, військових повстаннях й аграрних злочинах і т. д.

2. Свобода слова, друку, союзів, зборів і страйків з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, що допускаються військово-технічними умовами.

3. Скасування всіх станових, віросповідних і національних обмежень.

4. Негайна підготовка до скликання на засадах загального, рівного, таємного й прямого голосування Установчих зборів, що встановлять форму правління й конституцію країни.

5. Заміна поліції народною міліцією з виборним начальством, що буде підлегле органам місцевого самоврядування.

6. Вибори в органи місцевого самоврядування на засадах загального, прямого, рівного й таємного голосування.

8. ...Усунення для солдатів усіх обмежень у користуванні громадськими правами, наданими всім іншим громадянам.

*Які гасла проголосував щойно утворений Тимчасовий уряд? Поміркуйте, чи виконав він декларовані обіцянки.*

### **Зі спогадів про двовладдя професора М. Чубинського «Год революции 1917»**

*Березень, 1–3-го.*

Дума не ризикнула відразу висунути зі свого середовища повноважний Тимчасовий уряд і обрала лише комітети «для зносин з народними організаціями». За останніми справа не стала: зараз же створили явочним порядком «Ради робітничих депутатів», і коли, через два дні, Дума все-таки утворила уряд (у який з певних причин не ввійшов ніхто з думських лідерів), а потім і тимчасову Раду Міністрів, куди ввійшли вже лідери, було вже пізно. Рада робітничих депутатів, що стала в опозицію до нового уряду, почала видавати від себе різні «накази», і в тому ж напрямку стали працювати під його ім'ям групи й підгрупи, причому все це стало групуватися в Таврійському палаці, захоплюючи там приміщення й негайно зав'язуючи стосунки з військовими частинами й депутаціями, які приходили віддавати себе в розпорядження Державної Думи і відразу ж потрапляли у сферу агітації соціалістичної лівої [партії], що згрупувалася біля Ради робітничих депутатів. Звідси пішли всі вимоги конфіскації й негайної безоплатної передачі трудящому народу всіх земель, заклики не вірити офіцерам, зімкнутися біля Ради робітничих депутатів і вірити тільки йому й т. д.

*Як коментував представник російської інтелігенції наслідки встановлення двовладдя в країні?*



**З угоди між Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів і Петроградським товариством фабрикантів і заводчиків про введення восьмигодинного робочого дня, організацію фабрично-заводських комітетів і примирливих камер 10 березня 1917 р.**

Надалі до видання закону про нормування робочого дня на фабриках і заводах вводиться восьмигодинний робочий день в усіх змінах. Скорочення годин роботи не повинне впливати на розмір заробітку робітників. Понаднормові роботи допускаються за згодою фабрично-заводських комітетів.

На всіх заводах і фабриках заснуються фабрично-заводські комітети (ради старост), обрані із числа робітників даного підприємства на основі загального, рівного виборчого права.

2) Завданням цих комітетів є: а) представництво робітників даного підприємства в їхніх зносинах з урядовими й громадськими установами; б) формування думок з питань суспільно-економічного життя робітників даного підприємства; в) вирішення питань, що стосуються внутрішніх взаємин між самими робітниками підприємства; г) представництво від робітників перед адміністрацією заводів і фабрик і власниками підприємств з питань, що стосуються взаємин між ними.

*Які завдання поклалися на створювані на підприємствах фабзавкоми робітників? Як ви гадаєте, яким було до них ставлення власників?*

**З ноти Тимчасового уряду урядам союзних держав («нота Мілюкова») 18 квітня 1917 р.**

Переїняті новим духом звільненої демократії заяви Тимчасового уряду, зрозуміло, не можуть подати ні найменшого приводу думати, що переворот, що відбувся, спричинив послаблення ролі Росії в загальній союзній боротьбі. Зовсім навпаки, всенародне прагнення довести світову війну до рішучої перемоги лише підсилилося завдяки свідомості загальної відповідальності всіх і кожного.

*Чому, незважаючи на здійснювану демократизацію політичного життя, Тимчасовий уряд вважав доцільним продовжувати вкрай непопулярну в народі війну?*

**З журналу засідання Тимчасового уряду про застосування військ для придушення селянських виступів 8 квітня 1917 р.**

Доручити Міністерству внутрішніх справ повідомити... губернським комісарам, що на їх відповідальність, разом з місцевими громадськими комітетами, покладається негайне, всіма законними засобами припинення всякого роду зазіхань на аграрному ґрунті проти особистості й власності громадян, якщо такі зазіхання виникли.

*Як цей документ характеризує ставлення Тимчасового уряду до аграрного питання в Росії?*

**В. Ленін. Про завдання пролетаріату в даній революції (Квітневі тези)**

3. Ніякої підтримки Тимчасовому уряду...

5. Не парламентарна республіка, – повернення до неї від Р.Р.Д. [Рад робітничих депутатів] було б кроком назад, – а республіка Рад робітничих, наймитських і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху.

Усунення поліції, армії, чиновництва. Плата всім чиновникам, при виборності й змінюваності всіх їх у будь-який час, не вище середньої плати доброго робітника.

6. Конфіскація всіх поміщицьких земель. Націоналізація всіх земель у країні.  
 7. Злиття негайне всіх банків країни в один загальнонаціональний банк і введення контролю над ним з боку Р. Р. Д.  
 8. Не «введення» соціалізму, як наше безпосереднє завдання, а перехід негайно лише до контролю з боку Р. Р. Д. за суспільним виробництвом і розподілом.

*Які завдання ставив перед більшовиками лідер партії навесні 1917 р.? Чому він виступав проти будь-якої підтримки Тимчасового уряду?*

### **Наказ Верховного Головнокомандуючого Л. Корнілова № 897 28 серпня 1917 р.**

Галицький розгром армії Південно-Західного фронту наочно показав, до якого ступеня розкладу дійшла наша армія. Як Головнокомандувач фронтом я вважав своїм обов'язком виступити з вимогою про введення страти для зрадників і боягузів... Бачачи безсилля Тимчасового уряду та відсутність у нього рішучості вжити енергійних заходів проти осіб й організацій, що ведуть до загибелі Росії, щоб запобігти катастрофі, я вирішив підтягти до Петрограда 4 кавалерійські дивізії з тим, що якщо виступ більшовиків дійсно відбудеться, він буде придушений найрішучішими заходами... Зважуючись на це, я особисто не переслідував ніяких честолюбних задумів і не бажав приймати на себе всю повноту відповідальності по керівництву всією країною. Я хотів... дати сильну владу Росії, здатну врятувати її від загибелі й ганьби.

*Яким чином вмотивовував свій виступ генерал Л. Корнілов? Поміркуйте, чому він ставав небезпечним і для Тимчасового уряду?*

### **Лев Троцький про переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну (Витяг з книги «Преданная революция: что такое СССР и куда он идет?»)**

У силу нікчемності російської буржуазії демократичні завдання відсталі Росії, як ліквідація монархії й напівкріпацької кабали селянства, могли бути вирішені не інакше, як через диктатуру пролетаріату. Завоювавши владу на чолі селянських мас, пролетаріат не міг, однак, зупинитися на демократичних завданнях. Буржуазна революція безпосередньо переплелася з першою стадією соціалістичної. Росія вступила на шлях пролетарської революції не тому, що її господарство першим дозріло для соціалістичного перевороту, а тому, що воно взагалі не могло довше розвиватися на капіталістичних засадах. Усуспільнення власності на засоби виробництва стало необхідною умовою насамперед для того, щоб вивести країну з варварства: такий закон комбінованого розвитку відсталих країн.

*Поміркуйте, чому більшовики вважали недостатніми проведені після Лютневої революції перетворення і чим вони виправдовували свої наступні дії у жовтні 1917 р.*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**23 лютого (8 березня) 1917 р.** – початок революційних виступів у Петрограді.

**1 березня** – утворення Тимчасового уряду.

**2 березня** – зречення Миколи від престолу.

**3 березня** – Декларація Тимчасового уряду.

**Квітень, червень, липень 1917 р.** – кризи Тимчасового уряду.

**23–30 серпня 1917 р.** – виступ генерала Л. Корнілова.

## §36

## Жовтнева революція і встановлення більшовицької диктатури. Перші перетворення нової влади

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Поміркуйте, чому в Німеччині після Листопадової революції 1918 р. Установчі збори набули владних повноважень і ухвалили Конституцію демократичної «Веймарської» республіки, а у Росії, за схожого розвитку подій, було встановлено більшовицьку диктатуру.*

**1 Збройне повстання в Петрограді.** За вісім місяців правління Тимчасового уряду воєнне становище країни погіршилося, послабили її міжнародні позиції. Уражена безвладдям Росія опинилась у стані глибокої економічної і політичної кризи. Своєю неефективною політикою уряд О. Керенського дискредитував себе в очах народних мас. Він не вирішив найважливіших питань, що стояли перед країною, не здійснив нагальних перетворень на селі, не зміг стабілізувати становище в національних окраїнах. Також загострилися протиріччя між партіями, що перебували при владі. Після корнілівського путчу намітився розкол між лібералами і поміркованими соціалістами.

У цих умовах більшовицька партія, активна і гнучка, здобула можливість використати стихію народної боротьби, послідовно критикуючи діяльність «буржуазного» уряду та висуваючи популярні гасла. У вересні В. Ленін у листах до ЦК РСДРП(б) висунув завдання захоплення влади збройним шляхом і запропонував план здійснення повстання. Однак у той час переважна більшість більшовиків у Радах вирішила взяти участь у роботі Демократичної наради. У відповідь Ленін в ультимативній формі заявив про свій вихід із ЦК, залишивши за собою право на вільну агітацію в партійних низах і на майбутньому з'їзді.

Виступ партійного вождя вплинув на керівництво більшовиків, і 10 жовтня ЦК ухвалив резолюцію про прийняття курсу на збройне повстання. Але при цьому два його впливових члени – Л. Каменев і Г. Зінов'єв – виступили проти, захищаючи, як і раніше, мирний шлях розвитку революції. 16 жовтня відбулося друге засідання ЦК партії більшовиків (на цей раз за участю депутатів Петроградської ради та представників фабзавкомів), що теж ухвалило рішення про підготовку до повстання.

12 жовтня при Виконкомі Петроградської ради було створено штаб збройного повстання – Військово-революційний комітет (ВРК), до складу якого ввійшли більшовики, ліві есери та анархісти. Наприкінці жовтня на боці ВРК опинилися Петроградський гарнізон, Червона гвардія і моряки Балтійського флоту.

У ніч на 25 жовтня під приводом оборони і захисту революції загони червоногвардійців, солдатів петроградської залоги і балтійських моряків (близько 6 тис. чоловік) захопили пошту, міську електростанцію, телеграф і Державний банк. А ранком було оприлюднено відозву «До громадян Росії!», в якій Тимчасовий уряд оголошувався поваленим та проголошувався перехід влади до з'їзду Рад. У ніч з 25 на 26 жовтня в ході майже безкровного штурму Зимового палацу, що почався з гарматного пострілу крейсера «Аврора», Тимчасовий уряд було заарештовано.



**2 Другий Всеросійський з'їзд Рад.** На Другий Всеросійський з'їзд Рад, що розпочав роботу ввечері 25 жовтня, було скликано понад тисячу делегатів від Рад робітничих і солдатських депутатів країни, а також представників армії, флоту і національних районів. Проте після того, як більшість делегатів від поміркованих соціалістичних партій, що не визнали Жовтневого повстання (есери і меншовики), залишили з'їзд, роботу продовжували лише 625 представників від 402 (з 974) Рад, з яких 390 становили більшовики і 179 – ліві есери. Своїм пасивним протестом есери і меншовики фактично відмовились від ролі легальної опозиції, остаточно віддавши ініціативу в руки більшовиків.

У підсумку Другий з'їзд Рад визнав результати революції і проголосив встановлення в Росії влади Рад. Його учасники одноставно схвалили Декрет про мир із пропозицією до воюючих народів та їхніх урядів про негайне укладення справедливого миру без анексій і контрибуцій. З'їзд також прийняв Декрет про землю з вимогами скасування приватної власності на землю, заборони її купівлі-продажу, запровадження зрівняльного землекористування і недопущення найманої праці, що загалом відповідало есерівській аграрній програмі соціалізації землі. Крім того, з'їзд наголосив на необхідності якнайшвидшого скликання Установчих зборів.

Вищим законодавчим органом держави було проголошено Всеросійський з'їзд Рад. Законодавчі, розпорядницькі й контролюючі функції здобув обраний з'їздом ВЦВК, до складу якого увійшло 102 особи, у тому числі 62 більшовика і 29 лівих есерів. Головою ВЦВК було обрано Л. Каменева, якого на цій посаді згодом змінив Я. Свердлов. Незабаром до ВЦВКу було введено ще 200 чоловік, у тому числі від Виконкому Всеросійської ради селянських депутатів. З'їзд сформував чисто більшовицький тимчасовий (до скликання Установчих зборів) уряд – Раду народних комісарів (Раднарком або РНК) на чолі з В. Леніним. Лідери лівих есерів увійти до складу нового революційного уряду відмовились.

**3 «Радянізація» Росії.** У другому за значенням місті Росії – Москві збройне повстання почалося одночасно з Петроградом. Бої, що тривали у місті декілька днів, завершилися перемогою більшовиків. Відносно швидко зміна влади відбувалася у регіонах з густою мережею Рад – центральних промислових губерніях та на Поволжі. Проте у Сибіру і на Далекому Сході радянська влада була встановлена лише у великих містах і на території уздовж залізниць.

Швидко поширювалася радянська влада у сільській місцевості Центральної Росії. Відповідно до Декрету про землю тільки Ради могли роз-



■ Мітинги, присвячені встановленню радянської влади у Сухумі та Чіті

поряджатися соціалізованою землею, і до весни 1918 р. селяни обирали їх переважно для перерозподілу поміщицьких ґрунтів.

Найважче для більшовиків справи складалися у національних районах, де ще до жовтня при владі перебували уряди, які відстоювали ідею самостійних державних утворень, – в Україні, Білорусії, Казахстані і Туркестані. Проте з допомогою збройних загонів Червоної гвардії та місцевих більшовиків до весни 1918 р. радянську владу було встановлено в Естонії, Латвії, Білорусії, Україні та на Північному Кавказі. На Закавказзі місцеві мусульманська демократична партія – Мусават (Азербайджан), Дашнакцутюн (Вірменія) і грузинські соціал-демократи за підтримки країн Антанти утворили об'єднаний уряд, Закавказький комісаріат, і згодом – у травні 1918 проголосили незалежність своїх держав. У квітні 1918 р. на території Середньої Азії було утворено Туркестанську автономну радянську республіку, проте Хіва й Бухара проголосили свою незалежність.

На власне російській території переважав мирний шлях зміни влади. Однак у ряді районів і міст антибільшовицькі сили від початку чинили збройний опір радянзації країни. Так було, наприклад, у Петрограді, Москві і ще в 13 з 83 найбільших міст країни. У Петрограді відразу після більшовицького виступу було сформовано Комітет порятунку Батьківщини і Революції. Проте спроба Комітету організувати в листопаді 1917 р. повстання за участю юнкерів петроградських військових училищ зазнала невдачі, як і виступ козачого корпусу П. Краснова, зупиненого загонами Червоної гвардії на підступах до столиці.

Більш завзятим виявився опір Радам донських козаків на чолі з отаманом А. Каледіним і уральських під командуванням отамана А. Дутова. Але й тут до весни 1918 р. червоногвардійці й вірні більшовикам військові частини встановили радянську владу.

#### 4 *Формування радянської державності. Конституція РСФРР 1918 р.*

Після революції більшовики проголосили новий тип державності – диктатуру пролетаріату у формі Республіки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Після недовгих переговорів з есерами й меншовиками вони відкинули ідею створення однорідного соціалістичного уряду за участю всіх лівих сил.

У листопаді 1917 р. на виборах в давно очікувані Установчі збори 41 % голосів здобули есери, 24 % – більшовики, 17 % – ліберали і праві та 3 % – меншовики. Опинившись у меншості, більшовики у січні 1918 р. після першого ж засідання зборів вдалися до їх примусового розпуску, остаточно відмовившись від принципів парламентаризму.

Вищим законодавчим органом Радянської республіки було проголошено Всеросійський з'їзд Рад, у перервах між з'їздами – ВЦВК. Виконавча влада і право законодавчої ініціативи надавалися Раднаркому і народним комісаріатам (наркоматам), створеним замість міністерств. Декретом Раднаркому про суд від 22 листопада 1917 р. було скасовано стару судову систему. Охороняти класові інтереси трудящих мали народні суди і революційні трибунали, засновані для справ по контрреволюційних злочинах і актах саботажу. 7 грудня 1917 р. на додаток до них було створено Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем – ВНК (її очолив Ф. Дзержинський), що становила собою як судовий, так і репресивний орган диктатури.



■ Перші чекісти та Ф. Дзержинський

27 жовтня 1917 р. з ініціативи В. Леніна було прийнято декрет про друк, що наклав заборону на опозиційну пресу (у перші два місяці було закрито близько 150 газет), а 28 листопада оприлюднено декрет РНК, що оголосив кадетів партією ворогів народу та зажадав арешту їх лідерів. Було визнано доцільним забезпечити Радянську республіку від «класових ворогів» шляхом ізоляції їх у концентраційних таборах і в січні 1918 р. уряд наказав вжити заходів до збільшення місць ув'язнення.

Згідно з уявленнями соціалістів про майбутню державу декретом Раднаркому від 10 листопада 1917 р. оголошено про демобілізацію армії, яку мало замінити загальне ополчення громадян. Згодом було запроваджено виборність командного складу. Однак практика реального життя, зокрема невдачі Червоної Армії на німецькому фронті, змусила більшовиків відмовитися від ідеї загального озброєння народу. 15 січня 1918 р. було прийнято декрет «Про організацію Робітничо-Селянської Червоної гвардії» як постійної, а згодом і відповідний декрет про створення флоту. У травні 1918 р. ВЦВК ухвалив перший декрет про масовий набір до Червоної Армії в центральних промислових районах.

Суперечливою виявилась національна політика більшовиків. 2 листопада 1917 р. було прийнято Декларацію прав народів Росії, у якій проголошувалися рівність і суверенність всіх націй і народностей, право націй на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежних держав, вільний розвиток національних меншин та етнографічних груп, що населяли територію Росії.

На цій підставі у грудні 1917 р. радянська влада визнала право на незалежне існування Польщі й Фінляндії. Проте від інших колишніх національних окраїн імперії більшовики відмовлятися не збирались. У січні 1918 р. на Третньому з'їзді Рад (що об'єднав представників рад робітничих, солдатських і селянських депутатів) Росія була проголошена Соціалістичною Федеративною Радянською республікою (РСФРР). Уже в першій половині 1918 р. у її складі було утворено Туркестанську й

Татаро-Башкирську автономні радянські соціалістичні республіки. До 1922 р. до складу РСФРР входили всі республіки Середньої Азії (крім невеликих територій Хорезму і Бухари), а також ряд областей і районів України та Білорусії.

Конституцію РСФРР затвердив П'ятий з'їзд Рад у липні 1918 р. Вона визначила основи політичної системи: суспільна власність на засоби виробництва, диктатура пролетаріату, федеративний устрій держави тощо. На відміну від конституцій західних держав, Конституція РСФРР стверджувала класовий принцип організації влади, позбавивши виборчих прав колишні «експлуататорські класи», приватних торговців, священнослужителів та деякі інші категорії населення. Право обирати й бути обраними надавалося лише трудящим, військовослужбовцям та непрацездатним громадянам. Вибори до Рад були багатоступеневими, непрямими і відкритими. Конституція надавала переваги робітникам у нормах представництва (один голос робітника дорівнював п'яти голосам селян).

**5 Економічна політика більшовиків. «Червоногвардійська атака на капітал».** До захоплення влади більшовики не мали реалістичної економічної програми дій. У результаті їх перші господарські кроки становили собою черговий економічний експеримент. Зміст політики кінця 1917 – початку 1918 р. В. Ленін визначив як «червоногвардійську атаку на капітал». У її межах було здійснено спробу втілити в життя гасло «фабрики – робітникам» і обмежитися у керуванні господарством лише функціями простого розподілу. Декретом від 14 листопада 1917 р. на підприємствах запроваджувався робітничий контроль, що розглядався як перший крок на шляху до націоналізації промисловості.

Однак вже до початку весни 1918 р., після закриття багатьох підприємств, що залишилися без сировини, а також падіння дисципліни на заводах і фабриках став очевидним провал «червоногвардійської атаки». В. Ленін був змушений переглянути урядову політику і виступити за введення єдиноначалля на виробництві, організацію суворого обліку та залучення буржуазних фахівців. У грудні 1917 р. було створено Вищу раду народного господарства (ВРНГ), яка мала здійснювати керівництво створюваним державним сектором економіки.

Одночасно здійснювалася націоналізація базових галузей економіки. До 15 травня 1918 р. центральними й місцевими органами влади було націоналізовано 300 великих підприємств, а до 1 червня – уже понад 1200. Пізніше націоналізація була поширена на цілі галузі господарства – виробництво бавовни, цукрову промисловість, видобуток нафти тощо. Подібна доля спіткала і фінансові установи країни. На підставі декрету від 14 грудня 1917 р. «Про націоналізацію банків» банківська справа оголошувалася державною монополією. У січні 1918 р. більшовиками було оприлюднено декрет про скасування державних позик царського і Тимчасового урядів, а згодом введено державну монополію на зовнішню торгівлю, націоналізовано торговельний флот і залізниці.

Важливі перетворення здійснювались і в соціальній сфері. Після революції було запроваджено 8-годинний робочий день, допомогу по безробіттю, заборонено використання дитячої праці. Проголошувалося зрівняння в правах жінок і чоловіків, скасовувалися старі царські чини і титули, декларувалася свобода совісті. Березневим 1918 р. декретом РНК церква була відокремлена від держави і школа від церкви.

Навесні 1918 р. почалося здійснення Декрету про землю і прийнятого у лютому 1918 р. закону про соціалізацію землі. Зрівняльному переділу підлягали поміщицькі і приватновласницькі володіння. При цьому, окрім конфіскованої поміщицької землі, було перерозподілено близько 50 млн десятин землі заможних господарств, що значно загострило ситуацію на селі. Число господарств зросло, однак у середньому селянські наділи збільшилися лише на 0,2–2 десятини.

Помилковий висновок більшовиків про вирішення буржуазно-демократичних завдань на селі на літо 1918 р. зумовив передчасні заходи влади щодо створення комун і сільськогосподарських артільей, куди здебільшого приймали безземельних селян і наймитів. Проте новий уклад в аграрному секторі економіки у цей період виявився слабким, нестійким і соціалістичним лише за назвою. Лише у 1919 р. з усіх утворених колективних господарств кожне четверте розпалося.

Господарська розруха, що поглиблювалась у країні, значно ускладнила продовольче постачання міст і армії, тим більше, що невдоволені селяни часто-густо відмовлялися продавати державі хліб. Декретом ВЦВК від 13 травня 1918 р. у РСФФР було запроваджено продовольчу диктатуру, засновану на хлібній монополії держави та реквізиції «хлібних надлишків» у населення. Для вилучення хлібних запасів у заможного і середнього селянства створювалися робітничі продовольчі загони, які спиралися на комітети сільської бідноти (комбіді), утворені у червні 1918 р. Конфіскація не лише надлишків, а й часто потрібного у господарстві зерна викликала різке невдоволення селян.

У підсумку, політика продовольчої диктатури зазнала невдачі. Вона не тільки не змогла забезпечити місто хлібом (до осені 1918 р. замість запланованих 144 млн пудів зерна було зібрано всього 13), але й призвела до масових антибільшовицьких виступів на селі.

**6 Підсумки революції.** Глибока соціально-економічна і політична криза восени 1917 р., зростаюче невдоволення трудящих мас сприяли перемозі у Росії ліворадикальних сил (хоча альтернатива більшовицькому шляху розвитку зберігалася до розгону Установчих зборів). Недарма деякі історики розглядають жовтневі події як просто змову, державний переворот, здійснений міцною і дисциплінованою більшовицькою партією. Захоплення більшовиками влади, на їхню думку, стало можливим внаслідок серйозних поразок у Першій світовій війні, що підірвала політичні й суспільні підвалини імператорської Росії.

Однак, слід зважати, що революція 1917 р. в Росії становила собою своєрідну реакцію на незавершену модернізацію країни, яка визрівала упродовж декількох десятиліть. Висунуті більшовиками загальнодемократичні гасла – земля, мир, народовладдя – виявилися близькими масовій свідомості, у той час як Тимчасовий уряд остаточно втратив довіру народу. Радянська система і глибокі перетворення в країні, багато з яких носили демократичний характер, також сприяли успіху нової влади. У Росії відбулася третя революція, що завершилася докорінною зміною суспільно-політичного ладу.

Надалі відбулася деформація радянської державності. Ради втрачали свій демократизм і вплив, а їхні функції на місцях переходили до партійних комітетів, комбідів, ревкомів та інших надзвичайних військових і

господарських органів. Поступово нова політична система перетворювалася з диктатури пролетаріату в диктатуру більшовицької партії, що виражала деякі соціальні інтереси робітничого класу і почасти селянства, але здійснювалась авторитарними методами.

### ? Перевірте себе

1. Визначте причини наростання політичної кризи в Росії восени 1917 р. та падіння авторитету Тимчасового уряду.
2. Що дало змогу керівництву більшовиків здійснити збройне повстання в Петрограді і захопити владу? Які рішення було прийнято Другим Всеросійським з'їздом Рад?
3. Чому помірковані соціалістичні партії не визнали законність подій і відмовилися підтримати Радянську владу?
4. Розкажіть про процес «радянзації» Росії. Яким чином вона здійснювалась у національних районах? Чи скрізь перехід влади до Рад відбувався мирним шляхом?
5. Які перетворення у державній сфері почали здійснювати більшовики? Чому вони наважились на розгін Установчих зборів?
6. У чому виявилась суперечливість національної політики більшовиків?
7. Дайте характеристику політичної системи нової влади за Конституцією РСФФР 1918 р.
8. Визначте суть і спрямованість економічної політики більшовиків.
9. Дайте оцінку «червоногвардійській атаці на капітал». Чому зазнала невдачі політика продовольчої диктатури?
10. Як ви вважаєте, жовтневі події 1917 р. були простим державним переворотом, чи вони поклали початок новій соціальній революції в Росії?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Звернення Петроградського військово-революційного комітету «До громадян Росії!» 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.

Тимчасовий уряд повалено. Державна влада перейшла до рук органу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, Військово-революційного комітету, що стоїть на чолі петроградського пролетаріату й гарнізону.

Справа, за яку боровся народ: негайна пропозиція демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль над виробництвом, створення Радянського уряду – ця справа забезпечена.

Нехай живе революція робітників, солдатів і селян!

*Які гасла проголошувались більшовиками після насильницького захоплення влади?*

#### Декрет II Всеросійського з'їзду Рад про мир 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. (витяг)

Робітничий і Селянський уряд, створений революцією 24–25 жовтня і який спирається на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, пропонує всім воюючим народам й їхнім урядам почати негайно переговори про справедливий демократичний мир. Справедливим або демократичним миром... Уряд вважає негайний мир без анексій (тобто без захоплення чужих земель, без насильницького приєднання чужих народностей) і без контрибуцій.

Такий мир пропонує Уряд Росії укласти всім воюючим народам негайно, виражаючи готовність здійснити без найменшого зволікання негайно ж усі

рішучі кроки надалі до остаточного ствердження всіх умов такого миру повноважними зборами народних представників усіх країн і всіх націй.

*Поміркуйте, у чому полягала новизна цього документа в історії дипломатії. Як ви гадаєте, чому пропозиції більшовиків не були здійснені?*

### **Декрет II Всеросійського з'їзду Рад про землю 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. (витяг)**

Поміщицька власність на землю скасовується негайно без усякого викупу.

Поміщицькі маєтки, так само як всі землі удільні, монастирські, церковні, з усім їх живим і мертвим реманентом, садибними будівлями і всіма приналежностями переходять у розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів, надалі до Установчих зборів.

Право приватної власності на землю скасовується назавжди...

Вся земля: державна, удільна, кабінетська, монастирська, церковна, посеїйна, майоратна, приватновласницька, громадська й селянська і т. ін., відчувається безоплатно, перетворюється у всенародне надбання і переходить у користування всіх працюючих на ній.

*Які аграрні перетворення пропонувалося здійснити в Росії згідно із цим декретом?*

### **Декрет про скасування станів і цивільних чинів 11 листопада 1917 р.**

**Ст. 1.** Всі існуючі донині в Росії стани й станові поділи громадян, станові привілеї й обмеження, станові організації й установи, рівно як і всі цивільні чини скасовуються.

**Ст. 2.** Усякі звання (дворянина, купця, міщанина, селянина та ін.), титули (князівські, графські й ін.) і найменування цивільних чинів (таємні, статські та ін. радники) знищуються, і встановлюється одне загальне для всього населення Росії найменування громадян Російської Республіки.

*Яке суспільно-політичне значення мав цей декрет? Згадайте, коли подібні перетворення було здійснено у передових країнах Європи.*

### **Декрет про друк 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. (витяг)**

Закриттю підлягають лише органи преси: 1) що закликають до відкритого опору або непокори Робітничому і Селянському уряду; 2) що сіють смуту шляхом явно наклепницького перекручення фактів; 3) що закликають до дій явно злочинного, тобто кримінально карного, характеру.

Заборони органів преси, тимчасові або постійні, проводяться лише за постановою Ради Народних Комісарів.

*Чому, на вашу думку, відразу ж після захоплення влади більшовики обмежили свободу слова і друку для своїх політичних суперників?*

### **3 протоколу засідання ЦК Партії соціалістів-революціонерів від 17 листопада 1917 р.**

*Слухали:* Про останні події.

*Ухвалили:* Вважаючи, що самим ходом подій нова громадянська війна неминува, що війна ця займеться навколо Установчих зборів, визнати необхідним організацію всіх живих сил країни, збройних і незброєних, навколо гасел: «Вся влада Установчим зборам», «Захист Установчих зборів всіма заходами і засобами».

*Чому після захоплення влади більшовиками помірковані соціалістичні партії Росії найважливішим своїм завданням вважали скликання Установчих зборів?*

### 3 Декрету про розпуск Установчих зборів 6(19) січня 1918 р.

Трудящим класам довелося переконатися на досвіді, що старий буржуазний парламентаризм пережив себе, що він зовсім несумісний із завданнями здійснення соціалізму, що не загальнонаціональні, а тільки класові установи (як Ради) здатні перемогти опір заможних класів і закласти основи соціалістичного суспільства. Усяка відмова від повноти влади Рад, від завойованої народом Радянської Республіки на користь буржуазного парламентаризму і Установчих зборів була б тепер кроком назад і крахом всієї Жовтневої робітничо-селянської революції.

...Поza стінами Установчих зборів партії більшості Установчих зборів, праві есерни й меншовики, ведуть відкриту боротьбу проти Радянської влади, закликаючи у своїх органах до її повалення, об'єктивно цим підтримуючи опір експлуататорів переходу землі і фабрик у руки трудящих.

Тому Центральний Виконавчий Комітет постановляє: Установчі збори розпускаються.

*Як вмотивувало керівництво більшовиків розгін Установчих зборів – повноважного органу всього російського народу, що мав прийняти Конституцію республіканської Росії і вирішити головні соціально-економічні проблеми країни?*

### 3 постанови Всеросійського помісного собору православної церкви 25 січня 1918 р.

Виданий Радою Народних Комісарів декрет про відокремлення церкви від держави становить собою під виглядом закону про свободу совісті злісний замах на весь лад життя Православної Церкви і акт відкритого проти неї гоніння... Усяка участь як у виданні цього ворожого Церкві узаконення, так і у спробах провести його в життя несумісна з належністю до Православної Церкви й накликає на винних осіб православною сповідання найтяжчі церковні кари аж до відлучення від Церкви (згідно 73 правила Святих Апостолів й 13 правила VII Вселенського Собору)...

*Як ви гадаєте, чому православні священнослужителі кваліфікували Декрет про відокремлення церкви від держави як «злісний замах на весь лад життя Православної Церкви і акт відкритого проти неї гоніння»?*

### Основний закон про соціалізацію землі 27 січня (9 лютого) 1918 р.

**Ст. 1.** Усяка власність на землю, надра, води, ліси й живі сили природи в межах Російської Федеративної Радянської Республіки скасовується назавжди.

**Ст. 2.** Земля без усякого (явного або прихованого) викупу відтепер переходить у користування всього трудового народу.

**Ст. 3.** Право користуватися землею належить лише тим, хто обробляє її власною працею, крім випадків, особливо передбачених цим законом.

**Ст. 4.** Право користування землею не може бути обмежене: ні статтю, ні віросповіданням, ні національністю, ні підданством.

**Ст. 9.** Розподілом земель сільськогосподарського значення між трудящими видають сільські, волосні, повітові, губернські, обласні, головні й федеральний земельні відділи Рад, залежно від значення цих земель.

*Програмні вимоги якої партії було покладено в основу декрету і чому більшовики спочатку були змушені миритися з ними? Як ви гадаєте, чому селяни у цей час з такою готовністю обирали Ради депутатів?*



## Декрет ВЦВК і РНК про надзвичайні повноваження народного комісара з продовольства 13 травня 1918 р. (витяг)

Підтверджуючи непорушність хлібної монополії і твердих цін, а також необхідність нещадної боротьби з хлібними спекулянтами-мішечниками, зобов'язати кожного власника хліба весь надлишок, понад кількість необхідного для засіву полів й особистого споживання за встановленими нормами до нового врожаю, заявити до здачі у тижневий термін після оприлюднення цієї постанови в кожній волості. Порядок цих заявок визначається Народним комісаріатом з продовольства через місцеві продовольчі органи.

Закликати всіх трудящих і незаможних селян до негайного об'єднання для нещадної боротьби з куркулями.

Оголосити всіх, що мають надлишок хліба і не вивозять його на зсипні пункти, а також тих, що марнують хлібні запаси на самогонку, – ворогами народу, передавати їх революційному суду, ув'язнювати на строк не менше 10 років, піддавати все майно конфіскації й виганяти назавжди з громади, а самогонників, зверх того, засуджувати до примусових громадських робіт.

*Уважно прочитайте документ. Чому більшовики закликали найбільш бідніше селянство до «негайного об'єднання для нещадної боротьби з куркулями»?*

## Декрет ВЦВК і РНК про організацію й постачання сільської бідноти 11 червня 1918 р. (витяг)

У коло діяльності волосних і сільських комітетів бідноти входить наступне:  
I. Розподіл хліба, предметів першої необхідності й сільськогосподарських знарядь... сприяння місцевим продовольчим органам у вилученні хлібних надлишків у куркулів і багатіїв.

*З якою метою влада створювала на селі комітети незаможних селян?*



### ДАТИ І ПОДІЇ

**25 жовтня 1917 р.** – збройне повстання в Петрограді, початок роботи II Всеросійського з'їзду Рад.

**26 жовтня 1917 р.** – ухвалення Декрету про мир, Декрету про землю, утворення РНК на чолі з В. Леніном.

**25 жовтня 1917 р.** – **березень 1918 р.** – «радянська» Росія.

## §37

### Громадянська війна в Росії. Політика «воєнного комунізму»

#### АКТУАЛІЗАЦІЯ

#### ЗНАНЬ

*Поміркуйте, чому громадянська війна в Росії ставала неминучою після встановлення диктатури більшовиків.*

**1** **Причини громадянської війни.** Громадянська війна становила собою тривалу збройну боротьбу окремих груп російського суспільства, розколотого навпіл після встановлення в країні більшовицької диктатури. Особливістю громадянської війни в Росії стало вторгнення на її територію іноземних інтервентів, що зумовило затягування війни і примножило людські жертви.

Громадянська війна була обумовлена цілою низкою причин. По-перше, насильницька зміна політичної влади – повалення більшовиками Тимчасового уряду – викликала опір не лише монархістів і правих пар-

6 тій, але й частини лібералів. По-друге, відмова більшовиків від принципів парламентаризму (розгін Установчих зборів) підштовхнула до участі в антирадянському русі поміркованих соціалістів. По-третє, недемократичні заходи більшовиків (репресії, діяльність надзвичайних органів, переслідування опозиції) викликали невдоволення не тільки інтелігенції і селян, але й робітників. Так, заборона у 1918 р. страйків і початок одержавлення профспілок призвели до посилення меншовицького впливу в робітничому середовищі.

218



■ *Епізоди громадянської війни в Росії: солдати білих й червоних військ, загони «батьків» і «отаманів», зарубіжні інтервенти*

Розділіть на чотири табори людей, зображених на цих знімках, поясніть свій вибір. Знайдіть зображення Нестора Махна. З додаткових джерел отримайте інформацію про нього.

Укладення більшовиками під тиском Леніна 3 березня 1918 р. низливого Брестського миру з Німеччиною та її союзниками зумовило невдоволення широких верств населення і стало причиною виступів проти більшовиків їхніх колишніх союзників – лівих есерів. Економічна політика радянської влади на селі, що фактично скасовувала Декрет про землю, встановлення продовольчої диктатури та організація продзагонів обурювали багатомільйонне селянство.

Військова інтервенція країн Антанти в Росію була спричинена невизнанням західними державами нового радянського режиму, невдоволенням порушенням Росією союзницьких зобов'язань і виходом її з війни та протестом проти націоналізації іноземної власності і відмови від сплати іноземних боргів.

**2 Формування антибільшовицького табору. Білий рух.** Збройне протистояння супротивників і прибічників радянської влади почалося з перших же днів революції. До літа 1918 р. всі політичні сили, що протистояли більшовикам, сформувались у три основних табори:

- відверто антирадянський табір, представлений коаліцією російської буржуазії і дворянства при провідній ролі партії кадетів;

- табір так званої «демократичної контрреволюції», який складався з есерів і меншовиків, чия діяльність на практиці виражалася у створенні самопроголошених урядів (Комітету членів Установчих зборів (Комуч) у Самарі, Директорії в Омську, Тимчасового Сибірського уряду тощо);

- третій політичний табір становили колишні союзники більшовиків – анархісти і ліві есери, що перейшли в опозицію до РСДРП(б) після Брестського миру і придушення липневого лівоесерівського заколоту.

Провідною силою в боротьбі з радянською владою в роки громадянської війни став «білий рух», започаткований кадровими офіцерами і генералами царської армії. Основними його гаслами були боротьба проти більшовиків за порятунок Росії, вимога скликання Установчих зборів, захист прав власності громадян і гасло єдиної та неподільної Росії. Чисельність білих армій була відносно невеликою. Так, адмірал О. Колчак на вершині своєї могутності зумів мобілізувати близько 500 тис. чоловік, генерал А. Денікін – 100 тис., а Н. Юденич – лише 20 тис. Розмах білого руху значною мірою залежав від військової допомоги і постачання союзників. Допомога ця прямо пов'язувалася з військовими успіхами білих генералів.

Війна стала братовбивчою. Часто один проти одного воювали сусіди і близькі родичі. Особливого значення в роки війни набула позиція селянства. Аграрна і продовольча політика більшовиків відштовхнули від них середніх й заможних землеробів та викликали хвилю селянських повстань вже влітку 1918 р. А саме від позиції селянства – найчисельнішої категорії населення країни – залежав у кінцевому підсумку результат громадянського протистояння в Росії.

**3 Етапи громадянської війни та її підсумки.** Громадянська війна в Росії пройшла декілька етапів. На першому (жовтень 1917 – травень 1918 р.) збройні зіткнення мали переважно локальний, місцевий характер. Після жовтневого повстання в Петрограді на боротьбу з більшовиками піднялися генерал А. Каледін, слідом за ним – скинутий прем'єр О. Керенський, козацький генерал П. Краснов, а на півдні Уралу – отаман



А. Дутов. На Дону було сформовано білогвардійську Добровольчу армію (головнокомандувач – Л. Корнілов, а після його загибелі – А. Денікін). У березні-квітні 1918 р. розпочалась іноземна інтервенція у Радянську Росію: у Мурманську висадилися підрозділи англійських, а на Далекому Сході – американських і японських військ.

*Другий етап (травень – листопад 1918 р.)* характеризувався розширенням інтервенції та перетворенням громадянської війни в загальнонаціональну. Наприкінці травня почався збройний виступ 45-тисячного чехо-словацького корпусу в Сибіру. У Казані чехо-словаки захопили золотий запас Росії (понад 30 тис. пудів золота й срібла загальною вартістю 650 млн рублів). У серпні англійці висадилися у Закавказзі, англо-французькі десанти зайняли Архангельськ й Одесу.

Одночасно в багатьох центральних губерніях Росії у збройну боротьбу вклучилися селяни, незадоволені продовольчою політикою більшовиків. Повстання селян у Поволжі та на Уралі стали однією з причин падіння радянської влади в цих регіонах. У серпні-листопаді 1918 р. відбулося антирадянське Іжевсько-Воткінське повстання робітників, що створили тридцятитисячну армію. Іжевці декілька місяців чинили опір більшовикам, після чого були змушені відступити і згодом влитися в армію Колчака.

У цей же час меншовики та есери, спираючись на селянські повстанські загони, утворили влітку 1918 р. низку демократичних урядів в Архангельську, Самарі, Томську, Ашхабаді й інших містах. Їх програми мали виражений антирадянський характер, включаючи вимоги скликання Установчих зборів, відновлення політичних прав громадян Росії та повалення однопартійної диктатури більшовиків. Проте ставлення селян до цих урядів змінилося після початку примусової мобілізації до війська. Крім того, регіональні демократичні уряди зазнавали поразок від успішно наступаючих частин Червоної Армії.

Зрослі сили контрреволюції і розгортання громадянської війни змусили більшовиків вдаватися до надзвичайних заходів. 2 вересня 1918 р. ВЦВК ухвалив рішення про перетворення Радянської республіки у військовий табір. У вересні було створено Реввійськграду Республіки під головуванням Л. Троцького, а 30 листопада – Раду робітничої і селянської оборони на чолі з В. Леніним. Керівник військового відомства Л. Троцький вжив енергійних заходів щодо зміцнення Червоної Армії: було запроваджено сувору дисципліну, проведено примусову мобілізацію колишніх офіцерів царської армії, створено інститут військових комісарів, що контролювали політичну лінію командирів.

На кінець 1918 р. чисельність Червоної Армії перевищувала 1,5 млн чол. Восени 1918 р. визначальним для більшовиків став Східний фронт. Саме тут розгорнувся контрнаступ Червоної Армії, у ході якого білогвардійські частини були витіснені із Середнього Поволжя й Прикам'я.

*На третьому етапі громадянської війни (листопад 1918 р. – весна 1919 р.)* провідною силою в боротьбі з більшовиками стають військово-диктаторські режими на Сході (адмірала О. Колчака), Півдні (генерала А. Денікіна), Північному Заході (генерала Н. Юденича) та Півночі країни (генерала Е. Міллера). Так, у листопаді 1918 р. в Омську адмірал О. Колчак здійснив державний переворот, розігнавши місцеву Директорію і встановивши військову диктатуру. Проголошений Верховним



правителем Росії Колчак спирався на так званий Омський уряд, під владою якого опинилися Сибір, Урал та Оренбурзька губернія.

На третьому етапі громадянської війни позначилися зміни в міжнародній обстановці. Капітуляція Німеччини та її союзників дозволила вивільнити збройні сили держав Антанти та спрямувати їх проти Радянської Росії. Наприкінці листопада 1918 р. французькі й англійські війська висадилися у чорноморських портах на півдні України. До початку 1919 р. загальна чисельність збройних сил інтервентів досягла на Півдні 130 тис. чол, а на Півночі – 20 тис. На Далекому Сході й у Сибіру союзники зосередили до 150 тис. військ. Воєнна інтервенція викликала патріотичне піднесення в країні, а в західних державах – рух солідарності під гаслом «Руки геть від Радянської Росії!».

*Четвертий етап громадянської війни (весна 1919 р. – квітень 1920 р.)* розпочався з комбінованого наступу всіх антибільшовицьких сил Росії. У березні 1919 р. зі сходу, з метою об'єднання з денікінцями для спільного удару по Москві, розпочали наступ війська О. Колчака. На північному заході активізувалися частини Н. Юденича, що рухались у напрямку до Петрограда. Улітку 1919 р. центр збройної боротьби перемістився на Південний фронт, де армія генерала А. Денікіна розпочала великий наступ на Москву, дійшовши аж до Тули. Одночасно із діями білих армій почастишали антирадянські селянські виступи в Україні, на Уралі та у Поволжі. У березні 1919 р. на Дону спалахнуло велике козацьке повстання, учасники якого (майже 30 тис. чол.) об'єдналися згодом із білим рухом.

Однак поступово селянська війна змінювала свою спрямованість. Вирішальну роль відіграв той фактор, що білогвардійські сили не визнали результатів аграрної реформи і намагалися, як це робив уряд Денікіна, повернути землю попереднім власникам. На зміну настроїв селян вплинула також відмова більшовиків від неупорядкованої конфіскації продуктів землеробства і перехід з початку 1919 р. до продрозкладки з фіксованим обсягом подвірної повинності. Селянські армії в Україні та



■ Генерал А. Денікін та тогочасний агітаційний плакат

в Сибіру, що виступали спочатку як проти білих, так і проти червоних, дедалі більше схилилися до боротьби за землю проти білогвардійців. Зміна настроїв селянства на вирішальному етапі війни і визначила, врешті, результат громадянського протистояння в країні.

Наприкінці жовтня 1919 р. наступ білих зупинили війська радянського Південного фронту під командуванням А. Єгорова і, за підтримки армії Н. Махна, білогвардійці були відкинуті у Причорномор'я. Армія генерала Юденича змушена була відступити в Естонію, а залишки військ генерала Денікіна, очолені П. Врангелем, укріпилися в Криму.

У 1919 – на початку 1920 р. під ударами Червоної Армії і селянських повстанських загонів у Сибіру були остаточно розбиті війська Колчака.

*П'ятий етап (травень–листопад 1920 р.) розпочався радянсько-польською війною.* Червона Армія зупинила поляків в Україні і згодом, у травні 1920 р., перейшла у контрнаступ, прагнучи оволодіти столицею Польщі і створити там необхідні умови для проголошення радянської влади. Проте ця спроба зазнала невдачі. Через неузгодженість дій військ армія М. Тухачевського була розгромлена поблизу Варшави. У березні 1921 р. було підписано Ризький мирний договір, за яким до Польщі відійшла значна частина території України та Білорусії.

Головною подією завершального періоду громадянської війни став розгром Збройних сил Півдня Росії на чолі з генералом П. Врангелем. Війська Південного фронту червоних під командуванням М. Фрунзе у листопаді 1920 р. повністю оволоділи Кримом. Протягом 1920–1921 р. за допомогою Червоної Армії завершився також процес радянзації Середньої Азії і Закавказзя, а згодом припинились бойові дії і на Далекому Сході. У листопаді 1922 р. Далекосхідна республіка (існуюча як буферна держава з квітня 1920 р.) возз'єдналася з РРФСР.

Громадянська війна завершилася, але селянські виступи тривали. У Тамбовській губернії в серпні 1920 р. спалахнуло велике антибільшовицьке повстання, очолене есером А. Антоновим. У січні 1921 р. розпочалось Західно-Сибірське повстання, що охопило Тюменську, Омську, Челябінську та Єкатеринбурзьку губернії. Поширеними формами опору селян залишалися саботаж, терор проти комуністів, приховування хлібних запасів, ухилення від призову до армії тощо.

Громадянська війна на території Росії в основному закінчилася до кінця 1920 р., за винятком окремих районів Закавказзя, Середньої Азії й Далекого Сходу. У запеклому збройному протистоянні більшовикам вдалось утримати політичну владу, а в боротьбі із силами інтервенції зберегти російську державність. Проте війна та іноземна інтервенція завдали Росії величезної шкоди. Заподіяні економіці збитки перевищили 39 млрд золотих рублів, що становило чверть довоєнного багатства країни. Людські ж втрати з осені 1917 р. до 1922 р. сягнули 13 млн осіб.

**4** *Політика «воєнного комунізму».* Економічна політика Радянської влади періоду громадянської війни здобула назву «воєнного комунізму». Війна поставила перед більшовиками завдання створення величезної армії, максимальної мобілізації всіх ресурсів, а звідси – надмірної централізації влади і підпорядкування її контролю всіх сфер життєдіяльності держави. При цьому завдання воєнного часу збігалися з уявленнями більшовиків про соціалізм як безтоварне, безринкове, централізоване суспільство.

*Аграрна політика.* Найважливішою складовою політики «воєнного комунізму» стала продрозкладка, що становила собою впорядковану систему вилучення хлібних надлишків у селянства. Держава повідомляла цифру своїх потреб у зерні, яка потім розподілялася (розкладалася) по губерніях, повітах і волостях. Продзагони, що збирали хліб, виходили не з можливостей селянських господарств, а з досить умовних державних потреб, але при цьому повинні були залишати частину зерна селянам. З осені 1919 р. продрозкладка поширилася на картоплю та сіно, а з 1920 р. у розкладку було включено також м'ясо і ще 20 видів сировини й продовольства.

З метою створення єдиного виробничого господарства, що постачає країну всім необхідним, більшовики форсували об'єднання одноосібних господарств у колективні та створення радгоспів (радянських господарств). Декрет про землю практично скасовувався. Земельний фонд передавався не всім трудящим, а в першу чергу радгоспам і комунам, у другу – трудовим артілям і товариствам по спільній обробці землі (ТСОЗам). Селянин-одноосібник міг користуватися тільки залишками земельного фонду.

*Націоналізація промисловості.* В. Ленін вважав, що новий соціалістичний лад передбачає повне усупільнення великого промислового виробництва, і на підставі декрету РНК від 28 липня 1918 р. в Росії розпочалась прискорена націоналізація всіх галузей індустрії. На літо 1919 р. під контролем ВРНГ перебувало 4 тис. заводів і фабрик, а ще через рік було націоналізовано до 80 % великих і середніх підприємств країни. У націоналізованому секторі працювало 2 млн чоловік – 70 % зайнятих у промисловості робітників. Після закінчення громадянської війни в листопаді 1920 р. ВРНГ прийняв постанову про націоналізацію всієї, тепер вже й дрібної промисловості, проте її так і не було впроваджено.

*Ліквідація ринку і товарно-грошових відносин.* Одержавлення економіки і уявлення про соціалізм як безтоварне і безгрошове суспільство привели до скасування ринку і товарно-грошових відносин. Декретом РНК «Про спекуляцію» від 22 липня 1918 р. в країні було заборонено будь-яку недержавну торгівлю. До початку 1919 р. повністю було націоналізовано чи закрито приватні торговельні підприємства. Забезпечення населення продовольством, предметами особистого споживання здійснювалося через мережу державного постачання, для чого було введено картки, пайки і норми видачі. У 1919–1920 рр. було створено споживчу кооперацію – державну організацію, що займалася розподілом.

Перехід до повної натуралізації економічних відносин було завершено після громадянської війни. Із січня 1921 р. запроваджувалось безкоштовне постачання продуктами харчування і промисловими товарами робітників та службовців державних підприємств, членів їхніх родин і червоноармійців. Скасовувались також плата за паливо і комунальні послуги.

*Централізація керівництва економікою.* Негативне ставлення більшовиків до ринку зумовило перехід до крайньої централізації керівництва народним господарством, у першу чергу промисловістю та розподілом. Піком цієї політики став «главкізм». У 1920 р. в країні налічувалось 50 підпорядкованих ВРНГ головних комітетів (главків), що керували цілими галузями економіки. Підприємства та їх об'єднання було повністю позбавлено прав господарської ініціативи.

*Примусовий характер праці та її мілітаризація.* У період воєнного комунізму було запроваджено загальну трудову повинність, спочатку для «буржуазних елементів», а з квітня 1919 р. – для всього населення країни віком від 16 до 50 років (гасло часу – «Хто не працює – той не їсть!»). Праця стала обов'язково-примусовою. Для закріплення робочої сили на підприємствах були введені трудові книжки.

Ще одним елементом політики воєнного комунізму стала мілітаризація праці. Робітники перетворювалися на бійців трудового фронту. Мілітаризація охопила спочатку робітників і службовців військової промисловості, а згодом і працівників транспорту. З 1920 р. робітники й селяни переводилися на становище мобілізованих солдатів. У січні 1920 р. на пропозицію Л. Троцького, підтриману Леніним, розпочалося створення трудових армій з тилових армійських частин, дислокованих на Уралі, Поволжі, у Західних губерніях та на Кавказі.

*Діяльність надзвичайних органів. «Червоний терор».* У роки громадянської війни активізувалась діяльність репресивних органів більшовицької диктатури. У вересні 1918 р., після замаху на Леніна й вбивства голови Петроградської НК М. Урицького, Раднарком ухвалив декрет про «червоний терор».

Але терор не був монополією червоних. Білі армії вдавались ще більше жорстоких заходів щодо своїх супротивників. Вони мали служби безпеки, спеціальні «антипідривні» команди й каральні групи. Білі застосовували індивідуальний і масовий терор проти населення, влаштували страти і розправи над комуністами, членами Рад і цілими селами. Погроми, вбивства і звірства білих, зелених і просто бандитських угруповань у роки війни були повсякденним явищем.

**5** *Наслідки політики «воєнного комунізму» та її скасування.* Проведення політики «воєнного комунізму» сприяло перемозі Радянської республіки над інтервентами та білогвардійцями. Більшовикам вдалося мобілізувати людські і матеріальні ресурси для забезпечення армії боєприпасами, обмундируванням і продовольством. У той же час для економіки країни війна і політика «воєнного комунізму» мали тяжкі наслідки. У 1920 р. порівняно із довоєнним часом національний дохід країни скоротився у 2,8 рази. Обсяг виробництва великої промисловості становив лише 13 % від довоєнного, а важкої індустрії – 5 %.

Аграрна політика більшовиків, зокрема продрозкладка, та громадянська війна призвели до скорочення посівних площ і зменшення валового збору основних сільськогосподарських культур. Продукція аграрного сектору у 1920 р. становила лише дві третини від довоєнного рівня. У 1920–1921 р. країну охопив голод.

1921 р. боротьбу проти радянського режиму в Україні вела армія Н. Махна. До 1921 р. одночасно відбувались селянські виступи у Західному Сибіру, на Дону і Кубані. У січні 1921 р. селянські загони загальною чисельністю 50 тис. чоловік під командуванням А. Антонова ліквідували владу більшовиків у Тамбовській губернії, вимагаючи не тільки скасування продрозкладки, а й скликання Установчих зборів. Лише влітку армії М. Тухачевського вдалося придушити повстання.

Одночасно відбувались страйки робітників, антибільшовицькі виступи в армії і на флоті, найбільшим з яких стало повстання моряків Кронштадта під гаслом «Ради без більшовиків». Гостра політична і еко-



номічна криза змусила вождів партії переглянути свої погляди на будівництво соціалізму. Після тривалої дискусії наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) політику «воєнного комунізму» було скасовано.

### ? Перевірте себе

1. Які причини зумовили початок громадянської війни? Що спонукало держави Антанти вдатися до збройної інтервенції у Радянську Росію?
2. Охарактеризуйте політичні сили, що протистояли більшовикам у громадянській війні. Чому, на вашу думку, вони оформились в окремі політичні табори?
3. Хто становив кістяк білого руху в Росії? Під якими гаслами виступали його керівники? Чому, на вашу думку, розмах білого руху значною мірою залежав від військової допомоги та постачання колишніх союзників Росії по Антанті?
4. Охарактеризуйте основні етапи громадянської війни в Росії. Розкажіть про хід воєнних дій. Чому на завершальному етапі громадянської війни вирішальною виявилася позиція селянства?
5. Визначте суть і охарактеризуйте основні напрямки політики «воєнного комунізму». Дайте оцінку аграрній політиці більшовиків, запровадженню примусової праці та «червоному терору».
6. Чим були зумовлені ліквідація ринку і товарно-грошових відносин, запровадження надцентралізованої системи управління господарством під час війни? До чого привела спроба форсованого впровадження соціалістичних форм господарювання на селі?
7. Схарактеризуйте наслідки політики «воєнного комунізму». Які причини зумовили її скасування?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Декларація Добровольчої армії 14 квітня 1918 р.

1. Добровольча армія бореться за порятунок Росії.
2. Прагнучи до спільної роботи з усіма російськими людьми державно-мислячими, Добровольча армія не може прийняти партійного окрасу...
3. Питання про форми державного ладу є наступними етапами, вони стануть відбиттям волі російського народу після звільнення від рабської неволі й стихійного божевілля.
4. Ніяких зносин з німцями, ні з більшовиками. Єдино прийнятні положення: відхід з меж Росії перших і роззброєння та здача других.

*Які завдання ставило командування білогвардійців перед Добровольчою армією? Як ви гадаєте, чому питання про визначення форми державного ладу переносилося ним на пізніший час?*

#### Звернення А. Денікіна до населення Малоросії (витяг)

Бажаючи знесилити російську державу перш ніж оголосити їй війну, німці задовго до 1914 року прагнули руйнувати викувану в тяжкій боротьбі єдність російського племені. Із цією метою ними підтримувався і роздувався на півдні Росії рух, що поставив на меті відокремлення від Росії її дев'яти південних губерній під ім'ям «Української Держави». Прагнення відторгнути від Росії Малоруську гілку російського народу не зупинене й понині. Колишні ставленики німців – Петлюра і його соратники, що поклали початок розчленуванню Росії,

продовжують і тепер робити свою злу справу: створення самостійної «Української Держави» і боротьба проти відродження Єдиної Росії.

*Яким було ставлення Денікіна до українського національного руху і проголошеної державності України?*

### **Організація інтервенції в Росії. З матеріалів Головного командування арміями Антанти 17 лютого 1919 р.**

Реставрація режиму порядку в Росії є справою суто національною, яку має здійснити сам російський народ. Однак ми повинні надати йому для цього засоби і забезпечити підтримку його здоровим елементам: підтримати їх шляхом оточення більшовицьких армій; надати їм нашу матеріальну й моральну підтримку.

Безпосередня підтримка, яку слід надати російським національним силам, складається, крім усього, з поставок необхідних матеріальних засобів, у створенні бази, де ці сили могли б продовжити свою організацію й звідкіля вони могли б потім почати свої наступальні операції. У цьому зв'язку виникає необхідність окупації України. Дії Антанти повинні бути, отже, спрямовані головним чином на здійснення: повного оточення більшовизму, окупації України, організації російських сил.

*Як вмотивувало командування Антанти збройну і матеріально-технічну допомогу білому руху? Яке місце в його планах займала Україна?*

### **Стан білого руху наприкінці 1919 р. З листа В. Маклакова Б. Бахметеву (07.12.1919)**

...Я не бачу в ньому [Денікіні – Авт.] ніякого ідейного натхнення, ніякої насаги працювати і абсолютно ніякого організаційного таланту. Армію, дійсно, зустрічають із захватом, але потім захват змінюється озлобленням, тому що ніякої користі від приходу Добровольчої армії населення не бачить. А правлячі класи, на користь яких негайно видається ряд декретів, скасування всіляких націоналізацій і т. ін., ці правлячі класи теж не задоволені. З одного боку, тому, що їм доводиться діяти в колишній обстановці непевності у завтрашньому дні й в особистій безпеці. Тому вся енергія, оскільки вона залишалася, іде на задоволення і на наживу. Процвітають розваги й спекуляція. Спекують і крадуть всі, і чиновники більше всіх.

Я ж особисто боюся, що Денікін досяг максимуму можливого для нього успіху... Якщо із цим тилом і з таким ставленням російського суспільства він спробує йти далі, то він може нажити собі катастрофу, подібну колчаківській.

*Як оцінював стан білого руху наприкінці 1919 р. автор документа і які причини його занепаду він відзначав?*

### **Декрет РНК про червоний терор 5 вересня 1918 р.**

Рада Народних Комісарів, заслухавши доповідь голови Надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією про діяльність цієї комісії, вважає, що при даній ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю; що для посилення діяльності Всеросійської надзвичайної комісії і внесення у неї більшої планомірності необхідно направити туди якомога більшу кількість відповідальних партійних товаришів; що необхідно убезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізоляції їх у концентраційних таборах; що підлягають розстрілу всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов і заколотів; що необхідно оприлюднити імена всіх розстріляних, а також підстави застосування до них цієї міри.

*Чим вмотивувало радянське керівництво репресивні заходи проти супротивників більшовицького режиму? Хто підлягав негайним репресіям?*

**Циркулярний лист голови ВЦВК Я. Свердлова  
«До всіх відповідальних товаришів, що працюють у козацких районах»  
від 23 січня 1919 р.**

Необхідно, враховуючи досвід року громадянської війни з козацтвом, визнати єдино правильним найнещаднішу боротьбу з усією верхівкою козацтва шляхом поголового їх винищення:

Провести масовий терор проти заможних козаків, винищивши їх поголовно; провести нещадний масовий терор щодо всіх взагалі козаків, що брали будь-яку пряму чи непряму участь у боротьбі з Радянською владою. До середнього козацтва необхідно застосовувати всі ті заходи, які дають гарантію від будь-яких спроб з його боку до нових виступів проти Радянської влади. Наркомзем розробити терміново фактичні заходи для масового переселення бідноти на козачі землі.

*Як ви гадаєте, чому більшовицький режим з такою нещадністю винищував донське і кубанське козацтво? Чому Радянська влада прагнула переселити на козачі землі бідноту?*

**Кодекс законів про працю РРФСР 1918 р. (витяг)**

**I. Про трудову повинність**

1. Для всіх громадян Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за винятками, зазначеними у ст. 2 й 3, встановлюється трудова повинність.

2. Трудовій повинності зовсім не підлягають: а) особи, що не досягли 16-річного віку, б) особи старші 50-ти років, в) особи, що назавжди втратили працездатність внаслідок каліцтва або хвороби.

4. Учні всіх шкіл виконують трудову повинність у школі.

*У межах якої політики було запроваджено загальну трудову повинність? Як ви гадаєте, чому вона стосувалася навіть школярів?*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**1917–1922 рр.** – громадянська війна в Росії.

**Жовтень 1917 р.** – **травень 1918 р.** – локальні воєнні зіткнення.

**Травень 1918 р.** – виступ чехословацького корпусу.

**1918–1920 рр.** – збройна боротьба білих і червоних армій.

**1921–1922 рр.** – «мала громадянська війна».

**§38**

**Нова економічна політика.  
Утворення СРСР**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ**

**ЗНАНЬ**

*Згадайте, які наслідки для населення Росії мало запровадження політики «воєнного комунізму». Що змусило більшовиків відмовитися від неї на початку 20-х рр. XX ст.?*

**1** *Причини переходу до нової економічної політики.* Потреба в зміні внутрішньополітичного курсу Радянської держави після закінчення громадянської війни була обумовлена кризою, що охопила весь спектр економічних, політичних і соціальних відносин в країні. Державна політика розподілу не виконала завдання забезпечення міського населення продовольством. Політика «воєнного комунізму» надала розвитку еконо-

міки однобічного характеру і стала гальмом відновлення господарства, зруйнованого тривалою війною.

Невдоволення селян політикою більшовиків призвело до виникнення повстанських вогнищ у Середньому Поволжі, на Дону, Кубані і в Західному Сибіру. У березні 1921 р. спалахнув заколот у Кронштадті, у ході якого висувалися гасла «Влада Радам, а не партіям!», «Ради без більшовиків!». Відбулися страйки й демонстрації робітників. З критикою надзвичайних заходів в економіці виступали і представники партій поміркованих соціалістів, що з кінця 1918 р. підтримували боротьбу більшовиків з білими та інтервентами.

**2** *Суть та основні складові нової економічної політики.* Початок новій економічній політиці (НЕПу) поклало рішення про заміну продрозкладки натуральним податком, прийняте на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Спочатку НЕП розглядався більшовиками як тимчасовий відступ від попереднього курсу партії, викликаний несприятливою ситуацією в країні. Проте згодом він почав оцінюватись уже як один з можливих шляхів поступу до соціалізму – через співіснування соціалістичного й ринкового господарства, а згодом – поступове (при опорі на «командні висоти» в політиці, економіці та ідеології) витіснення несоціалістичних господарських форм.

НЕП означав насамперед часткове відновлення товарно-грошових відносин у промисловості, торгівлі і сільському господарстві. З метою якнайшвидшої відбудови індустрії й налагодження товарообміну між містом і селом передбачалося проведення часткової денационалізації промисловості, запровадження госпрозрахунку на державних підприємствах, відмова від трудових мобілізацій і зрівняльної оплати праці та надання тимчасових концесій іноземцям.



ТАКЪ ХОЗЯЙНИЧАЮТЬ БОЛЬШЕВИКИ ВЪ КАЗАЧЬИХЪ СТАНИЦАХЪ



**За соціалістичне Запостачання**

Орган Народного Комісаріату Постачання УСРР

12 СЕРПНЯ

№ 89 (2202)

ПРО ОХРОНУ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, КОЛГОСПІ ТА КООПЕРАЦІЇ І ЗМІЩЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ (СОЦІАЛІСТИЧНОЇ) ВЛАСНОСТІ

Постанова ЦВК та РНК СРСР



■ Роздивіться ці фото. Що вам відомо про продрозкладку? Де і коли вперше її було застосовано? Чи діяла вона в Росії до 1917 р.? Чи виправданим, на вашу думку, було створення продзагонів?

*Сільське господарство.* Введений замість продрозкладки продовольчий податок був встановлений спочатку на рівні 20 % від чистого продукту селянської праці, а згодом знижений до 10% врожаю і мав сплачуватись у грошовій формі. Податок був удвічі менший за розверстку, його розмір оголошувався заздалегідь (напередодні посівної) і не міг бути збільшений протягом року. Надлишки, що залишалися в селян після сплати податку, дозволялося продавати за ринковими цінами. У серпні-вересні 1921 р. селяни здобули право на вільну торгівлю хлібом.

У 1922 р., згідно з новим земельним кодексом, було дозволено здачу землі в довгострокову оренду, вихід селян з громад для організації хутірських і відрубних господарств. Було знято також заборону на застосування найманої праці і створення кредитних товариств.

Широкого розвитку набули різноманітні форми селянської кооперації. У роки НЕПу кооперація стала самодіяльною організацією, що базувалася на добровільному членстві, матеріальній зацікавленості і госпрозрахунку. Сільськогосподарська кооперація об'єднувала 6,5 млн селянських господарств, на які припадала майже половина заготівлі сировини для державної промисловості. Поряд із споживчою та кредитною розвивалась і виробнича кооперація – переважно у формі ТСОЗів, сільськогосподарських артілей і комун.

Відродження сільськогосподарського ринку, піднесення промисловості та введення твердої валюти сприяли швидкій відбудові російського села. До 1923 р. в основному були відновлені посівні площі, а у 1925 р. валовий збір зернових вже перевищував рівень 1909–1913 р. на 21 %. Відновився експорт сільськогосподарської продукції за кордон.

*Промисловість.* Значні перетворення відбулись і в промисловості. Підприємства легкої і харчової галузей переважно було денационалізовано, у російській індустрії відродився приватний сектор. Держава залишила за собою «командні висоти» в економіці – важку промисловість, енергетику, транспорт, але відмовилась від надмірної централізації їх управління.

Главки було скасовано, а замість них створено трести – галузеві об'єднання підприємств, що отримали часткову господарську й економічну самостійність (були переведені на господарчий розрахунок). У 1922 р. близько 90 % промислових підприємств країни були об'єднані у 421 трест. Причому ВРНГ втратила право втручатися у їх поточну діяльність. Трести об'єднувалися в синдикати, що займалися збутом, постачанням і кредитними операціями. У промисловості розвивалася оренда. Ряд підприємств було здано іноземним фірмам у тимчасову концесію.

Вжиті заходи забезпечили швидкі темпи відновлення промисловості країни. У 1921 р. приріст промислового виробництва становив 42,1 %, а у 1925 р. – 66,1 %. Трестівський госпрозрахунок, навіть обмежений, дозволив поступово відродити важку індустрію і транспорт, здійснити модернізацію енергетичної бази промисловості на основі використання електроенергії.

Економічні успіхи часів НЕПу сприяли певному поліпшенню матеріального становища населення. Було скасовано трудову повинність і зняті обмеження на зміну роботи. У промисловості та інших галузях було відновлено грошову оплату праці та запроваджено її тарифікацію. Реальна

заробітна плата робітників помітно підвищилася, досягши у 1925–1926 рр. 93,7 % довоєнного рівня.

**Фінанси.** Найдієвішим і найбільш ринковим заходом фінансової політики часів НЕПу стала проведена у 1922–1924 рр. грошова реформа. Замість знецінених радянських знаків в обіг було випущено стійку, конвертовану валюту – червінець, що прирівнювався до 10 дореволюційних золотих рублів. Реформа, що проводилася фінансистами з дореволюційним стажем, стабілізувала фінансове становище в країні і сприяла поживленню товарно-грошових зв'язків.

Нова економічна політика продемонструвала значні економічні результати, особливо в перші роки її проведення. Розвиток товарно-грошових відносин привів до відтворення всеросійського внутрішнього ринку, відновлення роботи великих ярмарків – Нижегородського, Ірбітського тощо. Для здійснення оптових угод до 1923 р. було відкрито 54 біржі. Швидко розвивалася також роздрібна торгівля, що на три чверті знаходилась у руках приватних власників.

**3 Політичне життя в РСФРР у роки нової економічної політики.** Новий економічний курс, що почав проводитися в країні, вимагав відповідного юридичного забезпечення. У 1922 р. були прийняті кодекс законів про працю, земельний і цивільний кодекси, підготовлена судова реформа. Скасовувались революційні трибунали, відновилася діяльність прокуратури й адвокатури. ВНК, перейменована в Головне політичне управління (ГПУ), втратила право позасудового переслідування.

Перші місяці НЕПу позначилися певною лібералізацією громадсько-політичного та культурного життя країни. Відновилося видання альманахів, дореволюційних журналів, відкривалися приватні видавництва, створювалися товариства поетів, художників, незалежні спілки письменників. Почався процес рееміграції діячів культури і мистецтва. У Радянську Росію повернулося понад 120 тис. біженців.

Проте мова йшла лише про часткові й тимчасові заходи. Комуністична верхівка країни не змінила свого ставлення до інакомислячих. У серпні 1922 р. ВЦВК видав декрет «Про адміністративне заслання осіб, визнаних соціально небезпечними», за яким комісія при Наркоматі внутрішніх справ (НКВС) могла без суду виносити рішення про заслання і ув'язнення у таборах соціально неблагонадійних елементів. Кількість в'язниць і концтаборів у країні швидко зростала, практикувалося заслання за кордон. Репресії торкнулися не лише колишніх дворян, великої буржуазії і членів ворожих більшовикам партій, а й діячів російської православної церкви.

Тимчасова лібералізація початку 1920-х рр. не торкалася взаємин РКП(б) з іншими політичними партіями. У країні зберігалися твердий авторитарний режим та ідеологічна цензура. Після закінчення громадянської війни особливо нещадна боротьба повелася проти соціалістичних партій.

Так, у грудні 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову про заборону меншовицькій партії займатися політичною діяльністю. Найактивніших її членів пропонувалося вислати в адміністративному порядку у непролетарські райони, позбавивши можливості займати виборні посади у громадських організаціях. У 1922 р. відбувся судовий процес над лідерами есерів, звинувачених у зв'язках з Антантою, розв'язанні терору й організації замаху на Леніна.

Резолюція XII Всеросійської конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) оголошувала всі існуючі колись в країні демократичні партії антирадянськими. Відповідно до цього ставилося завдання у короткий термін остаточно ліквідувати партії есерів і меншовиків.

Прагнення зберегти незмінним характер політичної влади в умовах соціально-економічних перетворень у країні стало головним протиріччям нової економічної політики. Збереження диктатури і недемократичної виборчої системи (відкритого голосування, багатоступінчатості виборів, позбавлення громадянських прав приватних підприємців і торговців-непманів) повністю суперечило самій суті економічної реформи.

**4** *Заходи більшовиків щодо згуртування національних радянських республік. Спроби відновлення колишньої імперії.* Громадянська війна та іноземна інтервенція зумовили необхідність оборонного союзу більшовицьких сил центру й національних регіонів. Улітку 1919 р. склався військово-політичний союз радянських республік, і в червні 1919 р. було підписано декрет «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом». На його основі створювалося єдине військове командування, об'єднувались ради народного господарства, транспорт, комісаріати фінансів і праці. Зрозуміло, що керівництво об'єднаною фінансовою системою здійснювалося з Москви, точно так, як національні військові формування були повністю підпорядковані Головному командуванню Червоної Армії.

Як експеримент до ВЦВКу РСФРР було введено представників України, Білорусії, Закавказьких республік, почалося об'єднання окремих наркоматів. У підсумку ВРНГ РСФРР фактично перетворилася на орган керівництва промисловістю всіх цих республік. Згодом під юрисдикцію Москви перейшли планування їх господарського розвитку, регулювання сільськогосподарського виробництва і землекористування. У 1922 р. у ході підготовки до Генуезької конференції уряди національних радянських республік надали право делегації ВЦВК РСФРР представляти їхні інтереси при вирішенні питань економічної відбудови Центральної і Східної Європи.

Створення незалежних національних державних утворень розглядалось більшовиками лише як тимчасовий крок на шляху до їх майбутнього об'єднання. Тому відразу ж після закінчення громадянської війни розпочалось оформлення договірних відносин між РСФРР і теоретично незалежними радянськими республіками. У 1920–1921 рр., після завершення процесу радянзації національних районів, були укладені угоди про військово-економічний союз між Росією і Азербайджаном, військовий і господарський союз Росії й Білорусії, союзні договори між Росією та Україною, Росією і Грузією. З весни 1921 р., відповідно до вказівки Леніна про господарське об'єднання Грузії, Вірменії, Азербайджану, почалося створення Закавказької Федерації (ЗСФРР), що остаточно оформилася в березні 1922 р.

Подібні угоди вважались перехідним етапом до майбутнього об'єднання радянських республік, ствердження принципів пролетарського інтернаціоналізму та подолання таких «буржуазних пережитків», як національні розходження.



1922 р. партійно-державною комісією під керівництвом наркома у справах національностей Й. Сталіна було розроблено проект міждержавного об'єднання радянських республік, що передбачав їх автономізацію, тобто входження незалежних держав до складу РСФРР лише на правах автономій. Голова Раднаркому України Х. Раковський негативно поставився до сталінського проекту. Повністю його відкинули і представники Компартії Грузії.

В. Ленін також засудив запропонований для розгляду в ЦК проект об'єднання і виступив проти надмірного централізму, за необхідність збереження формального суверенітету й атрибутів незалежності кожної республіки. Він запропонував форму федеративного союзу як нібито добровільного і рівноправного об'єднання самостійних радянських республік, що передавали на паритетних засадах ряд своїх суверенних прав на користь загальносоюзних органів влади.

**5 Утворення СРСР.** Вказівки В.І. Леніна були враховані комісією ЦК РКП(б). Постановою Пленуму ЦК партії від 6 жовтня 1922 р. визнавала-ся необхідність укладення договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких республік і РСФРР про об'єднання їх у Союз Соціалістичних Радянських Республік. До кінця листопада комісія ЦК РКП(б) розробила Основні пункти Конституції СРСР, які були розіслані у ком-партії республік для обговорення. 18 грудня 1922 р. черговий Пленум ЦК обговорив проект Договору про утворення Союзу і запропонував скликати з'їзд Рад СРСР.

Перший Всесоюзний з'їзд Рад відкрився 30 грудня 1922 р. У ньому взяли участь 2215 делегатів. Кількісний склад делегацій від республік визначався пропорційно чисельності їх населення. Тому найчисленні-шою виявилася саме російська делегація – 78 % загальної кількості учасників. З доповіддю про утворення СРСР виступив Й. Сталін. З'їзд у цілому затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР у складі чо-тирьох республік – Російської Федерації, Української СРР, Білоруської СРР і ЗСФРР (у якій ще раніше були об'єднані Азербайджан, Вірменія й Грузія).

Декларація законодавчо закріплювала принципи устрою союзної дер-жави: добровільність, рівноправність і співробітництво на основі проле-



■ У залі засідань I Всесоюзного з'їзду Рад



тарського інтернаціоналізму. Доступ у Союз залишався відкритим для всіх радянських республік, що могли виникнути у ході світової революції. Договір визначав порядок входження республік до складу СРСР, компетенцію вищих органів державної влади. Право вільного виходу декларувалося, однак механізм його здійснення не визначався.

У січні 1924 р. була прийнята перша конституція СРСР, відповідно до якої вищим органом влади проголошувався З'їзд Рад СРСР. У перервах між з'їздами верховну владу мав здійснювати Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) СРСР, що складався з двох законодавчих палат – Ради Союзу і Ради Національностей. ЦВК формував уряд Союзу – Раду Народних Комісарів, до компетенції якого відносились іноземні справи, 1924 р. у результаті національно-державного розмежування в Середній Азії було утворено Туркменську і Узбекику РСР.

Незважаючи на проголошений федеративний принцип державного устрою, конституція СРСР закріпила право центру контролювати республіканські органи влади, втручатися в їх діяльність, що створювало в майбутньому можливість для прояву унітарних тенденцій у радянській національно-державній політиці.

Утворення СРСР загалом сприяло розвитку економіки, культури і подоланню відсталості окремих республік. Проте, незважаючи на зміни в соціально-економічному й культурному житті, суверенітет радянських республік залишався номінальним. Реальна влада тут концентрувалася в руках республіканських партійних комітетів, підзвітних ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) – ВКП(б). У результаті ключові політичні і господарські рішення, що приймалися центральними партійними органами, були обов'язковими і для республіканських.

Одночасно радянське керівництво домагалось припинення сепаратистських тенденцій у національних регіонах СРСР шляхом коренізації республіканського державного апарату із наданням місцевій національній бюрократії видимої самостійності при збереженні контролю з боку центральної влади. Від боротьби з націоналізмом страждали не лише народи СРСР, але, не меншою мірою, і сам російський народ. Адміністративні, унітаристські тенденції державної національної політики створювали ґрунт для формування потенційних вогнищ майбутніх міжнаціональних конфліктів.



### ? Перевірте себе

1. Назвіть причини, що змусили керівництво більшовиків радикально змінити економічну політику держави.
2. Визначте суть і спрямованість нової економічної політики, назвіть її основні складові.
3. Які перетворення було здійснено в аграрному секторі економіки, промисловості, фінансах. Яке значення, на вашу думку, мало запровадження господарського розрахунку на державних промислових підприємствах?
4. Охарактеризуйте політичне життя в Радянській Росії у період НЕПу. Чому більшовики не допустили відродження багатопартійності?
5. Як ви гадаєте, чому прагнення зберегти незмінним характер політичної влади в умовах соціально-економічних перетворень у країні стало головним протиріччям нової економічної політики?

6. Охарактеризуйте заходи більшовиків щодо згуртування національних радянських республік.
7. Чому проти сталінського проекту «автономізації» радянських республік у складі Російської федерації виступили не лише керівники національних компартій, а й сам вождь російських комуністів?
8. Розкажіть про порядок скликання та рішення Першого Всесоюзного з'їзду Рад. Чому російська делегація на ньому мала найбільше представництво?
9. Охарактеризуйте політичну систему СРСР за Конституцією 1924 р.

ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ

**Про заміну продовольчої й сировинної розкладки натуральним податком.  
Декрет ВЦВК 21 березня 1921 р.**

Для забезпечення правильного й спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження хліборобом продуктами своєї праці та своїми господарськими засобами, для відновлення селянського господарства й підняття його продуктивності, а також з метою точного встановлення припадаючих на землевласників державних зобов'язань, розкладка, як спосіб заготівель продовольства, сировини й фуражу, замінюється натуральним податком.

Цей податок повинен бути меншим, ніж той, що накладався дотепер за розверсткою обкладання. Сума податку повинна бути обчислена, щоб забезпечити найнеобхідніші потреби армії, міських робітників і неземлеробського населення.

Податок стягується у вигляді процентного або часткового відрахування вироблених у господарстві продуктів, виходячи з обліку врожаю, їдців у господарстві та наявності худоби в ньому.

Податок повинен бути прогресивним; відсоток відрахування для середняків, незаможних господарів має бути зниженим.

Господарства найбідніших селян можуть бути звільнені від деяких, а у виняткових випадках і від всіх видів натурального податку...

Всі запаси продовольства, сировини і фуражу, що залишаються у хліборобів після виконання ними податку, перебувають у повному їх розпорядженні і можуть бути використовувані ними для поліпшення і зміцнення свого господарства, для збільшення особистого споживання та для обміну на продукти фабрично-заводської й кустарної промисловості і сільськогосподарського виробництва.

*Які причини змусили Радянське керівництво радикально змінити податково-продовольчу політику? З якою метою було запроваджено продовольчий податок і чим він відрізнявся від попередньої продрозкладки?*

**Тези до доповіді «Сучасне становище і перспективи проблеми мовних культур кавказьких народів» проф. Н. Ф. Яковлева на II крайовій конференції з питань культури й освіти гірських народів 3 липня 1925 р.**

...Для всього Північного Кавказу (в адміністративному відношенні) мовою пануючої культури є російська, і освіту з другого ступеня доведеться ставити на ній для всіх народів, за винятком, можливо, осетинів (тобто, для черкесів, кабардинців, інгушів і чеченців). На першому ступені для тих же народів необхідне викладання російської мови як предмета, причому навчання грамоті на ньому не повинне починатися до повного засвоєння учнями грамоти рідною мовою.

*Прокоментуйте точку зору голови Комітету з вивчення етнічних культур і мов народностей Північного Кавказу на право народів регіону навчатися рідною мовою. Як, на вашу думку, вона характеризує національно-мовну політику радянського керівництва?*



ДАТИ І ПОДІЇ

1921 р. – початок нової економічної політики.  
 30 грудня 1922 р. – Декларація і Договір про утворення Союзу РСР.  
 31 січня 1924 р. – прийняття конституції СРСР.

§39

СРСР у 1924–1929 рр.  
 Курс на індустріалізацію країни

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Чи існувала необхідність підписання союзного договору між республіками, що увійшли до складу СРСР?*

**1** *Внутрішньопартійна боротьба у РКП(б).* За роки громадянської війни відбулося зміцнення монополії більшовицької партії на владу, злиття її функцій з функціями держaparату, що зумовило перехід від диктатури пролетаріату до диктатури комуністичної партії. До закінчення війни РКП(б) нараховувала у своїх лавах 650 тис. осіб, 90 % з яких вступили в партію вже у воєнні роки. У самій партії влада концентрувалася всередині вузьких партійних органів – Політбюро, Оргбюро та Секретаріаті.

XI з'їзд РКП(б) (квітень 1922 р.) обрав генеральним секретарем партії Й.В. Сталіна (на той час він уже відповідав за роботу двох комісаріатів, а також був членом Політбюро і головою Оргбюро ЦК). Безконтрольна влада Секретаріату ставала дедалі очевиднішою. Проте пропозиція Леніна про усунення Сталіна з поста генсека не була врахована партійним керівництвом. А після смерті вождя в РКП(б) розгорнулася справжня боротьба за лідерство.

До травня 1922 р. основне місце у керівництві партії зайняла трійка членів Політбюро – Г. Зинов'єв, Й. Сталін, Л. Каменєв. У 1923–1924 рр. вони розгорнули боротьбу з Л. Троцьким і його прибічниками (Г. П'ятаковим, Є. Преображенським та ін.), що відстоювали ідею жорсткого державного планування, залучення ресурсів з приватного сектору для створення великої важкої державної промисловості. Одночасно ця «ліва опозиція» піддавала гострій критиці партійний апарат і бюрократичний режим, що склався у РКП(б). У січні 1924 р. XIII партконференція засудила Троцького й опозицію як дрібнобуржуазний ухил у партії. У 1925 р. Троцький був звільнений з поста наркома військових справ й голови Реввійськради.

Проте у 1925 р. антитроцькістський тріумвірат розпався. Зинов'єв і Каменєв, підтримані Г. Сокольниковим і Н. Крупською, склали так звану нову опозицію. Вони виступили із звинуваченнями на адресу Пленуму ЦК й особисто Сталіна у примиренському ставленні до троцькізму, а згодом відкрито кинули виклик Сталіну як керівнику партійного апарата й М. Бухаріну як виразникові партійної ідеології.

У 1926 р. колишні супротивники – Троцький, Зинов'єв, Каменєв, що виступили єдиною (об'єднаною) фракцією, виявилися в опозиції до офіційної політики проти більшості членів Політбюро – Сталіна, М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського. Найпоследовніше серед лідерів опозиції боротьбу проти існуючого внутріпартійного режиму продовжував вести

Троцький, що вимагав демократизації партії і встановлення контролю над її апаратом.

Опозиція зазнала поразки. Троцького й Каменева вивели зі складу Політбюро. Після участі у листопадовій демонстрації 1927 р. під власними гаслами Зинов'єв і Троцький були виключені з партії, а разом з ними – ще 93 члени опозиції. У 1928 р. Л. Троцького та 30 його прибічників вислано з Москви в Алма-Ату, а звідтіля – до Туреччини. У 1930 р. Л. Троцький і члени його родини були позбавлені радянського громадянства, а згодом навіть ім'я Троцького було викреслене з історії партії і революції.

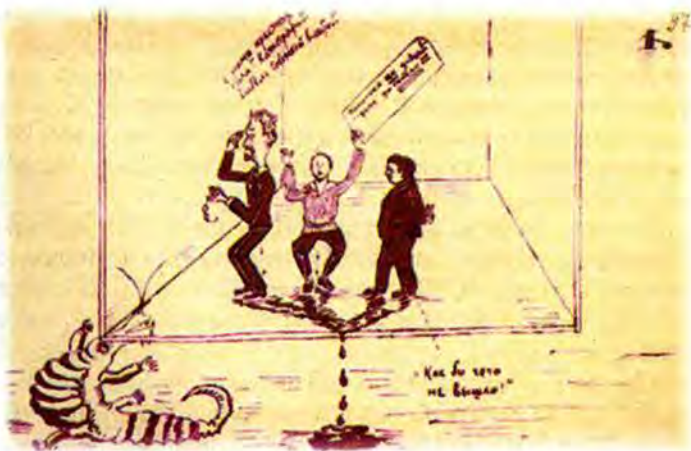
У 1927 р. розпалася й проталінська коаліція. Три члени Політбюро (Бухарін, Риков, Томський), названі правою опозицією в партії, виступили проти сталінського курсу «великого стрибка», визначивши його політику надзвичайних заходів як несумісну із соціалізмом. Бухарін і його послідовники піддали також критиці заклики Сталіна до розгортання класової війни в селі та суцільної колективізації сільського господарства. «Праві» відстоювали подальше використання НЕПу через збалансований розвиток важкої й легкої промисловості, індустріального й аграрного секторів, не відкидаючи, однак, при цьому форсованих методів індустріалізації.

Однак жодна з пропозицій групи Бухаріна не була прийнята. У 1929 р. Бухарін і його активний прибічник, секретар ЦК ВКП(б) М. Угланов були виведені зі складу Політбюро, а слідом за ними втратили посади членів Політбюро Риков і Томський. Сталін і його оточення здобули безроздільний контроль над партією. У керівництві РКП(б), крім генсека, не залишилося нікого, хто б був членом Політбюро за часів Леніна.

У ході внутріпартійної боротьби в 1920-х рр. зіштовхнулися різні, альтернативні точки зору на шлях просування до загальної мети – побудови соціалізму. Боротьба за соціалістичні ідеали поєднувалась із боротьбою за лідерство в партії, у якій переміг Сталін і його оточення. В умовах 20-х рр. заклик Сталіна до відмови від НЕПу і здійснення форсованого стрибка до соціалізму здавався багатьом єдино вірним рішенням.



■ Карикатура Бухаріна на Сталіна



■ Карикатура на опозиційну боротьбу Рикова, Бухаріна і Троцького

ням. Обґрунтуванням обраного курсу служило існування загрози з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів, що й повинні були підтвердити судові процеси проти представників технічної інтелігенції і старих фахівців.

**2 Курс на індустріалізацію СРСР.** Згортання НЕПу. Нова економічна політика продемонструвала значні економічні результати, особливо в перші роки її проведення. Темпи приросту промислової продукції в 1921 р. становили 42 %, у 1925 р. – 66, 1926 р. – 43 і в 1927 р. – 14 %. Трестівський госпрозрахунок, навіть обмежений, дозволив відродити важку промисловість і транспорт. Відновлення сільськогосподарського ринку, піднесення промисловості та введення твердої валюти стимулювали відродження російського села. У 1925 р. валовий збір зернових перевищив рівень 1909–1913 рр. на 21 %, а до 1927 р. було досягнуто довоєнних показників і в тваринництві.

Економічні успіхи сприяли деякому поліпшенню матеріального становища населення. Було скасовано обов'язкову трудову повинність і зняті обмеження на зміну місця роботи. У промисловості та інших галузях було відновлено грошову оплату праці, розроблено тарифи зарплати, що виключали зрівнялівку. Реальна заробітна плата робітників помітно збільшилася, досягнувши у 1926 р. 94 % довоєнного рівня.

У роки НЕПу зростає чисельність безробітних, однак розширення ринку праці було ще більш значним. Чисельність робітників та службовців збільшилася з 5,8 до 12,4 млн. Відбулися зміни в соціальній структурі села. У 20-ті рр. на селі переважали середняцькі господарства (понад 60 %), заможних (розвиток яких обмежувався державою) налічувалося 3–4 %, бідняцьких – 22–26 % і наймитів – 10–11 %.

До 1926 р. радянська економіка майже досягла рівня 1913 р., але технічна і технологічна база СРСР була вкрай застарілою. Високим залишався й рівень технологічної залежності СРСР від держав Заходу. При цьому економічне відставання СРСР від передових країн Заходу й США продовжувало зростати. У цих умовах на порядку денному гостро постало завдання завершення індустріалізації.

Курс на індустріалізацію СРСР та подолання техніко-економічної відсталості народного господарства країни проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (1925 р.). У стратегії реконструкції пріоритетне значення надавалось нарощуванню військового потенціалу СРСР, що диктувало необхідність прискореного розвитку металургії і машинобудування.

Вирішуючи завдання модернізації економіки, СРСР практично не міг розраховувати на іноземні інвестиції. Тому індустріалізація здійснювалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів, якими стали: кошти від аграрного сектора, отримані в ході експропріації села; доходи від інших галузей і монополії зовнішньої торгівлі; грошові позики у населення (у 1925–1930 рр. – понад 2 млрд руб.); податкові надходження та використання позаекономічного примусу (праця ув'язнених і репресованих у таборах).

На XIV з'їзді ВКП(б) у 1925 р. пріоритетними напрямками в здійсненні індустріалізації було визнано передові на той час галузі – електроенергетику, металургію, хімічну промисловість і машинобудування. Водночас вони мали стати основою військово-промислового комплексу, що формувався в СРСР. Першочергова увага була зосереджена на створенні потужної енергетичної бази для важкої індустрії.



ИДИ В БАНЮ



■ 20-ті роки в СРСР у агітаційних плакатах і фотографіях

Як ви розумієте зміст плакатів? Свою думку доведіть на прикладах.

У 1926 р. в країні почалося спорудження чотирьох великих електростанцій, а у 1927 р. – ще 14. Було закладено також 23 нові вугільні шахти, розпочато будівництво великих металургійних (Керченський, Кузнецький) і машинобудівних (Ростовський, Сталінградський) заводів.

Проте темпи промислового будівництва керівництво країни не влаштовували. У 1927 р. за вказівкою Сталіна радянські економісти приступили до розробки першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (на 1928/29 р. – 1932/33 р.), здійснення якого в короткий термін мало перетворити СРСР у потужну промислову державу. Понад 80 % всіх інвестицій спрямовувалося на розвиток важкої промисловості і енергетики, а головним джерелом фінансування мали стати ресурси, вичапувані з села.

Курс на форсовану індустріалізацію зумовив швидке згортання НЕПу. Госпрозрахунок на державних підприємствах було скасовано.

Розорювались, не витримавши податкового пресу, приватні власники. У результаті чергової заготівельної кризи радянська влада фактично ліквідувала вільний продаж хліба. Узимку 1927 р. хлібний ринок було остаточно монополізовано державою, а ринковий механізм ціноутворення був замінений на директивний.

У 1926 р. у результаті відходу від принципів грошового обігу, запроваджених в 1922–1924 рр., червінець перестав конвертуватися, припинилися операції з ним за кордоном, чим було завдано удару по міжнародній репутації СРСР. До кінця 20-х рр. закрилися товарні біржі, оптові ярмарки, був ліквідований комерційний кредит.

**3 Основні напрямки зовнішньої політики.** Великий ринок, можливість одержати цінні матеріальні ресурси (хліб, ліс, нафта та ін.) штовхали західні держави на шлях переговорів з більшовиками. Ленін уже в 1919 р. порушив питання про необхідність економічного співробітництва з країнами Заходу шляхом надання їм концесій, укладення торговельних договорів і угод. У результаті економічну блокаду Радянської Росії було розірвано. З 1921 р. почалося встановлення торговельних відносин з Англією, Німеччиною, Австрією, Норвегією, Данією, Італією і Чехословаччиною.

Щоб вийти з дипломатичної ізоляції, радянський уряд був готовий визнати деякі види боргів дореволюційного періоду. На Міжнародній економічній і фінансовій конференції, що проходила у 1922 р. в Генуї (Італія), його представники погоджувалися сплатити частину боргів в обмін на відшкодування збитків Радянської Росії від інтервенції в розмірі 39 млрд золотих рублів, субсидії і офіційне визнання РФСРР. Однак переговори з Англією й Францією зайшли у глухий кут.

16 квітня 1922 р. з метою подолання міжнародної ізоляції радянські представники в містечку Рапалло (поблизу Генуї) уклали взаємовигідну угоду з Німеччиною. В основу договору була покладена взаємна відмова від відшкодування боргів, режим найбільшого сприяння в торгівлі. У квітні 1926 р. підписано Берлінський договір про ненапад і військовий нейтралітет між двома державами, і Німеччина, таким чином, стала основним торговельним і військовим партнером СРСР у 20-х рр.

Економічні, політичні та інші міркування вимагали від західних урядів нормалізації дипломатичних відносин з Радянською Росією. До 1924 року в Європі її визнали Велика Британія, Франція, Італія, Норвегія, Австрія, Греція, Швеція, в Азії – Японія і Китай, а в Латинській Америці – Мексика й Уругвай.

Проте радянсько-британські й радянсько-французькі відносини мали нестабільний характер. 8 травня 1923 р., у зв'язку із затримкою англійських рибальських судів у водах Білого моря, англійський уряд надіслав СРСР ультиматум міністра закордонних справ лорда Д. Керзона з вимогами припинення антибританської пропаганди на Сході, відкликання радянських представників з Ірану й Афганістану та сплати компенсації за затримку траулерів. У 1927 р. Сполучене королівство повністю розірвало дипломатичні відносини зі СРСР.

На початку 1920-х рр. РСФРР вдалося укласти серію рівноправних угод з країнами Сходу – зокрема, у 1921 р. радянсько-іранський й радянсько-афганський мирні договори і договір про дружбу з Туреччиною.

Радянський уряд активно підтримував також національно-визвольний рух у Китаї під керівництвом партії Гоміньдан. Однак початок боротьби Гоміньдана і його керівника Чан Кайші проти створеної у 1921 р. Компартії Китаю призвів до розриву відносин між СРСР і Гоміньданом.

### ? Перевірте себе

1. Які причини, на вашу думку, зумовили встановлення в СРСР диктатури комуністичної партії?
2. Чим була викликана гостра внутріпартійна боротьба в РКП(б) у 1920-х рр.?
3. Чи була історично обумовлена необхідність проголошення курсу на індустріалізацію СРСР?
4. Розвиток яких галузей промисловості радянське керівництво вважало пріоритетним і чому?
5. Чому початок форсованої індустріалізації країни зумовив згортання нової економічної політики?
6. Охарактеризуйте діяльність радянського керівництва щодо подолання дипломатичної ізоляції СРСР. Як ви вважаєте, чому відносини радянської держави і розвинутих країн Заходу залишалися нестабільними?
7. Які причини зумовили економічне і політичне зближення СРСР і Німеччини у 1920-х рр.?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Л. Троцький. Новий курс

Після завоювання влади починається швидкий ріст партії й навіть нездорове її розбухання. До неї, як до могутнього магніту, тяжіють не тільки малосвідомі елементи трудящих, але і явно далекі елементи: службисти, кар'єристи й політичні приживали... Кар'єристські елементи вважали, що такою слухняністю вони найімовірніше забезпечать собі становище в партії.

...У [партійного] апарату, яким він виявився на порозі нинішньої кризи, риси бюрократизму досягли надзвичайного, воістину небезпечного розвитку. І саме ці риси надають нині ідейному перегрупуванню, що відбувається у партії, настільки гострий характер, що породжує законні побоювання.

*Як характеризував один з більшовицьких лідерів становище у ВКП(б) у 1920-х рр.? Чому він вважав, що саме посилення бюрократичних рис у парт-апараті надавало особливої гостроти фракційній боротьбі в партії?*

#### Й. Сталін. Заключне слово по політичному звіту ЦК на XV з'їзді ВКП(б) 7 грудня 1927 р.

Раковський стверджує, що опозиція є лівим сектором нашої партії. Такі заяви робляться, мабуть, для самозаспокоєння політичних банкрутів. Доведено, що опозиція є меншовицьке крило у нашій партії, що опозиція скотилася до меншовизму, що опозиція перетворилася об'єктивно в знаряддя для буржуазних елементів.

...В опозиції два обличчя: одне – фарисейсько-ласкаве, інше – меншовицько-антиреволюційне. Вона показує партії своє фарисейсько-ласкаве обличчя, коли партія натискає на неї й вимагає від неї відмови від фракційності, від політики розколу. Вона показує своє меншовицько-антиреволюційне обличчя, коли вона береться апелювати до непролетарських сил, коли вона береться апелювати до «вулиці» проти партії, проти Радянської влади. Зараз вона звертається до нас, як бачите, своїм фарисейсько-ласкавим обличчям,



бажаючи ще раз обдурити партію... Каменєв зводить наклеп на нашу партію, він рве з традиціями нашої партії, він рве з традиціями більшовизму, стверджуючи, що можна терпіти у складі нашої партії людей, що сповідають і проповідує меншовицькі погляди.

*Поміркуйте, чому Сталін, ствердивши свою владу в партії, так вороже ставився до будь-якої опозиції в її лавах? Чому він відмовляв своїм партійним товаришам у праві мати власну, відмінну від офіційної, думку?*

### **З політичного звіту Центрального Комітету XIV зїзду ВКП(б) 18 грудня 1925 р. (витяг)**

Ми все ще країна аграрна: продукція сільського господарства переважає над продукцією промисловості. Основне в промисловості полягає в тому, що вона вже підійшла до межі довоєнних норм, що подальші кроки в промисловості означають розгортання її на новій технічній базі... Переступити через цей поріг, перейти від політики максимального використання всього того, що було в нас у промисловості, до політики побудови нової промисловості на новій технічній базі, на базі нового будівництва заводів, перехід через цей поріг вимагає більших капіталів. Але тому, що брак капіталів у нас значний, то надалі розвиток нашої промисловості буде йти, цілком імовірно, не таким швидким темпом, яким він шов дотепер.

У галузі розвитку народного господарства в цілому ми повинні вести роботу:

- а) по лінії подальшого збільшення продукції народного господарства;
- б) по лінії перетворення нашої країни з аграрної в індустріальну;
- в) по лінії забезпечення в народному господарстві рішучої переваги соціалістичних елементів над елементами капіталістичними;
- г) по лінії забезпечення народному господарству Радянського Союзу необхідної незалежності в обстановці капіталістичного оточення;
- д) по лінії збільшення питомої ваги доходів неподаткових у загальній системі державного бюджету.

...У галузі планування вести роботу в напрямку обов'язкового забезпечення необхідних резервів.

До речі, два слова про одне із джерел резерву – про горілку. Є люди, які думають, що можна будувати соціалізм у білих рукавичках. Це – найгрубіша помилка, товариші. Коли в нас немає позик, коли ми бідні капіталами і якщо, крім того, ми не можемо піти в кабалу до західноєвропейських капіталістів, не можемо прийняти тих кабальних умов, які вони нам пропонують і які ми відкинули, – то залишається одне: шукати джерела в інших областях. Це все-таки краще, ніж поневолення. Отут треба вибирати між кабалою й горілкою, і люди, які думають, що можна будувати соціалізм у білих рукавичках, прикро помиляються.

*Які завдання у сфері господарського будівництва висунув XIV зїзд ВКП(б)? Що означало твердження, що «соціалізм не можна будувати в білих рукавичках»?*



#### **ДАТИ І ПОДІЇ**

**1923 р.** – ультиматум Д. Керзона;

**1924 р.** – смерть В.І. Леніна. Початок боротьби за владу в керівництві РКП(б);

**1925 р.** – проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію СРСР;

**1927 – 1929 рр.** – згортання НЕПу.

ТЕМА



242

# Країни Центральної та Східної Європи

Після вивчення матеріалу учень зможе:

- *використовуючи історичну карту, характеризувати становище нових незалежних держав Центральної та Східної Європи;*
- *співставляти соціально-економічний та політичний розвиток Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Королівства сербів, хорватів і словенців, Румунії, Болгарії;*
- *пояснити роль керівників країн регіону в здійсненні державотворчих процесів;*
- *хронологічно співвідносити події та явища теми;*
- *тлумачити, співвідносити та застосовувати поняття і терміни: буржуазна революція, громадянська війна, Тимчасовий уряд, жовтневий переворот, «воєнний комунізм», НЕП, Угорська радянська республіка.*



§40

## Польща

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте становище центрально- та східноєвропейських країн, що склалося у період Першої світової війни.*

**1 Відновлення державної незалежності Польщі.** Юзеф Пілсудський. Внаслідок поділів Польщі наприкінці XVIII ст. між Росією, Австрією та Пруссією польський народ надовго втратив свою державність. Усі наступні роки минули під знаком національно-визвольного руху на польських землях з метою відновлення суверенітету й незалежності Польської держави. Повалення царату в лютому 1917 р. активізувало польські патріотичні сили. Об'єктивні передумови досягнення суверенітету містили положення Декларації прав народів Росії, де проголошувалося право народів на «самовизначення та створення самостійних держав».

На початку 1918 р. в королівстві Польському, що раніше входило до складу Росії, а з 1915 р. було окуповане австро-німецькими військами, спостерігалось піднесення національно-визвольного руху. Революції в Росії, Австро-Угорщині, Німеччині створили сприятливі умови для відновлення незалежності країни. За умов краху австро-німецької окупації, у ніч проти 7 листопада 1918 р. представники лівих партій – Польської соціалістичної партії (ППС), галицької соціал-демократії та партії трудової (селянської) – створили в Любліні незалежний від окупантів уряд, що його очолив депутат австрійського рейхсрату, лідер галицької соціал-демократії Ігнацій Дашинський. Цей уряд проголосив Польщу народною республікою, обіцяв передати на розгляд Установчих зборів низку демократичних реформ, але проіснував недовго. 10 листопада до Варшави повернувся, звільнившись із в'язниці в Магдебурзі (Німеччина), Юзеф Пілсудський, в якому представники польського капіталу і правих партій вбачали людину, здатну відродити польську державність.

Створена окупантами у Варшаві Регентська рада 11 листопада 1918 р. передала Пілсудському владу з «метою збереження порядку в країні». На вимогу Пілсудського уряд Дашинського пішов у відставку, а натомість було створено новий, на чолі з правим соціалістом Є. Морачев-

ським, що був повністю підлеглий Пілсудському, проголошеному «начальником» держави.

### ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Юзеф Пілсудський (1867–1935)** – польський державний і політичний діяч. Народився в маєтку Зулов (поблизу м. Вільно) в шляхетській родині. Член Польської соціалістичної партії з 1892 р., а після її розколу в 1906 р. – лідер правого крила ППС. Один з ідеологів і провідних політиків польського визвольного руху; виступав за відновлення сильної Польської держави, здатної протистояти сусіднім країнам. Під час Першої світової війни – командир польського легіону, що воював проти Росії на боці Німеччини. Минуле соціаліста і відмова 1917 р. присягати на вірність німецькій зброї створили йому в народних масах репутацію діяча, здатного задовольнити їхні сподівання. У 1918–1922 рр. – «начальник» (диктатор) Польської держави. Один з ініціаторів польсько-радянської війни. У 1926 р., будиши прибічником сильної державної влади, здійснив військовий переворот і встановив режим особистої диктатури – «санації», який проіснував до його смерті в 1935 р.

Відновлення незалежності Польщі в листопаді 1918 р. завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала більш ніж 120 років.

2 **Польське питання на Паризькій мирній конференції.** Польське питання на Паризькій конференції було надто важливим, бо воно перепліталось з питанням про ставлення до Радянської Росії та Німеччини – двох фактично нових держав на карті Європи. Питання про польсько-німецький кордон виявилось частиною проблеми, пов'язаної з тим, хто ж із держав-переможниць зуміє отримати найбільше зиску з поразки Німеччини. Притлумивши територіальні претензії Польщі, правлячі кола Великої Британії та США в такий спосіб схилилися до підтримки Німеччини проти свого французького союзника. Внаслідок цього Поль-



■ Юзеф Пілсудський



■ Симон Петлюра

ща отримала лише 45 тис. кв. км території, замість бажаних 84 тис. Гданськ було перетворено на вільне місто, що опинилося під опікою Ліги Націй; отже, найголовніший та єдиний польський морський порт, якого домагалися поляки, було відірвано від країни. Загалом Паризька мирна конференція щодо вирішення польсько-німецьких питань відверто вдалася до ігнорування інтересів Польщі.

Версальський договір залишив відкритим питання про східні кордони Польщі. Водночас з укладенням цього договору, 25 липня 1919 р., відбулося підписання Польщею, Великою Британією, Францією, США та іншими країнами особливого договору «Про захист прав національ-них меншин» у Польській державі. Згідно з цим договором Польща зобов'язувалася забезпечити свободу й рівноправність національним меншинам, що мешкали на її території. Вдруге питання про східний кордон Польщі на конференції виникло в грудні 1919 р. Комісія Камбона встановила лінію, яка визначала кордон, за межами якого поляки не становили більшості населення. 8 грудня 1919 р. було прийнято Декларацію Верховної ради союзних та об'єднаних держав з приводу тимчасового кордону Польщі, яка залишала Польській державі землі, населені переважно поляками (за винятком частини українських етнічних територій Лемківщини, Підляшшя, Холмщини). Згодом ця лінія дістала найменування «лінія Керзона», оскільки в липні 1920 р. її підтвердив міністр закордонних справ Великої Британії лорд Керзон. На неодноразові вимоги польського уряду конференція послів Антанти 14 березня 1923 р. ухвалила остаточне рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі за умови надання українському населенню автономії.

**3 Польсько-більшовицька війна 1920 р.** Польські правлячі кола прагнули відновити Річ Посполиту «від моря до моря» (від Балтики до Чорного моря). До цієї держави передбачалося долучити Литву, Білорусію та Україну, відновивши середньовічну Сарматію. У 1919 році польські війська окупували Білорусію, Західну Волинь, райони Полісся.

Після розгрому денікінських військ почалася передислокація частин Червоної армії на створений для боротьби проти поляків Західний фронт. Польська армія за допомогою Антанти стала однією з найчисленніших у Європі й налічувала 738 тис. вояків.

Не маючи виходу з тяжкої військової та політичної ситуації, голова української Директорії Петлюра пішов на зближення з поляками. 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було підписано Варшавський договір. Польща визнавала Директорію на чолі з Петлюрою як головну владу УНР, оформлюювався союз для боротьби проти більшовиків, надалі вся Правобережна Україна мала відійти до Польщі, 24 квітня 1920 р. було укладено військову конвенцію між УНР і Польщею. Збройні сили УНР переходили під польське командування. Залізницями в Україні опікувалася польська адміністрація, матеріальне забезпечення військ покладалося на Директорію, озброєння петлюрівських військ – на польський уряд. Петлюра готовий був пожертвувати будь-чим, щоб спробувати відстояти УНР у боротьбі проти більшовиків. Наступного дня розпочався спільний наступ військ Польщі та УНР з метою з'єднання з військами Врангеля.

7 травня 1920 р. поляки здобули Київ, однак обіцяного Петлюрою Пінсудському народного антибільшовицького повстання не дочекалися.

7 Хоча у травні польсько-українські війська увійшли в Житомир, Вінницю, Київ і Директорія переїхала до столиці, відносини між поляками та УНР почали загострюватися.

Тим часом війська радянської Росії розпочали наступ проти поляків у напрямі України та Білорусії. 12 червня було взято Київ, 13 червня вони захопили Житомир, Вінницю, Коростень, а наприкінці місяця Західний фронт вийшов на Варшавський напрям. Запеклі бої розгорнулися на підступах до Варшави і Львова. 15 серпня 1920 р. польські війська перейшли в контрнаступ під Варшавою та розгромили частини Червоної Армії. Радянська сторона була змушена укласти в жовтні 1920 р. перемир'я в Ризі. За його умовами припинялися бойові дії, встановлювався кордон між Польщею, Росією та Україною. Проте війська УНР не визнали перемир'я і зайняли Вінницю. У жовтні 1920 р. петлюрівські дивізії вели запеклу боротьбу проти переважаючих сил Червоної Армії. У листопаді війська УНР змушені були відступити за р. Збруч, на територію, зайняту поляками. Тут армію УНР було роззброєно, а її особовий склад інтерновано в польські табори. Західна Україна та Західна Білорусія залишилися у складі Польської держави за Ризьким мирним договором, підписаним 18 березня 1921 р. РСФРР, УСРР і Польщею. Польща визнала УРСР, а Східна Галичина опинилась у складі Польської держави до 1939 р.

4 **Режим «санациї» («оздоровлення»)**. У березні 1921 р. після тривалих дискусій сейм прийняв Конституцію Польської Республіки, що мала демократичний характер.

Пілсудський, невдоволений тим, що конституція обмежувала повноваження керівника держави, відмовився балотуватися на посаду президента. Більшістю голосів президентом було обрано підтриманого лівими



■ Польський агітаційний плакат



■ М. Тухачевський і радянські війська у Польщі

партіями й партіями національних меншин професора Г. Нарutowича. Але через тиждень після виборів його вбили. Новим президентом обрали С. Войцеховського, замолоду пов'язаного з ГПС. Економічне становище Польщі характеризувалося значним зростанням цін і падінням вартості польської валюти. Інфляція призвела до падіння реальної заробітної платні, розгулу спекуляції. Пілсудський демонстративно пішов з посади начальника генерального штабу, але виношував плани приходу до влади. 12 травня 1926 р. війська, якими командували вірні Пілсудському генерали та офіцери (багато хто з них у роки світової війни служив у його керівництвом у легіонах), розпочали похід на Варшаву. У вуличних боях вони відірвали столицю від західних воеводств, де уряд мав великі сили. Проти уряду виступив робітничий клас. 14 травня страйк залізничників перетворився на загальний. Комуністи, які вважали тодішній уряд фашистським, підтримали Пілсудського.

Як Пілсудський, так і уряд не мали бажання перетворювати конфлікт на громадянську війну, побоюючись, що це може призвести до виступу народних мас із революційними гаслами. 14 травня президент Войцеховський та уряд Вітоса склали повноваження, ППС закликала до припинення загального страйку. Керівником нового уряду за вказівкою Пілсудського було призначено професора К. Бартеля. Сам же Пілсудський абсолютною більшістю голосів депутатів сейму і сенату був обраний президентом, але демонстративно відмовився прийняти цей вибір, обійнявши посади військового міністра й головного інспектора армії. На вимогу Пілсудського президентом став професор Львівського політехнічного інституту Ігнацій Мосцицький.

Успіх перевороту зумовлювався масовою підтримкою офіцерства, робітників, лівих сил. Вельми невизначене гасло «санації» («оздоровлення»), проголошене Пілсудським, його минуле соціаліста давали надію на те, що прихід до влади останнього приведе до повного оздоровлення політичного й економічного життя. ППС висунула гасло: «Демократія з Пілсудським, Пілсудський з демократією». Однак Пілсудський, здобувши перемогу з допомогою лівих сил, не збирався спиратися на них надалі, тим паче здійснювати їхні соціальні програми.



**DOBRYCH WIDZIELCZYNY**  
 Wrocława, 14 maja 1926 r., Sobota

**KURJER PORANNY**

Wychodzi codziennie z wyjątkiem niedziel, świąt i dni wolnych od pracy. Cena 10 groszy.

**Zamordowanie Prezydenta Narutowicza**

Dotychczas w gazetach dokonano zbrodniczego zamachu na życie Prezydenta Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza. Na g. 12 zamachowcy byli wzięci: wystawili otrawę w Zastępie. Prezydentem zastąpił odni się na otwarcie. Byli osądzeni: Ministerjum Kultury i Sztuki, ad. mail. Niewiadomski dał do Prezyd. cy strasz.

Zawieszono telefonami i telegrafami, do Prezydenta przesłano telegramy z wyrażeniami żałoby.

Prezydent Narutowicz został stracony w zamachowaniu w Zastępie. Rada ministrów zwołała bezwzględnie.

■ Г. Нарutowич та повідомлення про замах на нього  
 Дізнайтеся з додаткових джерел, хто і чому вбив Габрієля Нарutowича.

Доступившись до влади, він підкреслював, що не належить до жодної партії, що стоїть над класами і партіями. Він не приховував своєї зневаги до парламентської демократії та, хоча і зберіг парламент, значно обмежив його можливості контролювати діяльність уряду. Фактично він здійснював контроль за внутрішньою й зовнішньою політикою держави. Недарма його називали «начальником держави».

**? Перевірте себе**

1. Коли і в який спосіб було відновлено незалежність Польщі?
2. За яких обставин західноукраїнські землі опинились у складі Польщі?
3. Хто несе персональну і колективну відповідальність за погіршення польсько-українських відносин у 1918–1921 рр.?
4. Порівняйте умови Варшавського та Ризького договорів.
5. У чому полягала суть режиму «санації»?
6. Висловіть свою думку про роль Пілсудського в історії Польщі.

248

**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ**

**Із звернення Ю. Пілсудського до українського народу на початку наступу на Україну 26 квітня 1920 р.**

До всіх мешканців України!

Війська Польської Республіки за моїм наказом рушили вперед, посуваючись у глиб української землі. Мешканцям цієї землі я повідомляю про те, що польські війська виженуть з тих територій, де проживає український народ, теперішніх загарбників, проти яких люд український повставав зі зброєю в руках, захищаючи свої садиби від насильства, розбою й грабіжництва.

Польські війська залишаться в Україні тільки на час, потрібний для того, щоби владу на цих землях перебрав законний український уряд. Після того, як національний уряд Української Республіки створить державну владу, а кордони обєрігатимуть збройні сили українського народу, спроможні захистити цю країну від нової навали, а вільний народ буде здатним сам вирішувати свою долю, польський солдат повернеться до Польської Республіки, виконавши почесне завдання боротьби за свободу народів.

Разом із польськими військами повертаються на Україну шеренги мужніх її синів на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою, які знайшли в Польській Республіці притулок і допомогу в найважчі для українського народу дні випробувань.

Я вірю, що український народ докладе всіх зусиль, щоб за допомогою Польської Республіки вибороти власну свободу і забезпечити родючій землі своєї вітчизни щастя й добробут, якими буде тішитися після повернення до праці й миру.

Усім мешканцям України, незалежно від стану, походження й віри війська Польської Республіки гарантують захист та опіку.

Закликаю український народ і всіх мешканців цієї землі до того, щоб вони, терпляче несучи важкий тягар, пов'язаний з війною, допомагали в міру своїх сил польській армії в її кривавій боротьбі за їхні власні життя і свободу.

*Юзеф Пілсудський. Головнокомандувач Польських військ 26 квітня 1920 р. Головна Ставка.*

**З книги Мечислава Прутинського «Драма Пілсудського. Війна 1920».**

Через 262 роки після укладення Гадяцької угоди Пілсудський розпочав новий етап співробітництва з Україною, цього разу у вигляді союзу



двох незалежних держав. Користуючись революційним хаосом, він вивільнив Україну від кількасотлітньої російської окупації, відроджував вільну Україну, союзницю Польщі. Створював він її із завзятістю литовця і хитромудрістю Меттерніха, всупереч волі більшості власного народу і всупереч всемогутнім тоді урядам Антанти, які хотіли відроджену Польщу замкнути в етнографічних кордонах від Варти до лінії Керзона. Спирався він тільки на власну інтуїцію.

*Як Ю. Пілсудський аргументував наступ польських військ у глиб української землі навесні 1920 р.?*

*Чи погоджуєтесь ви з упевненістю Пілсудського в тому, що без вільної України незалежна Польща довго не протримається? Відповідь аргументуйте.*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**Листопад 1918 р.** – відновлення незалежності Польщі.

**Березень 1921 р.** – прийняття Конституції Польської Республіки.

**12 травня 1926 р.** – початок походу на Варшаву Пілсудського.

**§41**

**Чехо-Словаччина**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ**

**ЗНАНЬ**

*Як Перша світова війна відбилася на економічному та політичному становищі в Чехії та Словаччині?*



**1 Утворення Чехо-Словаччини.** До 1918 р. Чеські землі та Словаччина входили до складу багатонаціональної Австро-Угорської монархії, в якій панувала династія Габсбургів. Упродовж декількох століть чехи та словаки не мали національної самостійності й перебували під чужоземним гнітом. Чеські землі були економічно більш розвиненою частиною монархії: на їхній території зосереджувалося понад 70 % усього промислового виробництва Австро-Угорщини. В усій Європі була відома промислова продукція підприємств Праги, Брна, Моравської Острави, Пльзеня, Кладна.

Перша світова війна викликала в Чеських землях і Словаччині широкий антивоєнний рух і посилення боротьби проти імперії. Чехи, словаки, закарпатські українці, мобілізовані до австрійської армії, не бажали помирати за імператора, переходили на бік супротивників Австро-Угорщини. Всередині країни посилювався саботаж, почастишали страйки, зріс опір австрійським чиновникам.

Під час війни серед чеської та словацької буржуазії сформувалося два крила. Певна її частина, економічно пов'язана з імперією, орієнтувалася на перемогу німецько-австрійського блоку. Інша частина, на чолі якої стояли Т. Масарик і Е. Бенеш, прагнучи суверенітету й незалежності, орієнтувалася на перемогу країн Антанти. Ці патріотичні сили й очолили національно-визвольний рух у Чехії та Словаччині. Першим його великим проявом був загальний страйк у січні 1918 р. У Чехії він проходив під гаслами «Право націй на самовизначення!», «Національна та державна самостійність Чехо-Словаччини». У липні 1918 р. всі чеські політичні партії створили Національний комітет, пов'язаний з Чехо-

Словацькою національною радою в Парижі, що його очолив зңаний політичний діяч Томаш Масарик.

28 жовтня 1918 р., коли стало відомо, що австро-угорський уряд погодився прийняти запропоновані президентом Вільсоном умови миру, Національний комітет проголосив створення Чехо-Словацької держави, 30 жовтня Словацька національна рада заявила про відділення Словащини від Угорщини та приєднання її до Чеських земель. Створення Чехо-Словацької держави завершило тривалу боротьбу двох братніх народів за національне визволення 14 листопада 1918 р. Національні збори, що сформувалися через розширення складу Національного комітету, проголосили Чехо-Словащину республікою та обрали президентом Томаша Масарика.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Томаш Гарріг Масарик (1850–1937)** – чехо-словацький політичний та державний діяч, один з творців Чехо-Словацької держави. Народився у м. Годонін (Моравія). Закінчив гімназію в м. Брно та Віденський університет. У 1879–1882 рр. – доцент Віденського університету, в 1882–1914 рр. – професор філософії Празького університету. Засновник та ідеолог ліберальної Чеської народної партії, що була перейменована 1905 р. на Прогресивну партію, яка виступала за автономію Чехії у складі Австро-Угорщини, Масарик кілька разів обирався до австрійського парламенту. У грудні 1914 р. емігрував з Австро-Угорщини, очолив чеські емігрантські організації, що підтримували Антанту. Послідовно обстоював ідеї незалежності та суверенітету Чехо-Словащини. У 1916 р. очолив Національну раду чеських і словацьких земель у Парижі. Автор низки праць із соціології та філософії, критично ставився до марксистської теорії. Творець і перший президент (1918–1935 рр.) Чехо-Словацької Республіки. У 1935 р. склав із себе повноваження президента і відійшов від політичного життя.

Перший уряд республіки було створено на основі всенародної коаліції чеських і словацьких партій. Уряд обіцяв провести «соціалізацію» промисловості, встановити 8-годинний робочий день, визнати право робітників на страйки, поширити соціальне страхування. У квітні 1919 р. в



■ Т. Масарик



■ Жіночий парад на честь Е. Бенеша

умовах піднесення селянського руху Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, що встановлювала максимум земельного володіння у 250 га землі або 150 га орної площі. Ця реформа була, насамперед, спрямована проти австрійського та угорського поміщицького землеволодіння і мала на меті зміцнити позиції національного капіталу.

На території Словаччини 1919 р. за активної допомоги Угорської червоної армії було здійснено спробу створення Словацької радянської республіки за російським зразком, але, не маючи соціальної бази, ця республіка проіснувала недовго.

Чехо-Словацька держава розпочала відлік перших років своєї історії.

**2** *Визначення кордонів.* Остаточні кордони Чехо-Словаччини було визначено в 1919–1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами. До складу Чехо-Словацької держави увійшли Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словаччина і Закарпатська Україна. Територія Чехо-Словаччини становила 140 тис. кв. км, населення – близько 13,6 млн осіб. Серед них: чехів – майже 7 млн, німців – 3 млн, словаків – 2 млн, угорців – 750 тис., українців – 500 тис., поляків – 100 тис. До складу Чехо-Словаччини в січні 1919 р., всупереч рішенням Народного з'їзду Закарпаття про возз'єднання з радянською Україною, увійшла Закарпатська Україна. Чехо-Словацький уряд не виконав своїх зобов'язань щодо забезпечення автономії Підкарпатської Русі, тобто Закарпаття, хоча корінне населення тут не відчувало такої сильної національної дискримінації, як у Румунії та Польщі. З усіх новостворених держав Східної Європи Чехо-Словаччина була найдемократичнішою, але це не означало, що відносини між центральним урядом і населенням Закарпаття були безконфліктними. Питання про автономію завжди призводило до зростання напруженості між Прагою та її східними провінціями.

**3** *Конституція 1920 р. 20 лютого 1920 р.* Національні збори прийняли Конституцію Чехо-Словацької Республіки, що декларувала основні Демократичні свободи. Президент, якого обирали Національні збори терміном на 7 років, наділявся великими повноваженнями, разом з урядом він здійснював виконавчу владу. Законодавча влада належала законодавчим Національним зборам. Прийняттям конституції завершилося створення Чехо-Словацької Республіки.

Формально всі нації користувались однаковими правами, але включення до конституції положення про «єдину чехословацьку націю» означало, що не бралася до уваги національна самобутність словаків. Суперечності в різноманітних сферах життя між чехами і словаками, то явні, то приховані, мали місце протягом усього існування Чехо-Словацької Республіки та були вирішені на початку 90-х рр. ХХ ст. створенням двох самостійних держав – Чехії та Словаччини.

На міжнародній арені Чехо-Словаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920–1921 рр. разом з Румунією та Югославією створила Малу Антанту, що виявилася важливою ланкою системи військово-політичних союзів під егідою Франції.

**4** *Внутрішня політика Т. Масарика та Е. Бенеша.* Чехо-Словаччина, успадкувавши 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів, стала однією з найбільш розвинених в економічному аспекті країн Централь-



ної та Південно-Східної Європи. Важливе значення для неї мало завоювання зовнішніх ринків, боротьба проти конкуренції промислово розвинених держав. Наприкінці 1923 р. економіка країни вийшла з повоєнної економічної кризи. Чеські підприємці зуміли завоювати чимало ринків, особливо в Центральній Європі, де раніше провідні позиції належали німецьким та австрійським фірмам. Чеські корпорації підпорядкували собі економіку Словаччини та Закарпатської України, перетворивши їх на аграрно-сировинні придатки економічно розвинених чеських земель. У багатьох чехо-словацьких концернах сильні позиції мали англійські, французькі, бельгійські капіталісти.

Промислове виробництво Чехо-Словаччини неухильно зростало. Чехо-Словаччина за вивозом взуття, бавовняних тканин посіла друге місце серед європейських країн, а за експортом цукру – перше. У вирішенні політичних питань велику роль відігравала «група Града», що дістала свою назву від резиденції президента в Празі. Президент Чехо-Словаччини Т. Масарик був досвідченим політиком, мав великий авторитет у країні, підтримував тісні зв'язки з банками, корпораціями як у себе в країні, так і за кордоном. З Масариком тісно співпрацював один з ідеологів національно-соціалістичної партії, який в усіх урядах обіймав посаду міністра закордонних справ, – Е. Бенеш. «Град» впливав на вирішення найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики через «п'ятірку» – лідерів чеських партій, включно з соціал-демократами, хоча між ними виникали розбіжності й конфлікти у зв'язку з прагненням «п'ятірки» до незалежності від «Града».

У Чехо-Словаччині в 20-ті рр., на відміну від держав Центральної та Південно-Східної Європи, істотних змін демократичного устрою в напрямку до диктаторського правління не сталося. Хоча тенденції до таких змін існували, демократичні інститути влади і традиції Чехо-Словацької держави не дозволили досягти до влади представникам авторитаризму.

**5** *Становище українського населення.* У 1921 р. в Чехо-Словаччині мешкало близько 455 тис. карпатоукраїнців. З них на чеській частині мешкало 370 тис., а 85 тис. населяли околиці м. Пряшева у словацькій частині країни. Прагнучи модернізувати всі регіони нової держави, центральний уряд намагався піднести рівень життя й Закарпаття. У 20-ті рр. було переділено великі угорські маєтки, і майже 35 тис. селянських родин отримали додаткові ділянки розміром більше двох акрів. Разючим контрастом, порівняно з Польщею та Румунією, була та обставина, що чеський уряд у свої території, населені українцями, вкладав більше коштів, ніж отримував. Проте цих інвестицій було замало, щоб якось поліпшити життя в регіоні.

Щодо розвитку культури політика Чехо-Словацької Республіки була прогресивною й демократичною. Насамперед, різко збільшилася кількість освітніх установ. Між 1914 і 1938 рр. кількість початкових шкіл зросла з 525 до 851, а гімназій – з 3 до 11. Навіть більше – чеський уряд дозволив населенню користуватись у школах мовою на власний розсуд. Державний лібералізм сприяв розвоєві культурних товариств, таких як «Просвіта», «Товариство русофілів ім. Духновича». Процвітали театральні трупи й хори. Культурному відродженню сприяла творчість письменників Василя Гренджа-Донського, Андрія Карабелеша, Олександра Маркуша.



З поширенням освіти й залученням населення до демократичних процесів на перший план почали виступати питання національної самобутності, що на той час були вирішені в більшості українських земель. У 20–30-х рр. у Чехо-Словацькій Республіці були створені та успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв: Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд тощо, в яких об'єдналися кращі сили української інтелігенції, що своєю творчою працею збагатили українську та світову науку. В міжвоєнні роки Прага, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, навіть стала центром українського культурного, наукового і громадсько-політичного життя; до 1945 р. вона залишалася найзначнішим осередком української еміграції в Європі.

**? Перевірте себе**

1. За яких обставин виникла Чехо-Словацька держава?
2. Які факти свідчать про те, що Чехо-Словацьчина була однією з найдемократичніших держав Європи?
3. Покажіть на карті території, що увійшли до складу Чехо-Словацьчини за Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами.
4. Визначте, Чехо-Словацьчина в 1918–1938 рр. була унітарною чи федеративною державою? Відповідь обґрунтуйте.
5. Поясніть особливості міжнаціональних відносин у Чехо-Словацьчині міжвоєнного періоду. Порівняйте становище західноукраїнських земель у складі Чехо-Словацьчини та Польщі.

**ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ**

**Із Сен-Жерменського мирного договору (1919 р.)**

**Стаття 10.** Чехо-Словацьчина зобов'язується уконституювати Підкарпатську Русь... як автономну одиницю в рамках Чехо-Словацької держави з найвищим ступенем самоврядування, який тільки можливий при збереженні єдності Чехо-Словацької держави.

**Стаття 11.** Підкарпатська Русь повинна мати власний Сейм. До компетенції Сейму належить уся законодавча влада у справах місцевої адміністрації і в інших справах, що їх закони Чехо-Словацької держави відносять до його відання. Губернатор Підкарпатської Русі має призначатися президентом Чехо-Словацької Республіки і бути відповідальним перед Сеймом Підкарпатської Русі.

**Стаття 12.** Чехо-Словацьчина зобов'язується підбирати урядовців адміністрації в Підкарпатській Русі в міру можливостей з місцевого населення.

*На підставі даного документа порівняйте правове становище українців у Польщі та Чехо-Словацьчині.*

**ДАТИ І ПОДІЇ**

**30 жовтня 1918 р.** – відокремлення Словацьчини від Угорщини та приєднання до чеських земель.

**14 листопада 1918 р.** – проголошення Чехо-Словацької Республіки на чолі з президентом Т. Масариком.

**Лютий 1920 р.** – прийняття конституції Чехо-Словацької Республіки.



*Пригадайте, що вам відомо про становище в Угорщині під час Першої світової війни.*

**1** *Революція 1918 р.* Угорщина як важлива частина Австро-Угорщини брала активну участь у Першій світовій війні. Але глибока криза, що охопила країну в останній рік війни, призвела до загострення політичного та економічного становища в країні, до піднесення антивоєнного руху. Вагому роль у цьому русі відігравав угорський граф М. Карої, який у роки війни створив партію незалежності. Угорці вимагали негайного укладення сепаратного миру, розриву з Німеччиною, проголошення незалежної Угорщини в її історичних кордонах.

З ініціативи Карої було утворено Національну раду, до якої ввійшли Партія незалежності та Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ). 26 жовтня Національна рада виступила з маніфестом до народу, в якому було викладено програму соціально-політичних змін і реформ, проголошувалася рівноправність усіх націй в рамках єдиної та неподільної Угорщини.

Однак уряд відмовився розпочати реформи. У ніч проти 31 жовтня 1918 р. в країні спалахнула революція. У ній взяли участь широкі народні маси. На хвилі революційного піднесення Карої за участю соціал-демократів сформував коаліційний уряд, який заявив про проведення реформ.

13 листопада М. Карої виступив з програмою уряду з цього питання, а 16 листопада Національна рада проголосила Угорщину республікою.

Поряд із владними структурами після революції створювалися громадсько-політичні органи, які контролювали роботу фабрик, заводів, конфіскували поміщицькі землі або навіть брали владу до своїх рук. Ці органи називалися радами.

Основним досягненням національної революції 1918 р. було скинення монархії Габсбургів та відокремлення Угорщини від Австрії, що започаткувало створення незалежної держави.

**2** *Доба Угорської радянської республіки.* Становище трудящих залишалося складним. З літа 1918 р. до Угорщини почали повертатися колишні солдати австро-угорської армії, які потрапили в полон до російських військ. Перебування в полоні спричинило зростання серед них революційних настроїв. Виникли більшовицькі групи, на чолі яких став угорський революціонер Бела Кун. З його ініціативи наприкінці листопада 1918 р. в Будапешті було скликано з'їзд революційних соціалістів, на якому створили Комуністичну партію Угорщини. Ситуація в країні погіршилася, коли країни Антанти в березні 1919 р. висунули Угорщині ультиматум, зажадавши передачі майже 2/3 її території сусіднім державам: Румунії, Чехо-Словаччині та майбутній Югославії. Уряд Карої виявився неспроможним дати відсіч цим територіальним зазіханням і пішов у відставку. Новий уряд було запропоновано сформувати соціал-демократам. Однак їх лідери вирішили домовитися про спільні дії з



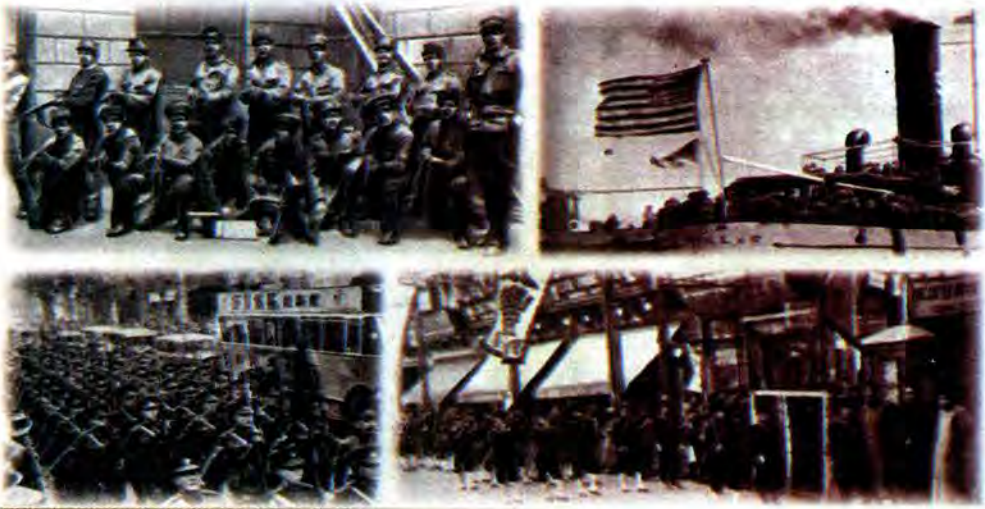
комуністами. Вони уклали угоду та об'єдналися в єдину Соціалістичну партію Угорщини.

На основі цієї угоди в ніч проти 21 березня 1919 р. було сформовано Революційну урядову раду, до якої перейшла вся влада в країні, проголошеній Угорською радянською республікою (УРР). Головою уряду було обрано соціал-демократа Шандора Гарбая. Бела Кун став його заступником і комісаром іноземних справ.

Угорські революціонери намагалися створити «збройний союз» з радянською Росією. Першими кроками уряду стали створення Червоної армії, націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту, земельних володінь, що перевищували 57 га, введення монопольного права держави на зовнішню торгівлю. Влітку 1919 р. на з'їзді рад було прийнято нову конституцію, за якою вся влада переходила до рад. Політика революційного уряду наразилася на опір заможних верств населення, а спроба створити колективні сільськогосподарські товариства викликала гостре невдоволення селянства. Міське населення аж ніяк не влаштувала націоналізація дрібних підприємств. Отже, соціальна база нової влади звужилася, її підтримувала незначна меншість населення.

Основну силу опору революційному урядові становила Національна армія, сформована за допомогою країн Антанти адміралом флоту М. Хорті з офіцерів та унтер-офіцерів колишньої угорської армії.

У перші тижні існування УРР ситуація в країні різко погіршилася. Південь Угорщини окупувала Франція, румунські війська захопили Трансільванію, північні райони зайняли чехо-словаки. У травні новостворена Червона армія розбила чехо-словацьку армію і вступила на територію Словаччини та Закарпатської України. Внаслідок таких дій виникла Словацька радянська республіка. Проте на вимогу голови Паризької мирної конференції Клемансо угорські війська в червні було виведено зі Словаччини. За це їм обіцяли евакуювати румунські війська з Трансільванії, але Паризька конференція вирішила передати Трансільванію Румунії, тому війська останньої залишилися там. Тоді угорська Червона



■ Угорська Червона армія та інтервенти в Угорщині

армія 20 липня 1919 р. перейшла в наступ з метою відкинути румунські війська, але успіху не досягла. Румунські війська перейшли в контрнаступ. Безперервні бойові дії як проти внутрішніх, так і проти зовнішніх ворогів привели до повного виснаження комуністичного режиму Угорщини. Уряд вступив у переговори з країнами Антанти про припинення війни і 1 серпня 1919 р. пішов у відставку. Проіснувавши 133 дні, комуністична диктатура в Угорщині впала.

**3** *Угорщина за режиму М. Хорті.* Новий уряд було сформовано з профспілкових і соціал-демократичних лідерів. Він ліквідував революційні трибунали, відновив поліцію й суди. 4 серпня частини румунської армії увійшли до Будапешта й роззброїли Червону армію. Почалися арешти більшовицьких активістів. 16 листопада, після виведення румунських військ, у місто вступила угорська національна армія М. Хорті, єдина на той час реальна, загальнонаціональна сила, здатна підтримувати порядок. Попереду військ на білому коні їхав адмірал М. Хорті, який фактично встановив у країні свою диктатуру.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

**Міклош Хорті фон Надьбаня (1868–1957)** – військовий правитель Угорщини в 1920–1944 рр., контр-адмірал. Народився у м. Кендереш. Закінчив військово-морську академію. У 1886–1918 рр., служив у військово-морському флоті Австро-Угорщини. У 1918 р. – головнокомандувач австро-угорського флоту. У період комуністичного режиму в Угорщині був військовим міністром еміграційного уряду, що облаштувався в Сегеді, а потім головнокомандувачем національної армії. Після падіння УРР обраний до парламенту і 1 березня 1920 р. проголошений регентом (правителем) Угорщини. Після 1933 р. встановив тісні зв'язки з нацистською Німеччиною. У жовтні 1944 р. виїхав до Німеччини, а потім до своєї смерті жив в еміграції в Португалії.

У січні 1920 р. в країні було проведено вибори до Національних зборів, які розпочали свою роботу 16 лютого 1920 р. Національні збори ану-



■ М. Хорті

■ Союзники разом: М. Хорті і Гітлер





лювали австро-угорську угоду 1867 р. та акти двох республік 1918–1919 рр. і винесли рішення про відновлення в країні монархії. Проти такого рішення категорично виступили країни Антанти і сусіди Угорщини (Чехо-Словаччина, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців). М. Хорті скористався цим для розширення своїх повноважень. Він отримав і право в екстремальних випадках розпускати Національні збори, зберіг за собою посаду головнокомандуючого армією, проте головними його функціями були представництво країни на міжнародній арені, призначення та приймання послів.

У червні 1920 р. Угорщина підписала Тріанонський мирний договір, згідно з яким вона втрачала 2/3 території і половину населення. На неї було покладено обов'язок виплачувати репарації. Чисельність збройних сил обмежувалася 35 тис. вояків.

У 1921 р. прихильники монархії двічі спробували підняти заколот з метою повернути престол Карлу IV Габсбургу. Перша спроба була здійснена у березні 1921 р., проте адмірал Хорті не підтримав її, і Карлу довелося повернутися до Швейцарії, де він мешкав. Удруге 20 жовтня 1921 р. Карл разом з дружиною прилетів до Шопрона, міста на крайньому заході Угорщини, з наміром рушити на Будапешт. Цього разу він виступив проти регента Хорті. Останній послав військо на екс-імператора й захопив його в полон. Колишнього монарха вислали на о. Мадейру, де він і помер у віці тридцяти п'яти років. Національні збори Угорщини 3 листопада 1921 р. прийняли закон, що забороняв відновлення монархії Габсбургів.

Отож у 1921 р. в Угорщині було встановлено авторитарний режим Хорті. Майже нічим не обмежена влада глави держави поєднувалась із збереженням парламенту і деяких елементів парламентської демократії – загального виборчого права, опозиційних, у тому числі соціал-демократичної, партій. Хортисти не спромоглися створити власної масової фашистської партії. Не маючи масової соціальної опори, хортизм спирався на цілу систему легальних і таємних союзів і товариств, таких як «Союз угорців, що пробуджуються» та ін. Їхнім керівним центром був «Союз Етелкез», або «Екса», яким керувала «Рада семи вождів». Хорті вважався «невидимим главою союзу» і контролював діяльність усіх цих організацій.

Економічне становище Угорщини поталанило стабілізувати лише в 1924–1926 рр. за допомогою позик, що надійшли від США, Великої Британії та Франції. Виникали нові галузі виробництва, але країна залишалась аграрно-індустріальною.

**? Перевірте себе**

1. За яких обставин Угорщина стала незалежною державою?
2. Які події сталися в Угорщині 21 березня 1919 р.? Що було їх причиною?
3. Чому уряд графа Карої виявився неспроможним утримати владу?
4. Покажіть на карті кордони Угорщини, визначені Паризькою мирною конференцією.
5. Чому М. Хорті спромігся встановити диктатуру в країні?
6. Зробіть схему політичного (державного) устрою Угорщини в період режиму М. Хорті.
7. Чим відрізнявся хортистський режим від італійського фашизму й німецького нацизму?

ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ

**Декрет Революційної урядової ради  
про націоналізацію промисловості,  
транспортних підприємств, шахт і копалень  
26 березня 1919 р.**

§ 1. Радянська республіка має своїм завданням передачу у власність трудящих засобів виробництва, налагодження та розширення виробництва. З цією метою Радянська республіка націоналізує всі промислові, гірничорудні та транспортні підприємства, що перевищують за своїми розмірами підприємства кустарної промисловості, й водночас підпорядковує їх управлінню всього пролетаріату та контролю робітників цього підприємства. Тому всі промислові, гірничорудні й транспортні підприємства, чисельність робітників на яких на 22 березня 1919 р. перевищувала 20 осіб, передаються державному управлінню та беруться під робітничий контроль.

§ 2. Націоналізованими підприємствами керують виробничі комісари, призначені народним комісаром суспільного виробництва Радянської республіки...

§ 4. На означених підприємствах робітники обирають раду робітничого контролю.

*Як розв'язувалося питання власності?*

*Що споріднювало угорських комуністів з російськими більшовиками?*



ДАТИ І ПОДІЇ

**16 листопада 1918 р.** – проголошення Угорської республіки.

**21 березня 1919 р.** – утворення Об'єднаної соціалістичної партії та проголошення Угорщини радянською республікою.

**14 листопада 1919 р.** – введення до Будапешта частин угорської армії на чолі з М. Хорті.

§43

Румунія

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Пригадайте, що вам відомо про внутрішньополітичне життя в Румунії.*

**1 Становище країни після Першої світової війни.** На відміну від багатьох сусідів, Румунія була напередодні війни незалежною конституційною монархією. В економічному аспекті вона являла собою відсталу аграрну країну. Заняттям більш як 80 % населення було сільське господарство, у промисловому виробництві вели перед легка і харчова галузі. У великій промисловості було зайнято менше 1/3 робітників. Машинобудування практично не існувало, усі машини та устаткування завозилися з-за кордону. В економіці дуже великий вплив мав іноземний капітал, особливо німецький та австрійський. Іноземним виробникам належало майже 78 % промислових підприємств Румунії.

Перша світова війна принесла румунському народові дуже великі бідування. Румунія вступила у війну в серпні 1916 р. на боці Антанти, але воєнні дії велися вкрай невдало, і в грудні того ж року німецькі війська зайняли столицю Бухарест. Окупанти грабували країну, вивозили зерно,

нафту, худобу та інші багатства. Всього збитки від бойових дій та окупації становили 31 млрд золотих лей, а людські втрати – 800 тис. осіб, або 10 % населення.

Уряд змушений був піти на підписання 7 травня 1918 р. сепаратного миру з Німеччиною (Бухарестський мир).

Утім, правлячі кола Румунії не полишали надій на співробітництво з Антантою та її допомогу. За день до закінчення війни, 10 листопада 1918 р., румунський уряд висунув ультиматум командувачеві окупаційних військ генералу Макензену і заявив про розрив Бухарестського договору. Румунія знову повернулася до Антанти й опинилася в стані переможців. Це дало їй великі переваги. На останньому етапі війни в квітні 1918 р. румунські власті заявили про анексію Бессарабії, територію якої вони окупували ще в січні 1918 р. У листопаді того ж року до складу Румунії було включено Буковину, хоча населення Північної Буковини рішенням народного віче в Чернівцях висловилося за приєднання до України.

Країни Антанти також дозволили румунським військам у грудні 1918 р. зайняти територію Трансільванії, що входила до складу Австро-Угорщини.

За умовами Сен-Жерменського, Нейїського і Тріанонського мирних договорів територія Румунії збільшилася більш як у два рази, значно зросло й населення. Румунія перетворилася на багатонаціональну державу. Як пише відомий французький дослідник зовнішньої політики, професор Сорбоннського університету Жан-Батіст Дюрозель, «з усіх "держав-наступниць" у Румунії проживали найчисельніші національні меншини (у 1927 р. на 12 500 000 румунів у ній налічувалося 1 308 000 угорців, 780 000 євреїв, 723 000 німців, 448 000 українців, 358 000 болгар, 308 000 росіян, 57 000 сербів). Сен-Жерменським договором були передбачені спеціальні заходи для захисту цих меншин». Румунська делегація спочатку не погодилася підписувати угоди про меншини й залишила Паризьку конференцію. Лише після ультиматуму Антанти і приходу до влади нового уряду румунська делегація підписала Сен-Жерменський договір, а також угоди про меншини. Проте повною



Військові події наклали відбиток на життя у Румунії в 1918 р.

мірою ніколи не виконувала їх. У 1920 р. румунський парламент оголосив про завершення процесу національного об'єднання.

**2** *Анексія Бессарабії та Буковини.* У січні 1918 р. Румунія розпочала інтервенцію в Бессарабію, де перед тим було встановлено радянську владу. Селянський з'їзд, що зібрався в умовах румунської окупації в Кишиневі, одностайно висловився за радянську владу. Румунський уряд уклав угоду з радянським урядом (березень 1918 р.), за умовами якої румунська влада була зобов'язана залишити протягом двох місяців територію Бессарабії та не вживати жодних дій проти радянської Росії. Однак у квітні 1918 р. Найвища міжсоюзницька рада країн Антанти вирішила передати Бессарабію Румунії. Тому Румунія відмовилася від виконання щойно підписаної угоди з Радянською Росією й анексувала Бессарабію. Румунська окупаційна влада інсценувала «волевиявлення» населення про приєднання до Румунії за умови надання територіальної автономії. У листопаді 1918 р. до складу Румунії було введено й Буковину, що належала перед тим до австрійської частини монархії Габсбургів. Національні збори румунів, що переважали в Південній Буковині, висловилися за приєднання до Румунії. А от населення Північної Буковини, що складалося переважно з українців, заявило про своє бажання возз'єднатися з Україною. Румунські війська, заручившись підтримкою Антанти, окупували Північну Буковину, ігноруючи волевиявлення її населення.

**3** *Конституція 1923 р.* Політичні реформи 20-х рр., спрямовані на закріплення панування правлячих верств у країні, були спробою стабілізації суспільства в умовах певного поживлення економіки. Найбільш важливою з них було прийняття нової конституції (березень 1923 р.). Подібно до багатьох конституцій інших країн, румунська декларувала демократичні права для всіх жителів Румунії, незалежно від їхнього етнічного походження, мови або віросповідання, проголошувала національну й соціальну рівність, формально гарантувала свободу праці та основні громадянські свободи. Конституція стояла на захисті приватної власності.

Законодавча влада, згідно з Конституцією 1923 р., формально належала двопалатному парламентові (палата депутатів і сенат). Але влада парламенту була обмежена правом короля санкціонувати закони й накладати на них дворазове вето. Виконавча влада повністю належала королю, який мав право призначати та усувати міністрів, розпускати парламент, а також повністю або частково переглядати текст самої конституції. Король Румунії, отже, мав значну владу в країні.

Втім, зміни сталися й при королівському дворі. Наприкінці 1925 р. націонал-ліберали зуміли домогтися позбавлення принца Кароля прав на престол, з огляду на негаразди в його родинних справах. У 1927 р., після смерті престарілого короля Фердинанда, главою держави було проголошено 6-річного сина Кароля Міхая, а регентську раду очолив брат прем'єр-міністра В. Бретіану. Румунія залишалася монархією.

Проголосивши на словах демократичні свободи, насправді конституція обмежила в правах значну частину населення: жінки, військовослужбовці й молоді до 21 року не отримали виборчих прав. Конституція була доповнена низкою «надзвичайних» законів, які дозволяли порушувати громадянські права, зафіксовані в ній. Отже, демократія у Румунії в 20-х рр. ХХ ст. мала лише декларативний характер.

**4** *Економічний розвиток Румунії у повоєнний час.* Напередодні Першої світової війни Румунія була досить відсталою аграрно-індустріальною державою. Найбільш розвинутими галузями економіки були нафтовидобування та металургія. Однак лєвова частка інвестицій у ці галузі припадала на іноземний капітал. Після війни румунський капітал дещо збільшив свою частку у нафтовій та металургійній промисловості за рахунок акцій фірм переможеної Німеччини. Проте основні капіталовкладення у румунську промисловість зробили англійські, американські та французькі компанії. З 1919 до 1923 р. було створено декілька банків за участю іноземного капіталу.

На кінець 1923 р. у Румунії, як і в інших країнах Європи, розпочалася стабілізація економіки. За роки стабілізації Румунії вдалося подолати повоєнні труднощі, значно збільшити кількість промислових підприємств, у деяких галузях економіки не лише досягти довоєнного рівня, а й значно збільшити рівень виробництва. Суттєву роль в економічному розвитку країни зіграла аграрна реформа, проведена на початку 20-х рр. У ході реалізації реформи у поміщиків було вилучено більше 74 тис. га землі. Середній наділ селян Бессарабії мав складати 6 га, Буковини 4–6 га. Колоністам-румунам наділяли 6–10 га землі, однак більшість селянських господарств складали наділи до 2 га. Аграрна реформа сприяла розшаруванню селянства й виділенню та зміцненню заможної капіталістичної верхівки.

У цілому економічна політика румунської держави в цей час була спрямована на зміцнення власної промисловості. По-перше, румунська промисловість була захищена від іноземної конкуренції високими митами на імпортні товари. По-друге, вона користувалася пільгами в середині країни: високими цінами на промислові товари, посиленням кредитуванням та низькими відсотками за кредити. Такі умови сприяли економічному зростанню, проте румунські товари були не конкурентоздатними на світовому ринку.

### **?** Перевірте себе

1. Розкажіть про участь Румунії у воєнних діях під час Першої світової війни.
2. Чому на Паризькій мирній конференції було ухвалено передати Румунії значні території колишньої Австро-Угорщини?
3. Як відбувалося приєднання Бессарабії, Буковини, Трансільванії?
4. Схарактеризуйте конституцію 1923 р.
5. Які обставини сприяли достатньо швидкому зростанню румунської економіки у 20-х рр.?

### **ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ**

### **З книги Федорака В.Ф., Черкач Н.І. «Історія рідного краю»**

Питання визнання міжнародною спільнотою приєднання Буковини до Румунії розглядалося на Паризькій мирній конференції. За підтримки Франції було вирішено залишити Буковину за Румунією, зобов'язавши її підписати положення про національні меншини. Однак румунська делегація у відповідь на таку умову спочатку покинула переговори, а потім керівник делегації Й.К. Бретіану відмовився підписати угоду про національні меншини під тим приводом, що вони зачіпають суверенітет Румунії.

*Про що свідчить небажання румунської делегації підписувати угоду про статус національних меншин?*



## ДАТИ І ПОДІЇ

**7 травня 1918 р.** – підписання Бухарестського миру.  
**Листопад 1918 р.** – включення Буковини до складу Румунії.  
**Травень 1923 р.** – прийняття конституції.

## §44

## Болгарія

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Наскільки серйозно постраждала Болгарія в часи Першої світової війни?*

262

**1** *Особливості політичного та соціально-економічного розвитку в 20–30-х рр.* Вступивши в жовтні 1915 р. у війну на боці австро-німецького блоку, Болгарія 1918 р. повністю вичерпала свої людські та економічні ресурси.

Болгарія першою з країн Четверного союзу вийшла з війни, а цар Фердинанд зрікся престолу на користь свого 24-річного сина, якого проголосили царем під ім'ям Борис III. Сам же Фердинанд утік до Німеччини. Становище уряду залишалось хистким. У країні зростав вплив лівих партій, головню Болгарського хліборобського народного союзу (БХНС), які висували вимоги проведення реформ. Значно активізувалася партія «тісних» соціалістів, але її курс на збройне повстання й вимоги встановлення радянської соціалістичної республіки не були підтримані селянством. «Тісняцтво» фактично становило собою різновид більшовизму на болгарському ґрунті.

Після виборів до Народних зборів у серпні 1919 р. лідер БХНС Александр Стамболійський сформував новий уряд разом з представниками народної та прогресивно-ліберальної партій. Діяльність уряду Стамболійського розпочалася в складній внутрішній та міжнародній ситуації.



■ Александр  
Стамболійський

27 листопада 1919 р. держави Антанти підписали в Ней Сюр-Сен (поблизу Парижа) мирний договір з Болгарією (Нейїський договір), за яким Болгарія була відрізана від Егейського моря і втратила значну частину своєї території. Найтяжчою для Болгарії була, ясна річ, втрата Македонії, відданої Сербії ще за Бухарестським договором 1913 р., трохи збільшеної за договором Нейї. Багато македонських болгар перейшли в Болгарію, де вони поводитися дуже неспокійно. Упродовж кількох років у Македонії точилася запекла партизанська війна, через що зберігалася сильна напруженість між Болгарією та Югославією.

За Нейїським договором Болгарії заборонялося мати армію чисельністю понад 20 тис. вояків, авіацію, військово-морський флот тощо. Упродовж 37 років країна повинна

була сплатити 2250 млн золотих франків репарацій, Нейіський договір ускладнив і без того тяжке економічне становище Болгарії. Через два дні після підписання договору в Софії відбулася масова демонстрація проти його грабіжницьких умов, зростання податків, дорожнечі. 27 грудня 1919 р. почали страйкувати залізничники й робітники зв'язку, а 29 грудня розпочався загальний політичний страйк. З ініціативи уряду Народні збори прийняли закон про покарання винуватців національної катастрофи, було віддано до суду кількох міністрів колишніх кабінетів.

Після поразки страйку залізничників Стамболійський вирішив сформувати однопартійний уряд БХНС. Виникла ситуація, коли селянська партія перетворилася на одноосібно правлячу політичну силу. На думку Стамболійського, народовладдя у вигляді селянської демократії мало привести до ліквідації вад капіталізму зі збереженням його основ. Цій меті було підпорядковано соціально-економічні реформи. Закон про загальну трудову повинність для всіх громадян мав ліквідувати наслідки економічної розрухи. Аграрна реформа передбачала відчуження на користь держави земельних володінь площею понад 30 га та їх розподіл між безземельними та малоземельними селянами. Низка інших реформ – зосередження в руках держави торгівлі зерном, прогресивно-прибуткове оподаткування, податок на прибутки товариств (банків, торговельних, промислових та інших підприємств) – зачепила інтереси буржуазії. Чимало реформ Стамболійського не було здійснено, але уряд набув широкої популярності. За короткий час чисельність БХНС зросла до 150 тис. членів.

Наприкінці 1920 р. праві партії розпочали боротьбу проти «хліборобського» уряду, але процес консолідації відбувався поволі через традиційні протиріччя між ними. Навесні 1922 р. сформувалася «Народна змова» – невелика організація, що об'єднала групу правих елементів болгарського суспільства, які поставили за мету повалення уряду БХНС і встановлення авторитарного режиму. Завдяки зусиллям «Народної змови», влітку 1922 р. три провідні праві партії організували «Конституційний блок», який проголосив метою відновлення «зневажених конституційних прав і свобод». Вони знайшли собі підтримку у Військовій лізі, що була створена 1919 р. та об'єднала невдоволених своїм матеріальним і суспільним становищем офіцерів, яких звільнили зі служби за умовами Нейіського договору. На чолі Військової ліги стояв генерал І. Вилков, якого підтримував цар Борис III. Фактично він виконував функції головнокомандувача болгарської армії. Цар, залишаючись осторонь, уміло спрямовував дії супротивників уряду БХНС. Вважаючи ситуацію сприятливою для здійснення змови, керівництво «Народної змови» та Військової ліги, яким таємно диригував Борис III, у ніч проти 9 червня 1923 р. вчинило державний заколот. Міністрів і депутатів БХНС заарештували змовники, а А. Стамболійського, який намагався організувати опір, по-звірячому вбили. Народне протистояння змові було придушене.

Внаслідок перевороту владу захопив уряд на чолі з одним із лідерів «Народної змови»



■ Александр Цанков

Александром Цанковим. Провідні посади в ньому обіймали військові. В їхніх руках були армія, поліція, місцева адміністрація, а політичні партії відігравали другорядну роль. Новий режим мав характер військової диктатури. Репресії та переслідування були спрямовані проти БХНС, Болгарської комуністичної партії (БКП) та інших лівих партій.

У відповідь на встановлення реакційного режиму ліві сили вирішили підняти повстання у вересні 1923 р. ЦК БКП ухвалив розпочати повстання в ніч проти 3 вересня з метою встановлення влади робітничо-селянського уряду. Повстання було недостатньо підготовлене й спиралося великою мірою на ентузіазм і рішучість народу вести боротьбу проти влади. Політична орієнтація його учасників не завжди була чіткою, лави повстанців розривали внутрішні протиріччя. До складу Головного революційного комітету (ГРК) ввійшли Г. Димитров, В. Коларов і Г. Генев. Перші збройні бої почалися 13 вересня під Казанликом, а 19 вересня спалахнуло повстання в Південній Болгарії, у Старозагорському окрузі. Масового характеру набуло повстання в Північно-Західній Болгарії. Розпочавши його у визначений термін, тобто в ніч проти 23 вересня, повстанці спромоглися захопити м. Фердинанд (нині Михайловград) і низку інших населених пунктів. Кілька днів точилися запеклі бої проти урядових військ, але 27 вересня повстанці мусили залишити Фердинанд, а затим відступити до Югославії. У Софії, де влада заарештувала деяких керівників ГРК, повстання не відбулося.

Вересневє повстання 1923 р., незважаючи на прагнення народу скинути військову диктатуру, показало, що лідери БКП і БХНС у боротьбі за встановлення своєї влади в країні не мали міцної підтримки народу, оскільки багато положень програм лівих партій були дуже далекі від його корінних інтересів.

### ? Перевірте себе

1. Розкажіть про участь Болгарії у Першій світовій війні.
2. Як Нейїський мирний договір, на вашу думку, мав вплинути на розвиток Болгарії у повоєнний час?
3. З якими партіями, рухами, подіями пов'язані імена: А. Цанков; Г. Димитров; І. Вилков; Фердинанд?
4. Назвіть головні напрями діяльності уряду А. Стамболійського. Чому він упав?
5. Які соціальні верстви Болгарії підтримували режим А. Цанкова?
6. Чому вересневє повстання 1923 р. зазнало поразки? Чи існувала об'єктивна можливість для лівих сил Болгарії прийти до влади в цей період?
7. Віднайшовши додаткові матеріали, схарактеризуйте постать царя Бориса III.

ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ

### Відкритий лист Болгарської комуністичної партії робітникам і селянам Болгарії (жовтень 1921 р.)

Дорогі товариші!

Після великих революційних битв, які поки закінчилися для народних мас провалом, ми були змушені разом з іншими бійцями залишити наше середовище з метою продовження служити великому ділу свого народу...



У трудящих селян і робітників Болгарії були дві великі політичні організації для захисту їх життєвих інтересів: Болгарський землеробський народний союз і Болгарська комуністична партія. Білогвардійський уряд, використавши свою порівняно легку перемогу 9 червня, завдав важкого удару Землеробському союзу, всі його кращі представники в містах і селах були заарештовані, велика кількість їх по-звірячому вбиті, тисячі робітників і селян оголошені бунтівниками і зазнали тяжких тілесних ушкоджень, кинуті до в'язниць і передані в руки несправедливого суду. Землеробський союз – найчисельніша партія в Болгарії – був розпущений, його газети закриті, майно конфісковано і всяка політична діяльність заборонена.

Після того генеральсько-банкірський уряд переключив свою увагу на другу масову організацію трудового народу – Болгарську комуністичну партію... Після перевороту ще більша кількість комуністів була заарештована і піддана більшим тортурам, навіть ніж землеробці...

У цих умовах однакові інтереси і важке становище як військового, так і сільського трудового народу фактично зробили союзниками Землеробський союз і Комуністичну партію. Тоді генеральсько-банкірський уряд вирішив спровокувати Комуністичну партію і вирішив розправитися з нею, так як це зробили із Землеробським союзом. Із цією метою уряд придумав брехливе звинувачення ніби Комуністична партія має намір здійснити державний заколот 16 вересня. Для попередження цих дій 12 вересня відбулися масові арешти комуністів по всій країні... У цей критичний момент, коли уряд задушив будь-яку можливість негайної боротьби, народні маси піднялися стихійно... Комуністична партія мусила обирати: чи залишити маси напризволяще, чи дати політичне і організаційне керівництво. Комуністична партія, будучи партією трудового народу, очолила цей справді загальнонародний рух. Після двотижневої героїчної боротьби народне повстання було жорстоко придушене.

...Ми разом з вами боролися за велику народну справу. Сьогодні ми розбиті. Але боротьба не закінчена, й остаточна перемога ближче, ніж думають вороги.

*Як Болгарська комуністична партія пояснює причини вересневого повстання? У кому Болгарська комуністична партія вбачала свого союзника і що було спільного в їх діяльності?*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**8–9 червня 1923 р.** – державний переворот, уряд очолив А. Цанков.

**22–23 вересня 1923 р.** – початок повстання під керівництвом ЦК БКП, намагання скинути військову диктатуру.

**§45**

**Югославія**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ**

**ЗНАНЬ**

*Як ви думаєте, чому Перша світова війна почалася саме на Балканах?*

**1** *Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців.* Держава Югославія (таку назву вона дістала 1929 р.) утворилася внаслідок об'єднання кількох південнослов'янських земель. Серед них були як незалежні держави – Сербія, Чорногорія, так і землі, що входили до складу Австро-Угорщини, – Хорватія, Боснія та Герцеговина, Словенія та ін.

Перша світова війна виявилася каталізатором історичних процесів на Балканському півострові. Сербія і Чорногорія, що воювали на боці



7  
Антанти, у перебігу війни значно зміцнили свій авторитет серед південнослов'янських народів. Більшість впливових партій Хорватії, Словенії, Боснії виступали за надання своїм народам суверенітету або широкої автономії.

Ще в серпні 1918 р. партії Словенії створили Народну раду, 5 жовтня виникло Народне віче Хорватії, яке стало представницьким органом усіх південнослов'янських земель і отримало функції координаційного центру. Незабаром воно дістало назву Загребського народного віча словенців, хорватів і сербів та 29 жовтня 1918 р. оголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорською монархією, про утворення незалежної Держави словенців, хорватів і сербів. Проте нова держава виявилася нежиттєздатною. Вона проіснувала лише один місяць і два дні й не змогла виконати жодної своєї обіцянки. Ця держава не здобула офіційного міжнародного визнання. В умовах воєнних дій, територіальних претензій з боку Італії, яка захопила слов'янські землі на узбережжі Адріатичного моря, молода держава змушена була піти на союз із Сербією.

24 листопада 1918 р. Загребське народне віче прийняло рішення про приєднання колишніх австро-угорських південнослов'янських областей до Сербії. 1 грудня 1918 р. делегація Народного віче вручила в Белграді відповідний документ принцу-регенту королівства Олександр Карагеоргієвичу. До Сербії також приєдналася й Чорногорія, де перемогли прихильники об'єднання. 4 грудня від імені короля Сербії було обнародовано маніфест про створення Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославії). До його складу увійшли: Сербія, Словенія, Боснія, Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії та Чорногорія. Якщо в Сербії в 1914 р. налічувалося 4 млн жителів, то населення новоутвореної держави складало 14 млн. На цій розширеній території проживали чималі національні громади угорців, німців, албанців, турків, румунів.

Нова держава була конституційною монархією на чолі із сербською королівською династією Карагеоргієвичів. В уряді королівства чільні посади належали сербським політикам, декілька міністерських портфельів віддали тим хорватам і словенцям, котрі були прибічниками централізації. Важливу роль відігравали королівський двір і владолубний регент Александр, який керував державою замість перестарілого короля Петра Карагеоргієвича. У державному апараті, поліції та армії переважали серби.

В економічному аспекті найбільш розвиненими регіонами були Словенія і Хорватія, яких не влаштовувала відсутність реальної влади в новій державі. Гострі протиріччя проявилися в зовнішньополітичній діяльності. Хорватія традиційно орієнтувалася на Німеччину, Словенія – на Австрію, Сербія – на Росію, а Боснія – на мусульманську країну. Ця орієнтація склалася історично й продовжувала зберігатися в майбутньому. Найгострішими були релігійні суперечності, що пояснювалися належністю народів королівства до різних віросповідань: православного (серби і чорногорці), католицького (хорвати, словенці), мусульманського (сербі Боснії, які сповідували іслам). У країні виникла взаємна релігійна нетерпимість народів.

Утворення нової держави на карті Європи було прогресивним явищем. Але до існуючих сторіччями суперечностей і проблем додалися нові, що призвели до трагічної розв'язки наприкінці ХХ ст.





■ Королівство сербів, хорватів і словенців у 20-х рр. XX ст.

**2 Видовданська конституція 1921 р.** У листопаді 1920 р. в країні відбулися вибори до Установчих зборів, на яких перемогу одержали сербські політичні партії, що виступали на захист політики централізації держави. 28 червня 1921 р., на день св. Вида (сербською Видов дан, у річницю битви на Косовому Полі 1389 р.), Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву Видовданської. «Сербо-хорвато-словенська держава, – проголошувалося в ст. 1 конституції, – є конституційною, парламентською і спадковою монархією». Королю, особа якого проголошувалася недоторканою, конституція надавала великі права: спільно зі скупщиною він здійснював законодавчу владу, а через Раду міністрів – виконавчу. Королю належало право проведення зовнішніх відносин, він був верховним головнокомандувачем збройних сил.

Державу переділили на 33 жупанії (губернаторства) на чолі з жупанами, що призначалися королем. Конституція закріпила унітарний державний устрій і визнала наявність у країні єдиного сербо-хорвато-словенського народу. Депутат Народної скупщини був зобов'язаний говорити й писати «сербо-хорвато-словенською державною мовою». Особи, які не належали до «сербо-хорвато-словенської національності», повинні були прожити на території Королівства не менше 10 років, щоб дістати право стати депутатами. Прийняттям Видовданської конституції завершилося формування Югославської держави. Конституція містила положення про демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян перед законом.

**3 Національне питання.** Найбільш гострим питанням для королівства стала великосербська політика, яку проводили король і уряд. Унітарне Югославське королівство на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів не враховувало особливостей історичного розвитку та політичного стану народів і територій, які входили до нього. Хорвати, словенці, чорногорці, македонці, албанці, угорці та інші національні громади мали значно менше прав, ніж серби. Македонцям і албанцям було навіть заборонено користуватися рідною мовою в державних установах, школах, мати друковані видання. Тому національне питання протягом усього міжвоєнного часу було віссю, навколо якої оберталася внутрішньополітичне життя країни.

Кризи на соціальному й національному ґрунті регулярно розхитували країну. Визначальними були сербо-хорватські протиріччя, оскільки хорвати були католиками і мали латинську писемність й тисячолітні традиції. 5 грудня 1918 р. на другий день після опублікування маніфесту про



створення Королівства СХС у головному місті Хорватії – Загребі відбулися заворушення серед хорватських військ. Повстали були незадоволені тим, що в маніфесті ні слова не йшлося про національні права Хорватії. Виступ солдатів мав стихійний характер і був слабо організований, тому урядові війська швидко придушили його. Деякі опозиційні хорватські словенські та мусульманські партії виступали з вимогами вирівнювання прав національностей. Зокрема, 1921 р. було створено Хорватський блок, до якого ввійшли партії, що вимагали федерального устрою Королівства СХС.

268



■ *Степан Радич (третій праворуч) та багатолюдний мітинг за його участю*

У сепаратистському русі перед вела Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП). Її популярність зросла після того, як улітку 1924 р. її лідер С. Радич поїхав до СРСР і заявив про вступ партії до Селянського Інтернаціоналу. Прагнучи внести розкол в опозиційний рух, король і сербські партії пішли на компроміс із Радичем. Його та інших представників цієї партії було введено до складу уряду, партія перестала називати себе республіканською, визнала Видовданську конституцію та вийшла з Селянського Інтернаціоналу.

Проте компроміс був тимчасовим. 20 червня 1928 р., під час бурхливої дискусії в скупщині, депутат від правлячої партії смертельно поранив С. Радича, а двох інших парламентарів від Хорватської селянської партії було вбито. У Хорватії почалися масові мітинги протесту.

Вибухонебезпечна ситуація складалася в Косові, де після поразки від турків 1389 р. припинила існування Сербська держава. У національному самовизнанні сербів Косово посідало особливе місце – адже тут був центр сербської державності. Проте від кінця XVII ст. з різних причин сербське населення почало залишати свою прабатьківщину, переселяючись головню до Воеводини, а на їхнє місце турецька адміністрація поселяла албанців. З плином часу албанці стали тут більшістю.

Албанізація Косова – роз'ятрена рана у сербській національній свідомості. У міжвоєнний період виникали численні конфлікти між сербами та албанцями в цьому регіоні. Прогресивні сили і в Хорватії, і в Словенії, здіймаючи прапор націоналізму, прагнули суверенітету й незалежності, що відповідало настроям значної частини жителів цих районів королівства. Загострення національних суперечностей призвело до військово-монархічного перевороту в січні 1929 р.

**? Перевірте себе**

1. За яких обставин було утворено Королівство сербів, хорватів і словенців? Чи було це королівство штучним державним утворенням?
2. Схарактеризуйте Видовданську конституцію. Чиї інтереси вона представляла?
3. Чому Королівство сербів, хорватів і словенців виявилось неспроможним вирішити національне питання?
4. Які з перелічених територій, областей, районів входили до складу Королівства сербів, хорватів і словенців? Які не входили?  
Сербія; Каталонія; Герцеговина; Македонія; Добруджа; Словенія; Баварія; Чорногорія; Хорватія; Боснія; Далмація; Трансільванія.
5. Висловіть свою думку з приводу глибинних причин косівської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

**ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ**

**Погляд дослідника. З книги Валерія Ярового «Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн»**

Централізм та унітаризм, який запроваджувався в життя КСХС його правлячою елітою у вигляді доктрини «інтеграційного югослов'янства», проголошував сербів, хорватів і словенців єдиним «трийменним народом». Проте антидемократична унітариська доктрина, яка не тільки правила за ідеологічну базу для проведення великосербської політики, але й принижувала почуття всіх сербів, різко негативно сприймалася несербським населенням країни.

Провідною опозиційною силою, яка послідовно виступала проти централізму, унітаризму та сербського гегемонізму, залишалася ХРСП. Наприкінці 1921 р. під її егідою був створений «Хорватський блок», до якого увійшли політичні сили, що вимагали федерального устрою Королівства. За підсумками парламентських виборів 1923 р. ХРСП вийшла на друге місце за кількістю депутатів, але утворити єдине опозиційне об'єднання їй не вдалося.

*Чому автор вважає унітарну доктрину побудови Королівства сербів, хорватів, словенців антидемократичною?*

*З якою ідеєю побудови держави виступав Хорватський блок? Висловіть свою думку стосовно можливості федеративного устрою КСХС.*



**ДАТИ І ПОДІЇ**

**29 жовтня 1918 р.** – проголошення Народним віче Держави словенців, хорватів і сербів.

**1 грудня 1918 р.** – підписання угоди між Державою словенців, хорватів і сербів і Сербією про створення єдиної держави – Королівства сербів, хорватів і словенців.

**28 червня 1921 р.** – прийняття Видовданської конституції.



# Освіта. Наука. Техніка

Щоб  
визначити  
матеріалу  
учень  
зможе:



- *характеризувати* найважливіші досягнення науки і техніки, їх вплив на повсякденне життя людей;
- *пояснити причини* виникнення масової культури;
- *аналізувати* нові напрямки в мистецтві та літературі, основні ідеї й течії в розвитку культури, наукову та культурну діяльність А. Ейнштейна, А. Флемінга, К. Ландштайна, Н. Бора, Е. Фермі, подружжя Кюрі, З. Фрейда, Е. Хемінгуей, Е.-М. Ремарка, Р. Роллана, Ф. Кафки, Б. Шоу, Р. Тагора, К. Малевича, С. Далі, В. Кандінського, Ч. Чапліна, С. Ейзенштейна, Б. Брехта, К. Станіславського, В. Немировича-Данченка;
- *визначати* внесок українських митців у розвиток світової науки та культури (В. Вернадського, О. Довженка та ін.).



## §46

## Освіта

## АКТУАЛІЗАЦІЯ

## ЗНАНЬ

*Пригадайте, які найбільш відомі технічні винаходи початку ХХ ст. широко використовувались у побуті, системі транспорту та зв'язку.*

**1** *Вдосконалення системи освіти.* Новий технічний рівень виробництва, його ускладнення і спеціалізація, масовий характер і стандартизація вимагали поліпшення загальноосвітнього і технічного рівнів населення. Поступове підвищення значущості освіти супроводжувалося розвитком різних форм спеціалізованого технічного навчання, особливо в нових галузях промисловості. Загальна і спеціальна освіта ставала потребою розвитку суспільства, неодмінною умовою його прогресу і вдосконалення. Істотно мінялися структура і зміст освіти в різних країнах. Значно більше уваги стали приділяти вивченню математики, фізики, хімії на всіх стадіях навчання, зважаючи на потреби виробництва; освіта дедалі більше почала набувати прикладного характеру.

У Великій Британії ще 1902 р. було видано закон, що зобов'язував місцеві органи освіти створювати державні граматичні школи. У 1918 р. термін обов'язкової початкової освіти було подовжено до 14 років, тобто діти від 5 до 14 років обов'язково повинні були навчатися в школах.

Університетська освіта у Великій Британії перебувала на вищому світовому рівні, а її центри – Лондонський, Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький університети – були своєрідною Меккою для кращих наукових сил світу і вабили талановиту молодь багатьох країн Європи, Америки, Азії.

Передові позиції США у виробництві, нових технологіях, зростання великого фабричного виробництва, конвейерна система його організації з технікою, що безперервно ускладнювалася, зумовили швидке зростання освіти в країні. Якщо 1910 р. в середній школі (9–12 класи) навчалася 15,4 % молоді віком 14–17 років, то 1920 р. – вже 32,3 %, а 1930 р. – 51,4 %.

Ще 1918 р. закони про обов'язкову початкову освіту було прийнято в усіх штатах. Тому неграмотність знизилася з 7,7 % 1910 р. до 4,3 % у



1930 р. У школах США встановили досить низький мінімум обов'язкових знань, зате істотно розширювалася програма необов'язкових предметів, що давало простір для творчості як педагогам, так і самим учням. Приблизно з 20-х рр. в американській школі здійснювалася диференціація навчання між тими, хто має «академічні здібності», й тими, хто «практично мислить». До шкільної програми вводилися курси, що готували до професії, ведення хатнього господарства.

Високого рівня досягла освіта у Франції. Ще наприкінці ХІХ ст. було прийнято закони, що передбачали обов'язкове навчання дітей обох статей від 6 до 13 років. На початку ХХ ст. встановлено нову структуру середньої школи, що формально зрівнювала класичне й реальне відділення у праві отримання подальшої освіти.

Центрами освіти і зосередження кращих наукових сил Німеччини стали Гейдельберзький, Кельнський, Лейпцизький та Фрайбурзький університети.

У ті роки освіта і наука в Німеччині мали суто прикладне спрямування та були, насамперед, підпорядковані військовим потребам рейху.

**2 Найважливіші досягнення науки.** Величезний вплив на розвиток суспільства на початку ХХ ст. зробили досягнення науки й техніки. У цей час були зроблені найбільші наукові відкриття, які привели до перегляду колишніх уявлень про навколишній світ і були названі революцією в природознавстві. Провідну роль у науці відігравали країни Західної Європи, у першу чергу Англія, Німеччина й Франція.

У перші десятиріччя ХХ ст. великих успіхів було досягнуто в математиці. Значне місце в працях математиків тих років посіло інтенсивне дослідження самих основ математики, зокрема детальне розроблення математичної логіки, яка перетворювалася на одну з провідних математичних наук. Значного розвитку в перші десятиліття ХХ ст. набула хімія. Поштовхом до цього стала Перша світова війна, коли терміново знадобилося створювати отруйні гази та протигази, збільшувати випуск вибухових речовин, шукати штучні замінники багатьох природних продуктів, які стали недоступними через блокади, особливо для Німеччини. У повоєнний час було розроблено й створено штучні матеріали, які знайшли широке застосування як у багатьох галузях економіки, так і в побуті людей.

Одним з авторів хімічної зброї став хімік Ф. Габер, який керував у роки Першої світової війни хімічним відділом у військовому міністерстві Німеччини. Ніяких моральних принципів він не дотримувався. На звинувачення у впровадженні нової страшної зброї масового знищення Габер цинічно відповідав, що гази, авіація й підводні човни стали новітніми досягненнями людства у військовій справі. З метою захисту від хімічної зброї було винайдено декілька видів протигазів, один з яких створив російський вчений М. Зелінський 1916 р.

Учені-біологи продовжували вивчення процесів спадковості. Одні з них, зокрема датський біолог В. Йогансен, який розробив генну теорію, вивчили генотип і фенотип організмів. Інші, особливо американський біолог Т. Морган, який розпочав систематичні експерименти з плодовою мухою (дрозофілою), розробили основні уявлення хромосомної теорії спадковості.

У галузі фізіології та психології теж було досягнуто значних успіхів. Російський вчений І. Павлов провадив систематичне експериментальне







■ Ф. Габер



■ В. Йогансен



■ І. Павлов

вивчення вищої нервової діяльності й створив теорію умовних рефлексів, яка підтвердила уявлення про цілісність організму тварини.

Мікробіологи продовжували розроблення вірусної теорії. Так, англійський біолог Ф. Творт 1915 р. зробив відкриття, що бактерії мають вірусні хвороби, які призводять до загибелі їхніх колоній. Канадський бактеріолог Ф. Дерель 1917 р. назвав віруси, що знищують бактерії, бактеріофагами, а його британський колега А. Флемінг відкрив лізоцин – антибактеріальний фермент, що виробляється людським організмом. На базі цих відкриттів було розроблено нові ліки – антибіотики.

З'явилися нові напрямки у вивченні природи, виникли нові науки, такі як хімічна фізика, біофізика, біохімія, геофізика й геохімія.

Найвизначніші відкриття першої половини ХХ ст. (зокрема, відкриття К. Ландштайнером класифікації груп крові) було відзначено Нобелівськими преміями. Ці премії заснував 1901 р. шведський інженер-хімік А. Нобель. Вони присуджуються щорічно за видатні праці з фізики, хімії, фізіології та медицини, економіки (з 1969 р.), за літературні твори, за діяльність зі зміцнення миру.

Премії з фізики, хімії, економіки присуджує Шведська королівська академія наук, з фізіології та медицини – Королівський карельський інститут, з літератури – Шведська академія, премії миру – комітет Норвезького парламенту.

**Макс Планк (1858–1947)** – німецький фізик-теоретик. Народився в родині юриста. Навчався в Мюнхенському та Берлінському університетах, професор університетів у Кілі та Берліні, член Берлінської академії наук, її незмінний секретар (1912–1943 рр.). Ще студентом захопився термодинамікою, обґрунтуванню другого принципу термодинаміки присвячено його докторську дисертацію (1879 р.). М. Планк досліджував застосування термодинаміки у фізико-хімічних процесах, зокрема в дисоціації газів і слабких розчинах.

На основі теорії електролітів Планк обчислив різницю потенціалів двох електролітичних розчинів (1890 р.). У 1900 р. він довів, що на рівні атома енергія рухається не постійним струмом, а порціями, що їх він називав квантами.

Важливе місце в науковій спадщині Планка посідають його монографії з основних розділів теоретичної фізики, що вирізняються глибиною



■ М. Планк



■ А. Ейнштейн



■ А. Нобель

та ясністю викладення. Почесний член АН СРСР, член Лондонського королівського товариства. Нобелівську премію присуджено 1918 р.

*Альберт Ейнштейн* (1879–1955) – видатний фізик, творець теорії відносності, один із засновників квантової теорії та статистичної фізики. З 14 років разом з родиною жив у Швейцарії. Після закінчення політехнікуму (1900 р.) працював учителем, згодом патентознавцем (до 1909 р.). У ті роки створив теорію відносності, провів дослідження зі статистичної фізики, броунівського руху, теорії випромінювання.

Відкриття, зроблені Ейнштейном, були визнані вченими всього світу і принесли йому міжнародний авторитет.

*Нільс Бор* (1885–1962) – видатний датський фізик, учень Е. Резерфорда. Спільно з Резерфордом розробив нову модель атома, що увібрала в себе всі зроблені ними відкриття. Бор, спираючись на ідею квантів Планка, створив квантово-планетарну теорію будови атома. Його праці присвячено корпускулярній теорії світла, дослідженню електронів, інших елементарних часток, енергії внутрішньоатомних посунань тощо. Заснував у Копенгагені Інститут теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії (1922 р.).

*Енріко Фермі* (1901–1954) – італійський фізик. Зробив великий внесок у розвиток сучасної теоретичної та експериментальної фізики. Навчався в університетах Італії, Німеччини, Голландії. У 1926–1938 рр. – професор Римського університету. Емігрувавши з фашистської Італії, працював у Колумбійському університеті (США), керував дослідницькими працями у США в царині використання ядерної енергії.

У 1934–1938 рр. Фермі зі співробітниками вивчав властивості нейтронів і, практично, заклав основи нейтронної фізики: він уперше спостерігав штучну радіоактивність, спричинену бомбардуванням нейтронами ряду елементів (у тому числі й урану), відкрив явище сповільнення нейтронів і створив теорію цього явища (отримав Нобелівську премію 1938 р.).

У грудні 1942 р. Фермі вперше здійснив ядерну ланцюгову реакцію у збудованому ним ядерному реакторі, де як сповільнювач нейтронів використовувався графіт, як паливо – уран. В останні роки життя досліджував фізику високих енергій.

*Ірен Жоліо-Кюрі* (1897–1956) – французький фізик, прогресивна громадська діячка. Дочка П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі. Після закін-

чення Паризького університету працювала в лабораторії М. Склодовської-Кюрі, 1925 р. захистила докторську дисертацію. Завідувала кафедрою в Сорбонні. У роки окупації брала активну участь у боротьбі французького народу проти фашистів.

Основні наукові праці – відкриття штучної радіоактивності, відкриття й дослідження процесів анігіляції тощо – Ірен Жоліо-Кюрі виконала спільно з чоловіком Фредеріком Жоліо-Кюрі. Досліджувала реакцію поділу ядер, працювала в Комісаріаті з атомної енергетики. Член Всесвітньої ради миру. Нобелівську премію отримала 1935 р.

*Фредерік Жоліо-Кюрі* (1900–1958) – французький фізик. У 1923 р. закінчив Школу фізики і прикладної хімії, 1926 р. одружився з Ірен Кюрі. У 1930 р. захистив докторську дисертацію, з 1935 р. викладав у Сорбонні, 1937 р. отримав кафедру фізики і хімії в Колеж де Франс, якою керував до кінця життя. Очолював лабораторію атомного синтезу, працював у галузі фізики атомного ядра; за відкриття явища штучної радіоактивності одержав (разом з І. Жоліо-Кюрі) Нобелівську премію.

*Ернест Резерфорд* (1871–1937) – видатний англійський фізик. Уперше дав наукове пояснення суті радіоактивності на базі вчення про будову атома. У 1898–1900 рр. установив, що з розпадом радіоактивних елементів з'являються два види випромінювання, які мають різний ступінь проникності, й означив їх першими літерами грецької абетки: альфа та бета. У 1902 р. він виокремив ізотоп торію (торій-Х). У 1903 р. Резерфорд разом з фізиком Ф. Содді запропонували загальну теорію радіоактивності. Цю теорію вчений підтвердив низкою блискучих дослідів. У 1911 р. Резерфорд запропонував планетарну модель атома, згідно з якою атом являє собою складну систему, що складається з позитивно зарядженого ядра дуже малого діаметра (порівняно з діаметром атома), навколо якого рухаються електрони.

У 1918 р. цей фізик створив перший пристрій для штучного розщеплення атомів азоту, що їх він «бомбардував» альфа-частинками (тобто ядрами атомів гелію). Завдяки цьому експериментові Резерфорд спостерігав перетворення одного елемента на інший.

Проте наприкінці життя, 1934 р., Резерфорд висловив сумнів у тому, що отримання ядерної енергії в кількостях, достатніх для практичного використання, буде колись досягнуто. Можливо, знаменитий вчений



■ Нільс Бор



■ Енріко Фермі



■ Е. Резерфорд



■ З. Фрейд

розумів, що коли буде вивільнено «ядерного джина», люди використають його насамперед у воєнних цілях, тому він хотів якомога довше утримати його в лабораторних стінах.

**Зигмунд Фрейд (1856–1939)** – австрійський лікар-психотерапевт і психолог, засновник психоаналізу. Розвинув теорію психо-сексуального розвитку індивіда. У процесі формування характеру та його патології головну роль відводив переживанням раннього дитинства. Від методу виявлення з допомогою гіпнозу забутих психічних травм перейшов до методу вільних асоціацій як основи психоаналітичної терапії. Принципи психоаналізу поширив на різні сфери людської

культури – міфологію, фольклор, художню творчість, релігію та ін. Головні праці Фрейда: «Тлумачення снів» (1900 р.), «Психопатологія повсякденного життя» (1904 р.), «Тотем і табу» (1913 р.), «Я і Воно» (1923 р.).

На основі вчення Фрейда виник цілий науковий напрям – фрейдизм. Фрейдисти, виходячи з теорії свого основоположника про підсвідомість як основи діяльності людини, намагаються звести форми культури та соціального життя до проявів первинних інстинктів, насамперед до статевого потягу.

**3 Технічний прогрес.** Від кінця XIX ст. розвивалася тенденція перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Якщо до початку XX ст. значна частина технічних винаходів була справою рук талановитих самоуків, то надалі чимраз більша частка відкриттів, що становили інтерес для виробництва, ставала результатом використання наукового знання. Револьюційний переворот у природознавстві відкривав гігантські можливості розвитку продуктивних сил. Вражаючими були досягнення в машинобудуванні, авіації. Ще на початку століття автомобіль був дуже дорогим і досить повільним видом транспорту. Однак автомобілі ставали дедалі дешевшими, швидкими, легкими й доступними покупцям, оскільки в їхньому виробництві почали використовувати більш легкі метали і пластмаси. Лідером автомобільної промисловості, поза сумнівом, були США. Основне виробництво легкових автомобілів зосереджувалося на заводах «великої трійки» – «Дженерал моторс», «Форд», «Крайслер».

У Франції центрами виробництва легкових автомобілів стали фірми «Рено», «Пежо-Ситроен», «Крайслер-Франс» та ін.

На початку 20-х рр. XX ст. поряд з радіотелеграфним зв'язком виникло радіомовлення. Для вивчення законів поширення радіохвиль чимало зробили Б.О. Введенський, О.Н. Щукін, А. Зоммерфельд та інші вчені. Успішно розвивалися в ті роки радіолокація та радіонавігація.

Радіоелектронні засоби, наприклад, дозволяли визначати розташування віддалених предметів, їхню швидкість і в деяких випадках розпізнавати об'єкт. Зростала суспільна значущість радіомовлення, що транслювало як інформаційні, так і розважальні програми. У 1926 р. вперше було встановлено трансатлантичний телефонний зв'язок між Лондоном і

Нью-Йорком, заснований на використанні радіотехніки.

Першу систему телемовлення було продемонстровано у 20-ті рр. в Англії Джоном Лоджі Бердтом. Телевізійна картинка являла собою чергування рухомих чорних та білих смуг. Такі експерименти вперше було проведено у 1925–1926 рр. з використанням лампових підсилювачів. У 1928 р. було здійснено перші кроки до появи кольорового телебачення. У 1931–1932 рр. створено іоноскоп – першу передавальну телевізійну трубку з накопиченням електричних зарядів. Цей винахід належав росіянину В.К. Зворикіну, який працював у США.

Істотні зміни сталися на транспорті, що посідав дедалі важливіше місце у повсякденному житті людей. Після Першої світової війни авіація перетворилася на перший різновид транспорту, спочатку для перевезення пошти, потім – пасажирів.

Електрика, що до Першої світової війни вважалася розкішшю в побуті, в 20-ті рр. стала звичайним атрибутом житла мешканців міста. Водночас у будинках з'явилися й нові побутові прилади: пилососи, праски, пральні машини тощо. Будувалися перші електростанції, у тому числі й гідроелектричні (ГЕС). Найбільшою з побудованих була ГЕС Боулдер на р. Колорадо у США – її гребля сягала заввишки 222 метри. Характерною рисою пейзажу стали металеві щогли ліній електропередач. Електричні машини витіснили парові з промисловості.

**? Перевірте себе**

1. Чим була викликана необхідність підвищення значущості освіти у 20–30-х рр.?
2. На конкретних фактах покажіть нові риси в розвиткові освіти.
3. Які нові відкриття визначали прогрес науки і техніки в середині ХХ ст.?
4. Які нові наукові дисципліни виникли в перші десятиріччя ХХ ст.?
5. Схарактеризуйте найважливіші досягнення лауреатів Нобелівської премії М. Планка, А. Ейнштейна, Е. Резерфорда та ін.



**§47**

**Література**

**АКТУАЛІЗАЦІЯ**  
**ЗНАНЬ**

*Який період в історії літератури називають «срібним віком»?*

**1 Основні напрями в розвитку світової літератури.** У 20-ті рр. новим явищем у літературі стала поява письменників «утраченого покоління» – американця Ернеста Хемінгуея, англійця Річарда Олдінгтона, німця Еріха-Марії Ремарка, – покоління, чиє становлення як митців припало на роки війни. Вони найбільш гостро відчули й висловили руйнацію цінностей, що сталася після війни. Герої їхніх романів – сильні молоді люди, які також багато пережили і зневірилися. У більшості своїй вони не стали циніками: знають ціну чоловічій дружбі, відданості, любові, для них усе це, можливо, – останнє виправдання сенсу життя.

Термін «утрачене покоління», що його вперше вжила американська



■ А. де Сент-Екзюпері



■ Р. Олдінгтон



■ Е.-М. Ремарк



■ Е. Хемінгуей

письменниця Г. Стайн, став означати напрям в літературі, який відобразив протест проти нелюдської бійні Першої світової війни, настрої песимізму й зневіри у соціальній дійсності та способі життя.

Зародження фашизму і загроза нової світової війни не могли не позначитися на літературному процесі 20–30-х рр. Письменники-прозаїки, поети, публіцисти, можливо, глибше за інших розуміли, яку небезпеку криє в собі фашизм, які згубні наслідки несе людству. Світове визнання завоював антифашистський філософський роман у Німеччині – трилогія «Йосиф та його брати» Т. Манна та «Іудейська війна» Л. Фейхтвангера, де будь-які війни показано в усьому їх людиноненависницькому вигляді. У зв'язку з посиленням реакції актуального значення набула антивоєнна тематика в Німеччині. Вона була репрезентована романом Е.-М. Ремарка «На Західному фронті без змін», книгами Л. Ренна, А. Цвейга. Героїчну сторінку вписали до історії німецької літератури твори поетів – учасників руху Опору, наприклад «Моабітські сонети» А. Гаусгофера, знайдені після розстрілу автора. Посилення антифашистських настроїв в Італії знайшло вияв у творчості Ч. Павезе, А. Моравія, який написав сатиричний роман «Маскарад». У «Бесідах на Сицилії» Е. Вітторіні в алегоричній формі висловлено протест проти воєнних авантур фашизму. У роки руху Опору італійська прогресивна література набула антифашистського духу, віри в людину з народу.

Антивоєнна тематика у французькій літературі представлена творчістю А. Барбюса. Його романи «Вогонь» і «Ясність» написано в кращих традиціях реалізму. Ідейним ватажком міжнародного антифашистського фронту був письменник Р. Роллан, під керівництвом якого організовувалися конгреси миролюбних сил. Французький письменник А. Мальро в романі «Надія» засудив фашистську агресію в Іспанії, широко відомим став автор пацифістського роману «Велика черета» Ж. Жйно.

Одним з найулюбленіших французьких письменників у міжвоєнний період став А. де Сент-Екзюпері, а його притча-казка «Маленький принц» належить до найкращих літературних творів.

Несприйняттю війни, її викриттю як антилюдського явища присвячено творчість англійського письменника Річарда Олдінгтона, який добровольцем брав участь у боях на фронтах Першої світової війни. Його анти-

воєнний пафос втілено в романі «Смерть героя».

До гурту найбільших письменників увійшов Луї Арагон, який опублікував у ті роки перші три книги епопеї «Реальний світ» і низку критичних творів. Прогресивні художні принципи розвивали у своїй творчості й багато інших, більш молодих літераторів: англієць Дж. Олдрідж, французи Л. Муссінак, Т. Ремі, А. Філіпп, американці С. Фітцджеральд, В. Фолкнер, Е. Сінклер, драматурги Ю. О'Ніл та Т. Уайдлер. Зокрема, поява низки блискучих прозаїків і драматургів у США в 20-х рр. свідчила про те, що, за висловом французького академіка А. Зігфріда, «Америка стала дорослішою». Надзвичайним творчим піднесенням була позначена діяльність німецьких письменників-емігрантів. Широкої популярності набули романи В. Бределя, А. Зегерс, філософські поеми Й. Бехера. Видатну роль в антифашистській боротьбі відіграла творчість поета і драматурга Б. Брехта.

У 20-ті рр. виокремилася й велика група письменників, котрі намагалися, як і авангардисти в образотворчому мистецтві, виявити нові уявлення громадської свідомості, змінюючи не лише зміст, а й саму форму літературних творів. Цю течію в літературі назвали модернізмом. Найвпливовішими його представниками стали: француз Марсель Пруст, австрієць Франц Кафка та ірландець Джеймс Джойс. Якщо традиційному реалістичному романові необхідні, щонайменше, характери, сюжет і певна композиція, то для модерністів була характерною відмова від цих звичних атрибутів. У циклі романів М. Пруста «У пошуках втраченого часу», наприклад, головний герой намагався відтворити минулий час, передаючи вигадливі асоціації пам'яті, переливання почуттів і настроїв, відтворюючи образи людей. Місце сюжету посів неперервний «потік свідомості». У романах та оповіданнях Ф. Кафки зникає й інший атрибут реалістичного роману – характер.

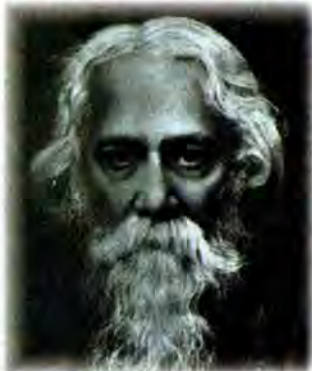
Література також повинна була реагувати на появу масового читача, для якого читання стало формою дозвілля. У 20–30-х рр. пригодницькі книги в душі Ж. Берна, Л. Буссенара чи Р. Стівенсона заступив детектив. Саме в ті роки з'явилися Еркюль Пуаро – герой детективних романів англійки Агати Крісті, комісар Мегре – француза Жоржа Сименона, Ніро Вульф і Пері Мейсон – американців Рекса Стаута і Ерла Стенлі Гарднера. За всієї різноманітності жанрів західної літератури в ній переважала література масова.

## 2 Творчість Р. Тагор, Р. Роллана, А. Франса, Б. Шоу, Т. Манна, Дж. Голсуорсі, І. Буніна.

*Рабіндранат Тагор* (1861–1941) – визначний індійський письменник і громадський діяч. Навчався у Калькутті, після цього в Лондонському університеті. Друкувався з 1875 р. У 1878–1880 рр. переймався в Англії літературою та музикою. Тагор дав узагальнену картину колоніальної дійсності, свавілля влади, затурканості селян, створив образ борця з кривдою. У його поезії простежується еволюція ідейно-естетичних переконань, у підсумку якої він сформулював гуманістичну концепцію «джи-бандеботу» («божество життя»).

У 20-х рр. Тагор подорожував Європою, Азією, Америкою. Підсумки Першої світової війни, власні враження від повоєнної Європи й роздуми над долею народів знайшли втілення в публіцистичних творах поета.





■ Р. Тагор



■ Р. Роллан



■ Б. Шоу

Так, книжка «Націоналізм» попереджає про мілітаристську сутність шовінізму на Заході та Сході. Сповнені роздумів над соціальними проблемами лірична збірка «Східний наспів», алегоричні драми «Визволений потік», «Червоні олеандри». Від кінця 20-х рр. політичні погляди Тагора стали більш радикальними. Відгукуючись на піднесення національно-визвольного руху 1929–1934 рр., він у романі «Чотири частини» знову звернувся до проблеми правомірності насильства як засобу соціальної боротьби. Проза тих років містила психологічні повісті «Дві сестри», «Квітник», оповідання. Оpubліковано поетичні збірки «Листя», «На краю», «Вечірній світильник». В «Оповіданні мусульманки» він знову попереджав про небезпеку релігійно-супільного фанатизму.

Творчість Р. Тагора і його громадська діяльність залишили великий слід в історії світової культури. У 1913 р. письменникові було присуджено Нобелівську премію.

Ромен Роллан (1866–1944) – французький письменник, громадський діяч, учений, музикознавець. Народився в сім'ї нотаріуса. Дістав гуманітарну освіту у вищій нормальній школі в Парижі. У 1895 р. захистив у Сорбонні дисертацію «Походження сучасного оперного театру». З 1897 р. – професор курсу історії музики вищої нормальної школи, у 1902–1912 рр. – професор Сорбонни.

Наприкінці 90-х рр. Роллан розпочав роботу над циклом драм про французьку революцію 1789–1799 рр.: «Вовки», «Перемога розуму», «Дантон», «Чотирнадцяте липня». Нарис про Бетховена започаткував серію біографій великих людей – творців мистецтва. У 1907 р. вийшло друком «Життя Мікеланджело», 1911 р. – «Життя Толстого».

Початок Першої світової війни письменник зустрів у Швейцарії. Із серпня 1914 р. він почав активно і систематично друкуватися як публіцист, закликаючи до розуму та совісті народів, «яких убивають». Антивоєнні переконання Роллана відобразились у драматичній сатирі «Лілолі» та ліричній повісті «П'єр і Люс».

Ромен Роллан багато зробив для консолідації антифашистського руху. Разом з Барбюсом був керівником міжнародного антифашистського фронту. Основний художній твір Роллана після Першої світової війни – роман «Зачарована душа» (1922–1933), де він застеріг людство від небезпеки фашизму.



У 1915 р. став лауреатом Нобелівської премії.

*Джордж-Бернард Шоу* (1856–1950) – англійський драматург. Походженням ірландець. Замолоду жив у Дубліні, після закінчення школи служив клерком. У 1876 р. переїхав до Лондона, де захопився літературою та журналістикою.

Уже в перших романах визначилося ядро його творчого методу – парадокс як засіб розтрощення ідеологічних догм. У п'єсі «Будинок, де розбиваються серця», написаній під відчутним впливом Чехова, він звинуватив паразитизм офіційного суспільства, втрату ним духовних цінностей, стирання індивідуальності характеру. П'єса «Свята Іоанна» – єдина трагедія Б. Шоу, присвячена новому тлумаченню історії Жанни д'Арк. Автор показав, що героїні французького народу були притаманні не лише одержимість, а й розум, якого однаково боялися як англійці, так і французи.

Твори 30-х рр. «Візок із яблуками», «Кепсько, але правда», «Женева» та інші перейняті думкою про те, що західне суспільство зайшло у безвихідь, а демократія переживає найгострішу кризу. У п'єсі «Женева» домінувало антифашистське спрямування.

У 1925 р. Б. Шоу було присуджено Нобелівську премію. Кращі його п'єси надовго увійшли до репертуару кращих театрів світу.

*Томас Манн* (1875–1955) – німецький письменник. Народився у старовинній бюргерській родині. Славу йому приніс перший роман «Будденброки» (1901 р.) – розлога оповідь про долю чотирьох поколінь любецького патриціанського роду. Лейтмотив твору – загальний занепад німецького суспільства, відчуття вичерпаності колишніх форм життя. Світове визнання здобув роман «Чарівна гора» про німецьке суспільство наприкінці Першої світової війни, де головний герой долав складний шлях до засвоєння гуманізму та несприйняття насильства. У 1929 р. Томасові Манну було присуджено Нобелівську премію.

*Джон Голсуорсі* (1867–1933) – англійський письменник. Закінчив Оксфордський університет. Літературну діяльність почав як неоромантик (романи «Джослін», «Вілла Рубейн»). Згодом у Голсуорсі виникла ідея створення циклу про долю однієї родини – Форсайтів – на тлі найскладніших суспільних і соціальних явищ того часу. Зародженням циклу стала новела «Врятування Форсайта» (1901 р.), за якою побачив



■ Т. Манн



■ Д. Голсуорсі



■ І. Бунін



8  
світ роман «Власник» – реалістична картина звичаїв вікторіанського періоду історії Англії. Після новели «Останнє літо Форсайта» Голсуорсі написав романи «В петлі», «Здається внайми», що склали разом з «Власником» і новелою «Пробудження» трилогію «Сага про Форсайтів». Після цього народилася друга трилогія про Форсайтів – «Сучасна комедія»; окремі члени цієї родини з'явилися і в третій трилогії «Кінець глави». Хоча письменник був прихильником суспільного ладу, що існував в Англії, це не заважало йому критично ставитися до проблем англійського суспільства. Виступаючи як публіцист, Голсуорсі висловлював гуманістичні погляди, а в своїх критичних статтях розвивав принципи реалізму. Лауреат Нобелівської премії 1929 р.

282  
Бунін Іван Олексійович (1870–1953) – російський письменник. Народився у збідній дворянській родині. Вороже зустрівши події жовтня 1917 р., Бунін 1920 р. емігрував до Франції. Там він звернувся до інтимних ліричних споминів молодості. Роман «Життя Арсенєва» ніби замкнув цикл художніх автобіографій, пов'язаних з російським дворянством. Одне з центральних місць у пізній творчості Буніна посідає тема фатальної любові – пристрасті. В еміграції Бунін до того ж створив філософсько-літературний трактат про Л.М. Толстого, написав «Окаянні дні», «Спогади». У 1933 р. І.О. Буніну присудили Нобелівську премію. Творча спадщина письменника має велику пізнавальну та естетичну силу. Спадкоємець традицій класичної російської літератури, він став одним з найбільших майстрів слова у світовій літературі.

### ? Перевірте себе

1. Хто написав роман «Іудейська війна»?
2. До якої літературної течії належали твори А. Барбюса?
3. Назвіть найвідоміших представників модернізму в літературі 20–30-х рр.
4. Хто з визначних письменників брав участь в антивоєнному русі.
5. Які персонажі стали найулюбленішими літературними героями широкого загалу читачів у 20–30-ті рр.?

### ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

#### Бернард Шоу. З п'єси «Інший острів Джона Булля»

...Можна нам дізнатися, у чому полягає таємниця цього світу, Кігане?

Цілком зрозуміло, що наш світ – це місце скорботи і мук, місце, де процвітає дурень, а мудрого переслідують і ненавидять; місце, де чоловіки, жінки тиранять одне одного заради любові; де дітей пригнічують, мордують задля виховання і батьківського обов'язку; де слабких тілом отруюють, щоб вилікувати, а слабких духом наражають на страшні тортури позбавлення волі – не на години, а на роки – в ім'я правосуддя. Це місце, де люди згодні на найтяжчу працю, аби врятуватися від нестерпної нудьги своїх розваг; де справа доброчинності твориться руками найманців заради спокутування душ розпусників і дармодів. Моя релігія навчає, що у світі є лише одне таке місце жаху і страждань – це пекло. Проте, виходить, наша земля є пеклом, і ми... знаходимося тут, щоби спокутувати гріхи, вчинені нами в попередньому житті.

Яке враження справили на вас слова Кігана про «таємницю цього світу». Чи згодні ви з цими словами?

### Анрі Барбюс. З роману «Вогонь»

У цей скорботний ранок люди, змучені втомою, змокли під дощем, розбиті від цілої ночі гуркоту, вцілілі після виверження вулкана і повені, починають осягати, наскільки війна відразлива морально і фізично; вона не тільки гвалтує здоровий глузд, а й розвиває всі погані інстинкти: самолюбство доходить до жорстокості, жорстокість – до садизму, потреба насолоджуватися межує з безумством.

Вони уявляють собі все це, як нещодавно невиразно уявляли свої лиха. Їхній гнів рветься назовні; вони намагаються висловити його словами...

Вони ніби намагаються звільнитися від омани, від невігластва, що плямує їхню душу, як бруд – тіло, і хочуть, нарешті, дізнатися, за що їм ця кара.

*Яку оцінку дає автор війні?*

§48

## Мистецтво

283

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

*Назвіть основні напрями в живописі на початку ХХ ст.*

**1** *Основні ідеї та напрями у розвитку мистецтва в першій половині ХХ ст.* Відмітною особливістю суспільної свідомості початку ХХ ст. була віра в невинність прогресу людства, безмежний оптимізм.

Перша світова війна серйозно похитнула ці переконання. Самий її початок, жорстокість, злидні, нею спричинені, викликали перелам у громадських настроях. Він, передусім, виявився у зникненні оптимізму, який заступив песимізм – зневіра в щасливе майбутнє. Характерною рисою свідомості стало відчуття занепаду європейської цивілізації – відчуття, яке на початку століття побутувало хіба що серед частини європейських інтелектуалів-декадентів. Маніфестом цього нового світо-сприйняття стала книга Освальда Шпенглера «Занепад Європи», що публікувалася в 1919–1922 рр. У ній історію людства показано не як звичайний лінійний процес розвитку від простого до складного, від дикості до цивілізації, як ланцюжок не пов'язаних одна з одною культур, кожна з яких народжується, переживає піднесення, а потім занепадає і гине, лишаючи за собою туманні спомини й руїни.

Іншою, не менш важливою, рисою зрушень у суспільній свідомості стало поширення ірраціоналізму – зневіри в можливостях людського розуму. Ці два великі зрушення суспільної свідомості – затвердження песимізму та ірраціоналізму – залишили глибокий слід в європейському мистецтві.

Світова економічна криза, наступ фашизму, нацизму, поява тоталітарних режимів не могли не відбитися трагічно на долі й творчості літераторів і митців. Еміграція архітекторів, скульпторів, музикантів, митців з країн, де утвердилися нацизм і тоталітаризм, внесла істотні зміни до художньої культури багатьох країн. Так, митці «паризької школи», що знайшли притулок у США, сприяли перетворенню Нью-Йорка на міжнародний художній центр у творчості діячів мистецтва в 20–30-х рр., особливої ваги набули соціально-політичні чинники. З іншого боку, соціальні рухи в багатьох країнах викликали до життя новаторські,





■ *М. Дітріх*



■ *К. Гардель*



■ *К. Шульженко*

революційні течії в мистецтві. До нових явищ міжвоєнного періоду можна віднести й інтенсивний розвиток інтернаціональних і національних мистецьких процесів. Відбувалося зближення мистецтва різних країн і народів.

Важливим новим явищем 20-х рр. стало народження масової культури внаслідок тих різноманітних змін, що відбувалися в XIX–XX ст. Більша частина населення європейських країн стала писемною, а відтак – «споживачем» культурної продукції. З іншого боку, під впливом промислової революції руйнувався старий життєвий уклад, мільйони людей залишили село і стали мешканцями міста. На їхнє мислення й поведінку почали впливати вже не традиції, а засоби масової інформації, насамперед газети й журнали, що мали в ті роки колосальний вплив. З появою радіо розпочалася епоха масової естрадної музичної культури, пісень, що буквально одразу ж, завдяки виконанню по радіо, а після цього – тиражуванню на грамплатівках, ставали надбанням мільйонів, які робили виконавців «зірками». Це – «король танго» Карлос Гардель в Аргентині, Марлен Дітріх у Німеччині, Моріс Шевальє у Франції, Леонід Утьосов, Клавдія Шульженко в СРСР.

Специфіка масової культури полягає в тому, що фільм, книга чи пісня стають справді культурною продукцією, яка створюється та розповсю-



■ *М. Шевальє та Л. Утьосов у житті та на кінострічці*

джується в масовому порядку. Вона, завдяки своїй специфіці, мусть відповідати потребам масової аудиторії в дозвіллі, розвазі, розрядці, на-решті, постійно ніби балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття.

**2 Живопис.** Модерністські течії у 20-ті рр. вже стали «старими» майстрами. Фовісти, кубісти, футуристи заспокоїлися. Вони вже не «бунтівники», а визнані метри, хоча й не створювали більше нічого незвичайного (крім П. Пікассо). До модерністів поступово прийшло визнання, але більшість музеїв ще не поспішала придбати їхні твори. Час «зірок» минув, накопилася широка хвиля приблизно рівнозначних багатолюдних шеренг митців.

Того ж часу, в перші повоєнні роки, стало помітним піднесення абстрактного мистецтва. Після Першої світової війни інфляція духовних цінностей, прискорена еволюція стилів і напрямів, що стала дуже інтенсивною у другій половині 10-х рр., призвели до появи безпредметного мистецтва. К. Малевич створив свій знаменитий «Чорний квадрат на білому тлі» 1915 р. Ця крайня школа модерністського мистецтва розвивалася з 1912 р. як протистояння кубізму та вихід на безпредметне зображення, позбавлене всякого зв'язку з предметним світом. У 20-ті рр. його репрезентували француз Р. Делоне, голландець П. Мондріан, К. Малевич та інші митці, які потрапили під вплив абстракціоністських живопису й теорії. Інше русло еволюції стилів, що йшло від символізму і стилю модерн, привело до появи унікального засобу абстрактного живопису, засновником якого був В. Кандинський, що, практично, не мав прямих послідовників. Творчість В. Кандинського однаково належала як російському, так і німецькому авангардові. Якщо безпредметність, залишивши всі компроміси з реальністю на стадії кубізму, прямувала до рішучого розриву з конкретністю, створюючи мову універсальних першоелементів, то абстракціонізм Кандинського розвивався від особистого до загального, поступово звільнюючись (абстрагуючись) від реальних форм. На відміну від безпредметності, в абстракціонізмі мова не вільна від абстракцій з рослинними й біоморфними формами та енергіями, хоча вони не нагадують нічого конкретного. У 20-ті рр. в наукових і творчих



■ П. Пікассо



■ К. Малевич



■ В. Кандинський

лабораторіях Парижа, Москви, Мюнхена робилися спроби узагальнити досвід абстракціонізму, вивчити першоеlementи художніх форм (лінія, крапка, пляма, колір тощо), а також опрацьовувались ідеї синтезу живопису, архітектури, ужиткового мистецтва, початок дизайну. У другій половині 20-х рр. інтерес до абстракціонізму зменшився. У ряді країн з авторитарними й тоталітарними режимами цю течію затаврували і навіть заборонили.

Науково-технічний прогрес став поштовхом для формування нових стильових напрямів у мистецтві супрематизму (від лат. *supremus* – найвищий), конструктивізму, раціоналізму. Становлення конструктивізму було продовженням супрематизму К. Малевича.

Конструктивізм протистояв абстрактній філософічності супрематизму Малевича, прагнучи за допомоги безпредметної форми винайти компроміс мистецтва і техніки. У Росії цей напрям (В. Татлін, А. Родченко, Е. Лисицький) відіграв важливу роль в архітектурному мистецтві, дизайні та будівництві. У Москві від тих часів залишилося чимало будинків, створених у стилі конструктивізму. Проекти й ескізи російських архітекторів справили значний вплив на видатних західноєвропейських зодчих Ле Корбюзьє та Міс ван дер Рое.

Створена В. Гропіусом у Німеччині школа «Баугаух» (1912–1932 рр.) проголошувала єдність усіх мистецтв, відкидала традиційні відмінності між ремісником і митцем, прагнучи створити нові зв'язки між ремеслами і промисловістю, виробництвом і науками, між художньою творчістю й технічною творчою думкою. Його лабораторія дизайну опрацьовувала проекти для промисловості. З приходом фашистів до влади в Німеччині школа припинила існування, але її діячі продовжували творити в еміграції.

Поряд із цим поворотом до «речовинності», а також до реалізму, в перші повоєнні роки майже в усіх галузях мистецтва і творчості можна помітити характерну рису – спрямованість у майбутнє, сподівання світового розквіту й духовного перетворення світу через розвій мистецтва. Водночас досяг творчих висот жанр антиутопії (Є. Замятін, А. Платонов, О. Хакслі, Дж. Оруелл). Кандінський мріяв про створення храму всесвітньої утопії. Ле Корбюзьє будував місто-сад у передмісті Бордо у Франції. Однак реальне життя не давало підстав для оптимізму. Жахи Першої світової війни, її тяжкі наслідки та й загалом умови повоєнного крутого історичного зламу викликали в Європі рухи протесту проти дійсності й самого мистецтва.

Наприкінці війни та в перші повоєнні роки кубізм, футуризм та експресіонізм втратили популярність. Їх заступили нові течії – дадаїзм, згодом сюрреалізм. Дадаїзм об'єднав у роки війни велику групу швейцарських митців, які займали агресивну антиестетичну позицію. Вони заперечували сенс життя, мистецтва як творчої діяльності. Дадаїсти захоплювалися колажем, фотомонтажем, спорудженням механічних приладів, маскарадними діями. Вони відкидали ідею художнього синтезу, навмисне її пародіюючи. Дадаїсти пропонували творчість без усякої мети, виходячи з проявів сутності життя. Ця ірраціональна течія незабаром змінилася новою – сюрреалізмом, течією, що виникла 1924 р. і розглядала світ як нагромадження парадоксів, кошмарів і соціального безумства. Сюрреалізм також відкидав художній синтез, створив свою стильову форму та ідейну концепцію безглуздості буття, що уявляються





■ С. Далі та деякі з його найвідоміших мистецьких творів

митцеві у вигляді жахливих кошмарів або неправдоподібно-фантастичних видінь. Створюючи картини, художники цього напрямку намагалися, за їх висловлюваннями, розірвати «ланцюги розуму», поринути в безодню підсвідомого, дати волю інстинктам, снам і зафіксувати на полотні чи папері ті слова, образи, асоціації, що в них виникають, хоч би якими хаотичними та незв'язними вони були.

Світової слави зажила творчість каталонця Сальвадора Далі, який з 1929 р. по 1940 р. жив у Франції. Сюрреалісти на чолі з С. Далі намагалися зобразити ірраціональний світ. На їхніх картинах, на відміну від картин абстракціоністів, присутні предмети начебто знайомі, але інколи вони виглядають химерно й поєднані в незвичайній композиції, як це буває в нічних мареннях. Картини С. Далі «Постійність пам'яті» та «Палаюча жирафа» найбільш яскраво характеризують цей напрям в образотворчому мистецтві, центром якого став Париж.

У 30-ті рр. вплив сюрреалізму поширився за межі Західної Європи, досягнувши Латинської Америки та Японії.

**3** *Театр і музика.* Після закінчення Першої світової війни значно поживалося театральне життя в Західній Європі та США. У ньому поряд з модерністським «новаторством» виникло чимало реалістичних напрямів. Театр Заходу зазнав потужного впливу славетної системи К.С. Станіславського, а також впливу радянської режисерської школи В.Е. Мейерхольда. Велике значення в міжнародному культурному житті мали гастролі радянських театрів, особливо МХАТу.

У Радянському Союзі в 20-х рр. працювало багато талановитих режисерів-новаторів. Найбільш відомими з них були К. Станіславський, який створив свою цілісну театральну систему, де кожен працівник театру знав свою роль, а також В. Немирович-Данченко, В. Мейерхольд, О. Таїров, Л. Курбас та ін. Вони ставили вистави за творами драматургів М. Островського, А. Чехова, М. Горького, М. Булгакова, В. Вишневсько-





■ К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, В. Мейєрхольд

го. З цими режисерами в кращих театрах Москви та Ленінграда працювали актори В. Качалов, М. Царьов, А. Нежданова, в Україні – М. Литвиненко-Вольгемут, П. Саксаганський та ін.

У театральному мистецтві Німеччини прогресивне значення мала творчість невтомного шукача, майстра яскравої виразності, режисера М. Рейнгардта. Світове визнання дістала новаторська діяльність талановитого драматурга і режисера Б. Брехта, який ще в 20-х рр. створив у Берліні «епічний театр» високої художньої якості. Славу Брехтові принесли вистави за його п'єсами «Тригрошова опера» (1928 р.), «Матінка Кураж та її діти» (1938 р.) та ін.

Музична культура Німеччини періоду Веймарської республіки вирізнялася розмаїттям ідейно-естетичних напрямів. Багатостороннім був репертуар музичних театрів, концертів, фестивалів. Плідно працювали визначні композитори Німеччини Г. Гіндесміт, К. Вейль, які перебували на гуманістичних позиціях. Всесвітньої слави зажили Берлінський філармонічний оркестр, Лейпцизький симфонічний оркестр, Дрезденська та Берлінська опери.

У Франції в 30-х рр. великої популярності набув новаторський театр «Картель», що успадкував кращі традиції минулого. Найталановитішим режисером цього театру був Ш. Дюллен, який усував із нього натуралізм і декадентські елементи. Велику роль у пропаганді драматургії А. Чехова у Франції відіграв Ж. Пітоєв. Продовжувачем класичних традицій залишався театр «Комеді франсез». Найбільшим центром передового театрального мистецтва став Національний народний театр, очолюваний Ж. Віларом. Кращі режисери (Ж. Сарту, А. Сельє) ставили прогресивні, часом гостросоціальні п'єси («Полковник Фостер визнає себе винним» Р. Вайяна, «Страх» Ж. Сорія та ін.).

Складний творчий шлях пройшов найвідоміший композитор Франції А. Онегер. У 20-х рр. разом з іншими композиторами він виступав з вимогою «новаторства» в музиці, вважаючи, що сучасна музика повинна відображати індустріальний ритм великого міста. Та коли у Франції розпочалися виступи фашистів, Онегер став активним учасником Народно-го фронту, написав музику до п'єси Р. Роллана «14 липня» та один з кращих своїх творів – ораторію «Жанна д'Арк на вогнищі». Головна тема цього твору – протест проти насилля і заклик до боротьби.





В Італії найпопулярнішим драматургом був Луїджі Піранделло. Найближче до народного життя стояв Неаполітанський театр, на сцені якого ставилися п'єси місцевого драматурга Рафаеля Вівіані. Музична культура Італії мала глибокі традиції та вважалася однією з провідних у світі. Всесвітньої слави зажили італійські майстри оперного мистецтва Енріко Карузо, Тіто Руффо, Беньяміно Джильї та ін. Велику роль у світовій музичній культурі відігравали диригент А. Тосканіні, піаніст і композитор Ф. Бузоні, Дж. Маліп'єро і Р. Піцценетті прагнули відродити традиції старовинної італійської музики. Для творчості композиторів О. Респігі та А. Казеллі характерним було захоплення імпресіонізмом і неокласицизмом. Світове визнання дістали театри «Ла-Скала» (Мілан), «Сан-Карло» (Неаполь), «Феніче» (Венеція), Римська опера. У Великій Британії в театральному житті прогресивне новаторство впроваджувалося повільно, тут давався взнаки традиційний консерватизм. Класичні традиції успадкував і розвивав шекспірівський будинок «Олд Вік». Дуже вплинула на розвиток англійського театру драматургія Б. Шоу та Д. Прістлі. З-поміж режисерів вирізнявся Гордон Крег (син славетної актриси Елен Террі). З акторів найвідомішими були Джон Гілгуд, Сібіл Торндайк, Едіт Еванс, Пеггі Ешкрофт, Лоуренс Олів'є. Велике значення для пропаганди оперного мистецтва країни мала діяльність Т. Бічема, головного диригента лондонського оперного театру «Ковент-Гардон».

США до світової війни 1914–1918 рр. були країною невисокої театральної культури. Тільки під час війни виник рух за створення самобутнього високохудожнього театру, очолений драматургом Юджином О'Нейлом. Центром театрального життя став Нью-Йорк.

Збагачувалася й музична культура Сполучених Штатів. Посилилося зацікавлення у вивченні національного фольклору, поширювалися стиль кантрі-мюзик («сільська музика»), негритянський фольклор, блюз. Найзначніший американський композитор першої половини ХХ ст.



■ А. Хачатурян

289



■ А. Тосканіні



■ В. Горвиць



■ Л. Піранделло



Ч. Айве, який поєднав у своїх творах багатства різних стилів і напрямів музики, став першим справжнім національним композитором США.

Серед виконавців 20–30-х рр. – симфонічні диригенти А. Родзінський, Ю. Орманді, Д. Селл, Д. Мітропулос; керівники симфонічних оркестрів Ф. Уерінг, П. Уатмен; піаніст В. Горовиць, скрипалі Н. Мільштейн, І. Мінухін, І. Стерн; співаки М. Ланца, Дж. Лондон, співачки Е. Стібер, М. Андерсон. Всесвітнє визнання здобула опера Дж. Гершвіна «Поргі та Бесс», яка відтоді не сходить зі сцен кращих театрів світу.

Подальший розвиток дістало мистецтво джазу, що народилося на межі XIX–XX ст. у Новому Орлеані й набуло найбільшого поширення в Європі.

**4 Кіно.** Найбільш популярним видом масового мистецтва 20–30-х рр., безперечно, було кіно. Воно в ті роки якісно змінилося: 1927 р. було знято перший звуковий фільм, а вже у другій половині 30-х рр. кіно отримало колір.

На новаторських позиціях перебувала група передових французьких кінематографістів «Авангард» (Л. Деллюк, Ж. Ентгейн, М.Л. Ерб'є, Ф. Дюлак). Тут починали свою діяльність режисери реалістичного напрямку – А. Ганс, Ж. Ренуар, Р. Клер, Ж. Фейдер.

Наприкінці 20-х рр. на світове кіномистецтво почали серйозно впливати радянські кінодіячі, особливо С. Ейзенштейн і О. Довженко. Фільм С. Ейзенштєйна «Панцерник “Потьомкін”» справив величезний вплив на глядачів багатьох країн світу. У 30-ті рр. Ейзенштейн створив фільм «Олександр Невський», що увійшов до гурту кращих історичних фільмів світового кіномистецтва. Великою популярністю користувалися фільми О. Довженка «Арсенал», «Земля», «Аероград». Проте найбільш відомими та улюбленими для кількох поколінь глядачів були фільми «Чапаєв» (1934 р.) братів Васильєвих та «Веселі хлоп'ята» (1934 р.) Г. Александрова – перша радянська музична комедія з блискучими акторами Л. Орловою та Л. Утьосовим. Через два роки вийшов іще один надзвичайно популярний фільм цього режисера – «Цирк».



■ Кадри з фільмів «Панцерник “Потьомкін”» та «Арсенал».

Чи дивилися ви фільм «Панцерник “Потьомкін”»? А «Арсенал»? Що вам відомо про описані в них події та режисерів-постановників цих картин?



Що вам відомо про «великого коміка» Чарлі Чапліна? Знайдіть і подивіться фільми за його участю. Висловіть своє судження про них.

291

Екрани всього світу заповнила продукція голлівудських студій. Це були фільми, різні за жанрами, стилями та якістю. Різноманітним було й їхнє спрямування: музично-розважальні, родинно-побутові, гостросоціальні. Серед останніх – фільм Е. Штрогейма «Ненажерливість», антивоєнний фільм К.У. Відера «Великий парад». Улюбленим актором мільйонів людей став Чарльз (Чарлі) Чаплін, який комічним гротеском підкреслював трагедію життя «маленької людини». Зірки тогочасного кіно – переважно американці: Діна Дурбін, Дуглас Фербенкс, Кларк Гейбл, Гарольд Ллойд. Кращі фільми американського кіно 30-х рр., що увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, відзначені реалізмом, соціально-критичним спрямуванням, блискучою майстерністю режисерів і артистів. Серед них – фільми Ч. Чапліна «Нові часи», Дж. Форда «Грона гніву», У. Уайлера «Глухий кут».

В Японії великого поширення набули фільми, де оспівувалися мужність самураїв, їхня готовність пожертвувати своїм життям за імператора, пропагувалися насильство і расова нетерпимість.

Кінематографічне мистецтво завойовувало дедалі більше шанувальників у всьому світі й ставало найважливішим явищем суспільного життя.

**5 Спорт.** Фізична культура – складова загальної культури. Заняття фізкультурою збагачують особистість людини, допомагають їй працювати як фізично, так і розумово, сприяють оздоровленню, продовжують активне повноцінне життя.

Фізкультура багато в чому тотожна поняттю спорт. Заняття спортом притаманне людству з найдавніших часів. Ще в Стародавній Греції влаштовувалися різні змагання, під час яких атлети демонстрували свої можливості в силі, спритності, швидкості. Особливо популярними були Олімпійські ігри.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. людство знову повернулося до проведення масових змагань, чемпіонатів, першостей з різних видів спорту, у тому числі виникла ідея відродити олімпійський рух і проводити Олімпійські ігри. З такою ініціативою виступив французький громадський діяч П'єр де Кубертен. Він мріяв, що ідеали античних Олімпійських ігор, в основу яких покладено прагнення до підтримання загального миру й гармонійного розвитку особистості, сприятимуть відродженню духу свободи, мирного змагання й фізичного вдосконалення. Ініціативу де Кубертена було підтримано громадськістю, і з 1896 р. Олімпійські ігри почали влаштовуватися знов.





■ Так виглядали спортсмени кінця XIX – початку XX ст.

П'єр де Кубертен та його однодумці розробили принципи й структуру олімпійського руху в новітні часи. Ігри організуються згідно з Олімпійською хартією – основним правовим документом цього руху, який регламентує питання символіки Олімпійських ігор, допуску до них спортсменів, види спорту, репрезентовані на іграх. Як у стародавніх греків, Олімпіадою стали вважати чотирирічні періоди. Відлік Олімпіад ведеться з 1896 р. (1896–1899 рр. – I Олімпіада, 1900–1903 рр. – II Олімпіада і т. д.); першого року кожної Олімпіади влаштовуються Олімпійські ігри. Олімпіади дістають номер і в тих випадках, коли ігри не відбулися (VI Олімпіаді завадила Перша світова війна). Олімпійським рухом керує Міжнародний олімпійський комітет (МОК). У XX ст. Олімпійські ігри стали грандіозним святом спорту.

Перші ігри проходили під знаком переваги спортсменів США. Високі результати показували англійці, французи, німці та шведи. У цих країнах заняття фізкультурою і спортом мали масовий характер, для спортсменів було створено відповідні умови для тренувань.

На зимових Олімпійських іграх, започаткованих 1924 р., першими були команди Скандинавських країн. Спортсмени Росії брали участь в Олімпійських іграх 1908 р. і 1912 р. Якихось помітних успіхів вони не досягли. У міжвоєнний період Радянський Союз в олімпійському русі участі не брав.

Крім Олімпійських ігор, у перші десятиліття XX ст. влаштовувалися різноманітні чемпіонати світу, де переможці, як на Олімпійських іграх, нагороджувалися золотими, срібними та бронзовими медалями.

**? Перевірте себе**

1. Схарактеризуйте основні напрями розвитку мистецтва першої половини ХХ ст.
2. Назвіть найбільш відомих представників авангардизму в образотворчому мистецтві 20–30-х рр.
3. Який напрям у музиці став найбільш популярним у 20–30-х рр.?
4. Проаналізуйте розвиток театрального мистецтва у країнах Європи, США та СРСР у 20–30-х рр.
5. Розкажіть про кіномистецтво цього періоду. Що ви знаєте про Чарлі Чапліна?
6. Коли і за яких обставин було відновлено Олімпійські ігри?
7. Заповніть таблицю «Основні напрями в розвитку мистецтва у 20–30-х рр.».

Напря́м	Видатні представники	Характерні риси

**ДОКУМЕНТИ  
СВІДЧАТЬ****Зі статті Н.Л. Мальцевої про творчість  
Пабло Пікассо**

Небачену напруженість художньої атмосфери, гострі протиріччя й контрасти мистецтва ХХ ст. зосереджено у творчості Пабло Пікассо (1881–1973). Життя цього великого художника виповнене неспокійними пошуками, драматично-пристрасним і саркастично-гострим ставленням до світу, хитаннями від формалістичних рішень до виразних реалістичних образів, до осмислення великих тем сучасних історичних конфліктів. Багатогранно обдарований, той, хто працює в царині живопису, скульптури, графіки й прикладного мистецтва, Пікассо винахідливий у своїх різнобічних пошуках, що ламає традиційні уявлення. Узагальнені примітивні форми, запозичені у негритянської скульптури, та античне розуміння краси людського тіла, реалістичність зображення, наслідування традицій старих майстрів і створення предметів як «конструкцій», відірваних від життя і природи, – такі різноманітні прояви мистецтва Пікассо. Гострий спостерігач природи, він водночас – майстер імпровізації, необмеженої гри уяви.

Уже в ранній період творчості Пікассо став на чолі нових художніх течій. У картинах «блакитного» (1901–1904 рр.) та «рожевого» (1905–1906 рр.) періодів лунає глибоке співчуття до страждань простих людей, гостре відчуття несправедливості навколишнього світу. Його герої – це прості жінки, акробати, мандрівні комедіанти, письменники, жебраки, самотні, знедолені, змучені життям люди. Це такі картини, як «Старий жебрак з хлопчиком», «Мати й син», «Дівчинка на кулі».

Після Першої світової війни Пікассо звернувся до світлих, ідилічних образів сильних і здорових людей, що були нав'язані античною скульптурою. Це такі полотна, як «Мати й дитина», ілюстрації до «Метаморфоз» Овідія, літографія «Танок з бандерильями». У роки зростаючої загрози фашизму в творчості Пікассо з'явилися нові риси. Всесвітньо відоме полотно «Герніка» – це гнівне звинувачення фашизму. Тема звірячого знищення іспанського міста Герніки вирішується як утілення жадливого розгулу антилюдських сил реакції в період фашизму... У цьому художньому творі Пікассо звинуватив фашизм і війну.

*Які почуття викликає у вас творчість П. Пікассо?*





# Т

## ермінологічний словник

- **Аболіціонізм** – громадський рух, що домагається скасування певного закону. У США напередодні громадянської війни – рух за негайне скасування рабства
- **Автономія** – самоврядування певної частини держави, що здійснюється у межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією)
- **Аграрна країна** – країна з переважаючим сільськогосподарським виробництвом і селянським населенням
- **Аграрні реформи** – державні заходи щодо перетворення умов землеробства, форм земельної власності
- **Акція** – цінний папір, що дає його власнику право на отримання частки прибутку акціонерного товариства та участь в його управлінні
- **Анексія** – захоплення, насильницьке приєднання чужої території, що належить іншій державі чи народу
- **Буржуазія** – суспільний клас власників певного майна. Частіше – власники капіталу, що отримують доходи в результаті промислової, торговельної, фінансової та іншої підприємницької діяльності
- **Буржуазна революція** – соціальна революція, спрямована проти феодального ладу або його залишків, на встановлення політичної влади буржуазії
- **Вивіз капіталу** – вкладення грошових коштів в економіку іншої країни (будівництво підприємств, залізниць і т. ін.); надання грошових кредитів урядам іноземних держав з метою отримання прибутків
- **Гвардія** – добірна привілейована частина військ

- **Геноцид** – дії, мета яких полягає в повному або частковому знищенні якоїсь національної, етнічної, расової або релігійної групи; один з найтяжчих злочинів проти людства
- **Громадянська війна** – організована збройна війна за державну владу між класами, соціальними групами і політичними угрупованнями всередині країни
- **Гуманізм** – сукупність поглядів, що визнають високе громадське покликання людини; визнання прав людини на прояв своїх здібностей; вільний розвиток особистості; піклування про благо людини, повага до її гідності
- **Громадянські права** – сукупність природних і невід’ємних прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до тієї чи іншої держави
- **Дворянство** – привілейований стан феодальної доби, що об’єднував велику земельну аристократію й основну масу середніх і дрібних землевласників
- **Декларація** – політична заява від імені держави, уряду, партії, організації; проголошення основних принципів
- **Демократія** – форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом цивільних прав і свобод
- **Деспотизм** – сваволя, самовладдя, жорстоке придушення чужої волі
- **Диктатура** – нічим не обмежена влада особи, класу або інших соціальних груп у державі, регіоні, що спирається на силу, а також на відповідний політичний режим
- **Дискримінація** – обмеження чи позбавлення прав окремих категорій громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками
- **Загальне виборче право** – одна з основних інституцій виборчого права, що передбачає участь усього дорослого населення у виборах без будь-яких обмежень
- **Законодавча влада** – система органів держави, що мають право приймати закони
- **Економічні вимоги трудящих** – вимоги щодо поліпшення умов і оплати праці, побуту і відпочинку працівників
- **Еміграція** – змушене чи добровільне переселення людей з власної країни в іншу через політичні, економічні чи інші причини
- **Ідеологія** – система ідей і поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка виражає корінні інтереси, ідеали якогось класу або іншої соціальної групи
- **Ізоляціонізм** – термін, пов’язаний з історією і зовнішньою політикою США, в основі яких лежить ідея невтручання у справи країн, що знаходяться поза американським континентом

- **Іммігранти** – люди, що прибули з інших країн на постійне місце проживання чи на тривалий період
- **Імперіалізм** – державна політика, спрямована на завоювання чужих територій і захоплення колоній; встановлення політичного чи економічного контролю над іншими державами
- **Імперія** – монархічна держава, глава якої носив титул імператора. Імперіями також називались окремі держави, що мали великі колоніальні володіння
- **Індустріалізація** – процес випереджаючого розвитку індустрії (промисловості) порівняно із сільським господарством. Притаманний всім країнам на певній стадії їх розвитку
- **Індустріальне суспільство** – поняття, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку, яка виникає внаслідок випереджаючого розвитку промисловості і створення індустріальної структури економіки
- **Інтервенція** (лат. *interventio* – *втручання*) – військове, політичне або економічне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи країни, яке порушує її суверенітет
- **Іхетуані** – «Загони справедливості і миру», що створювалися в Китаї наприкінці XIX ст. Головною рисою іхетуанів було вороже ставлення до іноземців, переважно місіонерів, а також до китайців-християн.
- **Канцлер** – у XIX ст. керівник зовнішньої політики в окремих європейських державах (Росія, Австрія). У Німецькій імперії – голова уряду
- **Капітал** – матеріальні й трудові ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг та приносять дохід
- **Капіталізм** – суспільно-економічна система, що заснована на приватній власності на засоби виробництва (предмети і знаряддя праці). У певному розумінні – система вільної ринкової економіки
- **Класи** – великі групи людей, що розрізняються за їх відношенням до засобів виробництва і місцем у суспільстві
- **Коаліція** – об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільних цілей; політичний або військовий союз держав для спільних дій на міжнародній арені
- **Колонії** – країни чи території, що знаходяться під владою іноземної держави і позбавлені політичної та економічної незалежності
- **Конвент** – вищий законодавчий і виконавчий орган 1-ї республіки у Франції в період Великої французької революції
- **Конкуренція** – боротьба чи суперництво між виробниками товарів та послуг за найбільш вигідні умови їх збуту з метою отримання найвищого прибутку
- **Конституція** – основний закон держави, що встановлює систему та принципи суспільного і державного устрою, визначає основні права і обов'язки громадян
- **Контрреволюція** – активна боротьба повалених класів і соціальних груп проти розширення й поширення революції з метою її придушення і відновлення колишніх порядків



- **Конфедерація** – союз держав, що зберігають свою незалежність і об'єднуються з метою погодження своєї діяльності в окремих цілях
- **Контрибуція** – грошові суми, що сплачувалися переможеними державами на користь країн-переможниць
- **Криза (економічна)** – різке падіння виробництва в окремих галузях господарства, що веде до масових розорень підприємців і зростання безробіття
- **Ку-клукс-клан** – таємна терористична расистська організація в США, створена у 1865 р. для боротьби проти громадянських прав, здобутих неграми після скасування рабства
- **Лібералізм** – суспільно-політична течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу і свободи підприємництва
- **Маніфест** – особливий урочистий акт (звернення) голови держави або вищого органу державної влади до населення у зв'язку з важливою політичною подією; звернення, декларація політичної партії або громадської організації з програмою або основними принципами діяльності
- **Метрополія** – держава, що володіє колоніями та напівколоніями
- **Мілітаризм** – політика нарощування військової могутності й гонки озброєнь, що проводиться правлячими колами тієї чи іншої держави
- **Монархія** – а) абсолютна монархія – система нічим не обмеженої влади в країні спадкового правителя (монарха); б) конституційна монархія – державний устрій, при якому влада монарха обмежена парламентом, конституцією
- **Монополія** – встановлений однією компанією контроль над виробництвом певних товарів, що дозволяє їй вільно визначати будь-які ціни і отримувати надвисокі прибутки. Велике підприємницьке об'єднання, що повністю контролює певну галузь виробництва, транспорту чи фінансової системи
- **Муніципальні органи влади** – система місцевого самоврядування
- **Мейдзі** – (японською «освітчене правління») – офіційна назва періоду правління японського імператора Муцухіто (1868–1912 рр.)
- **Націоналізація** – перехід з приватної у державну власність підприємств, землі, банків, транспортної мережі тощо
- **Націоналізм** – ідеологія і напрям політики, базовим принципом яких є теза про найвищу цінність нації. У своїх крайніх проявах характеризується етнічною, культурною та релігійною нетерпимістю.
- **Нація** – історична спільність людей, якій властива спільність мови, території, культури і характеру, економічних зв'язків
- **Нацизм** – назва ідеології і практики гітлерівського режиму в Німеччині 1933–1945 рр. Суттю Н. є тоталітарні, терористичні методи здійснення влади, а також офіційна градація всіх націй за ступенем їх «повноцінності». Засобом реалізації ідей нацизму служать агресія та геноцид. За істотними ознаками нацизм близький до фашизму.



- **Олігархія** – політичне та економічне панування у державі групи людей (буквально – правління небагатьох)
- **Парламент** – вищий представницький орган влади, що обирається населенням і здійснює законодавчі функції
- **Партія** – політична організація, що виражає й захищає інтереси того чи іншого класу, певних соціальних груп і керує їхньою політичною діяльністю
- **Пацифізм** (від лат. *pacificus* – миротворчий) – антивоєнний рух, учасники якого головним засобом попередження воєн вважають засудження їх аморального характеру
- **Перша світова війна** (28 липня 1914 – 11 листопада 1918) – один з найбільш широкомасштабних збройних конфліктів у історії людства. Назва утвердилася після початку Другої світової війни. Доти вживався термін «Велика війна».
- **Правова держава** – демократичне суспільство, що забезпечує здійснення прав і свобод громадян і функціонує при суворому дотриманні законів
- **Прибуток** – різниця між ринковою вартістю товару і витратами підприємця на виробництво
- **Привілей** – виключне право, пільга, перевага
- **Пролетаріат** – клас найманих робітників, позбавлених будь-якої власності на засоби виробництва
- **Промисловий переворот** – перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва
- **Профспілки** – масові громадські організації, що створюються трудящими для захисту своїх прав
- **Радикал** – прибічник крайніх поглядів, рішучих дій і корінних перетворень у суспільстві
- **Ревізіонізм** – політична течія, що вимагає перегляду застарілих ідей, теорій, партійних програм
- **Революція** – корінний переворот у житті суспільства, радикальні зміни в суспільно-політичному житті країни
- **Республіка** – форма державного правління, при якій верховна влада в країні належить обраним на певний термін представницьким органам влади
- **Реставрація** – відновлення поваленого суспільного ладу або правлячої раніше династії
- **Реформа** – прогресивне перетворення, переустрій певних сторін суспільного життя
- **Світогляд** – система поглядів людини на оточуючий світ, на своє місце в ньому, на свої відносини з оточуючим середовищем
- **Сьогун** – титул військово-феодалних правителів Японії в 1192–1867 рр., за яких імператорську династію було позбавлено реальної влади

- **Соціальний** – громадський, стосовний до життя суспільства, суспільного ладу
- **Стагнація** – застій в економіці, виробництві, торгівлі
- **Стан** – група людей, яка володіє закріпленими у звичаях чи законах певними правами і обов'язками, що передаються у спадок
- **Страйк** – колективне припинення роботи на підприємстві як засіб боротьби трудящих за задоволення своїх економічних, соціальних чи політичних вимог
- **Суверенітет** – незалежність і самостійність держави у внутрішній і зовнішній політиці
  
- **Тимчасовий уряд** [3 (16) березня 1917 – 26 жовтня (8 листопада) 1917] – вищий законодавчий і виконавчий орган державної влади в Росії у період між Лютневою та Жовтневою революціями
- **Товар** – продукт праці, вироблений для продажу; предмет торгівлі
- **Тоталітаризм** – політична система, що прагне до цілковитого (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства
- **Тред-юніони** – профспілкові союзи у Великій Британії і ряді інших англomовних країн
  
- **Урбанізація** – процес зростання міст, збільшення частки міського населення в країні, зростання ролі міст у розвитку суспільства
- **Уряд** – вищий виконавчий і розпорядничий орган державної влади в країні, очолюваний, як правило, прем'єр-міністром
  
- **Фашизм** (*итал. fascismo від fascio «пучок, зв'язка, об'єднання»*) – узагальнена назва ультраправих політичних рухів, їх ідеології, а також очолюваних ними політичних режимів диктаторського типу
- **Федерація** – одна з форм державного устрою, за якої кілька державних утворень об'єднуються в одну союзну державу, зберігаючи при цьому певний суверенітет
- **Фемінізм** – рух жінок за надання їм рівних із чоловіками прав у різноманітних сферах суспільного життя
  
- **Цензура** – система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації
- **Ценз** – визначені законом умови, що обмежують можливість здійснення певних політичних прав, насамперед права участі у виборах представницьких органів влади
  
- **Шовінізм** – проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших, національна пиха, розпалення національної ворожнечі й ненависті



# Зміст

<b>Шановні десятикласники!</b> .....	3
<b>Вступ</b> .....	4
§ 1. Індустріальне суспільство. Нові явища у економічному і соціальному житті .....	7
§ 2. Еволюція політичної системи та ідеології суспільства .....	14
<b>Тема 1. Промислово розвинуті країни світу на початку ХХ ст.</b>	
§ 3. Сполучені Штати Америки .....	19
§ 4. Британська імперія на початку ХХ ст. ....	31
§ 5. Німеччина .....	39
§ 6. Третя республіка у Франції .....	46
§ 7. Австро-Угорська імперія .....	50
§ 8. Італія .....	56
§ 9–10. Соціально-економічний і політичний розвиток Російської імперії на початку ХХ ст. ....	60
<b>Тема 2. Національно-визвольна боротьба народів світу</b>	
§ 11. «Пробудження Азії» на початку ХХ ст. ....	75
§ 12. Національно-визвольні рухи в Індії .....	79
§ 13. Боротьба Китаю за національне самовизначення, економічну самостійність і соціальний прогрес ..	84
§ 14. Модернізація Японії на початку ХХ ст. ....	89
§ 15. Латинська Америка на початку ХХ ст. ....	93

**Тема 3. Передумови виникнення Першої світової війни.  
Війна та її наслідки**

§ 16. Міжнародні відносини на початку ХХ ст. . . . .	99
§ 17. Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст. . . . .	104
§ 18. Гонка озброєнь, посилення милітаризму та реваншистських настроїв у країнах Європи. . . . .	108
§ 19. Причини, привід та початок Першої світової війни. . . . .	112
§ 20. Військові кампанії 1914–1915 рр. . . . .	117
§ 21. Основні битви 1916 р. . . . .	123
§ 22. Події 1917–1918 рр. . . . .	129
§ 23. Наслідки війни. Переосмислення системи загальнолюдських цінностей. Зміна статусу жінки у ході війни . . . . .	134

**Тема 4. Повоєнне облаштування світу.  
Версальсько-Вашингтонська система**

§ 24. Паризька мирна конференція . . . . .	139
§ 25. Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав у Європі . . . . .	144
§ 26. Мирні договори із союзниками Німеччини . . . . .	150
§ 27. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. . . . .	152
§ 28. Версальсько-Вашингтонська система. Повоєнні міжнародні конференції . . . . .	156

**Тема 5. Період стабілізації в країнах Західної Європи та США в 20-х рр. ХХ ст.**

§ 29. Загальні особливості соціально-економічного й політичного розвитку країн Західної Європи і США після Першої світової війни . . . . .	163
§ 30. Велика Британія . . . . .	167
§ 31. Франція . . . . .	171
§ 32. Сполучені Штати Америки . . . . .	176
§ 33. Італія . . . . .	182
§ 34. Німеччина . . . . .	188

**Тема 6. Росія у 1917–1922 рр. Утворення і розвиток СРСР**

§ 35. Російська революція 1917 р. . . . .	195
§ 36. Жовтнева революція і встановлення більшовицької диктатури. Перші перетворення нової влади . . . . .	208
§ 37. Громадянська війна в Росії. Політика «воєнного комунізму» . . . . .	217
§ 38. Нова економічна політика. Утворення СРСР . . . . .	227
§ 39. СРСР у 1924–1929 рр. Курс на індустріалізацію країни . . . . .	235

**Тема 7. Країни Центральної та Східної Європи**

§ 40. Польща . . . . .	243
§ 41. Чехо-Словаччина . . . . .	249



§ 42. Угорщина .....	254
§ 43. Румунія .....	258
§ 44. Болгарія .....	262
§ 45. Югославія .....	265

**Тема 8. Освіта. Наука. Техніка**

§ 46. Освіта .....	271
§ 47. Література .....	277
§ 48. Мистецтво .....	283

<b>Термінологічний словник .....</b>	<b>294</b>
--------------------------------------	------------



*Навчальне видання*

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна  
ОСМОЛОВСЬКИЙ Сергій Олександрович

# **ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

**Підручник для 10 класу загальноосвітніх  
навчальних закладів**

**Профільний рівень**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України*

Редактор *Юрій Заблоцький*  
Макет та художнє оформлення *Юлії Ясінської*  
Технічний редактор *В. Олійник*  
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної, Юрія Лебедева*  
Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 24,7.  
Обл.-вид. арк. 23,26. Наклад 3000 прим.  
Вид. № 1048. Зам. № м-94.

Видавництво «Генеза»,  
вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.  
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців  
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано в Україні